

TELEPÜLÉS ÉS TÁRSADALOM

SZEGED NEVE

Szeged, népének ajkán *Szöged* a Magyar Alföldön, a Maros tiszai torkolata közelében terül el.¹

A *Szeged* helynév első előfordulásai: 1138: *Cegedi* (ez azonban másként is magyarázható); 1183: in *Siggedin*; 1199: *Seghediensis* (latin melléknévi alak); 1217: *Zegedin*; 1222: in *Scegoed*. A Város magyar története természetesen régibb ezeknél az alakoknál.²

A hódoltság korában *Nagyszeged*, *Mezőszeged*, *Mezőnagyszeged*, *Mezőnagyszöged*, *Végszeged*, *Végszöged*, *Vígszöged* alakban is emlegetik írásos emlékeink.³ Egy Szajánban följegyzett történeti énektörredék szerint:

*A háromszáznegyvenötbe
Gyütt a török Vígyszögedre.
Aztán elveszti a csatát,
Elveszti víg zászlóját
A török.⁴*

Emlegetnek népi *Szüged* alakot is, de ennek megvoltában kételkedünk.

A Város latinositott neve *Segedinum*, *Seghedinum*, *Szegedinum*, *Szögedinum*, — melléknévként *Segediensis*, *Szegediensis*, ritkán *Segedinensis*. Minden más nyelv a latin szóalak nyomán nevezi meg a Várost: olaszul *Seghedino*, németül *Segedin*, törökül *Szegedin*, olykor *Ószegedin* (- Segedin-i atiq)⁵, szerbül *Szegedác*, melléknévi alakban *Szegedinác*. A múlt században élt romantikus szerb írók használatában⁶ *Szojedin* 'egyesítő'.

A Szeged szó eredetének, jelentésének megfejtését illetően két felfogás áll szemben egymással.⁷

Az egyik a *szeg*, *szög*, *szöglet* szó d kicsinyítő származékának tartja. Már Dugonics András úgy találja, hogy „azon Helységeket, mellyek egy nevezetes folyóvíznek a másikba omlása mellett, avagy onnatt nem igen messze építettének, a földnek ott lévő Szegellete miatt a Magyarok Szegnek, *Szegednek*, Szegelletnek mondgyák.”

¹ Szeged földrajzi helyzetéről, fekvéséről még mindig a legjobb Bertalan A., Szeged sz. kir. város földrajzi és meteorológiai viszonya. Szeged, 1884.

² Az előfordulásokat felsorolja Klemm A., Szeged neve. Délvidéki Szemle 1943, 99; SzegSz. II, 461; Inczeffi G., Szeged környékének földrajzi nevei 83; Györffy Gy., 900.

³ Inczeffi, 84.

⁴ Kálmány, II, 45.

⁵ Fekete L., Die Siyaqat-Schrift 425.

⁶ A szó Sztamatovics Pál szegedi görögkeleti plébános alkotása. Vö. Skerlič, J., Omladina injena književnost. 1848—1871. Beograd 1906, 103; Vujsics Sztoján szives közlése.

⁷ Klemm Antal összefoglalása nyomán.

Varga Ferenc, Szeged első modern történetírója szerint: „Szeged tősgyökeres magyar név, összetéve a Maros és Tisza összefolyása következtében keletkezett *szeg* szóból s a hajdan főneveket alkotó *ed* ragból a hazánkban létező temérdek ilyen módon alakult helynevek mintájára, minők Árpád, Borsod, Füred.”

Ebben a felfogásban osztozik Budenz József, Csánki Dezső, Klemm Antal és legújabban Györffy György is. Így vélekedünk jómagunk is.

Ezzel szemben Reizner János a szegedi népetimológiát is felhasználva, a Város nevét a *sziget* szóból származtatja: „Hogy a *Szöged*, *Szüged* név nem más, mint szigetet jelent, elég arra utalnunk, hogy Szeged nemcsak az alapítás korában, de századokon keresztül valósággal sziget volt, a Tisza árterének szigetein feküdt... E szigetcsoportokon éltek a honfoglalás előtt itt letelepült népek s e szigeteket szállták meg a honfoglaló ősök is... Még a XV. században is a város több külön szigeten feküdt s e szigetek lakói külön községet képeztek... Alsóváros egy szigeten feküdt s nagyobb vízáradások alkalmával a víz minden oldalról körülfogta... A vár és a belváros ismét külön szigetet képezett. Felsőváros pedig különböző nagyságú s egymáshoz közelebb vagy távolabb eső hét szigetből állt... E szigetektől nyerte Szeged elnevezését... Ha Szeged attól nyerte volna elnevezését, hogy ott a Tisza *szegellett*, *szegődött*, *szögletet* képezett, kanyarodott, akkor igen sok más Szeged helynévnek kellene még lenni, mert a Tiszának szögellése megszámlálhatatlan. Ugyanily körülmény okából lehetetlen, hogy Szeged neve a Zege, helyesebben Cege vagy Cseke szóból származott volna, mely szavak egyaránt kikötőt és halászó helyet jelentenek. Miért nincs a Tisza mentén több Szeged helynév, mikor itt temérdek volt a halászó és alkalmas kikötő hely? ... A *Szeged*, *Szöged*, *Szüged* szó nem más, mint a mai *sziget* szónak ősi hangzása.” Reizner Jánosnak e fölvetése tetszetős, de Klemm Antal nyomós nyelvtörténeti fejtegetése után elfogadhatatlan.

Legújabban Inczeffi Géza⁸ figyelemre méltó harmadik magyarázó kísérlettel állott elő. Szerinte Szeged névadója nem lehet a Tisza—Maros szöge, mert a város nem e folyók szögében, összefolyásánál fekszik, hanem attól 3—4 km távolságra... A Maros a Tisza bal partján, tehát nem a szegedi oldalon ömlik a Tiszába, így kevés jellemző ereje van a város belső területe számára.” Fejtegetéseinek eredményeként Inczeffi a Szeged elnevezést a Tisza hatalmas kanyarulatával hozza kapcsolatba.

Inczeffi Géza fölvetése meggondolást érdemel. Földrajzi tényeken felépülő érvelése nyomós. Számba kell azonban vennünk, hogy a Tisza és Maros „igazi” szöge, a mai Újszeged évszázadokon keresztül egészen a folyószabályozásokig vízjárta lápvidék volt. Így tehát az ember állandó településre csak a „szög” túlsó oldalán gondolhatott. Ennél is döntőbb azonban, hogy a névadás első sorban mindig lélektani mozzanatokból, sokszor kevésbé szabatos szemléleti analógiákból, laza hasonlóságokból indul ki. Úgy gondoljuk, tehát, hogy — esetleg a *szög* szó jelentéstartalmának Inczeffi-fölvetette tágításával — megmaradhatunk az első, szinte már klasszikus magyarázatnál.

Tanyai népünk a szó eredetét így magyarázza: *egy embör egy szöget lészürt, ez lösz a város közepe. Innen kapta aztán a nevit Szöged városa.*

*

Szeged történelmi, közjogi helyzete szerint egészen 1945-ig *szabad királyi város*, tanyaiak ajakán *királyi kúcsos város* volt. Ez a régi szegedi polgárt önérzetessé tette. „Ha a szegedi ember — írja⁹ *Senex*, érdemes régebbi szépirónk — távolabbi vidéken

⁸ Inczeffi 84.

⁹ Nagy S., Ötven év 209.

utazott és azt kérdezték tőle, hova való, nem azt felelte rá, hogy Szögedre, vagy Szögedébe (ezt csak más vidékiek mondják), hanem Szöged várossába. Ahogy ezt mondta s kivált ahogy a *várossa* szót megnyomta, az emlékeztetett a római polgár büszke szólására: *civis Romanus sum!*"

A Várost katolikus többsége miatt Mikszáth Kálmán tréfásan *katolikus Debrecen* néven emlegeti. A század eleji szegedi újságok vezércikkeiben sűrűn fölbukkan a magyar *Moszkva*, az *Alföld metropolisa*, a *magyarság fővárosa*, idegenforgalmi tájékoztatókban a *nap városa* magasztaló név.

*

Számos paraszti példabeszéd, jeles mondás is járja, amelyekben Városunkat a nép veszi nyelve hegyére. Már Dugonics följegyezte,¹⁰ az olykor nagyonis túlzott szegedi önértetre költött vőfélyes fejmosást: „a szegediek úgy el-kevélyedtek, hogy velek gyalog szólni alig lehetett. El-hitették magukkal, hogy a Tű fokán körösztüül vethetik vitorlás gályájoknak vastag kötelét. Fontolóra vehetnek a várost bekerítő gondolom-högyeket. A-mi több: a lakodalomra szánták minden Cser- és Bükkfás erdejüket. Egy új kastélynak föl-építésére minden kösziklájokat”. A túltengő szegedi önbizalom tréfás kifejezése: *töheti, mert szögedi*. A szegediek élelmességéről: *ha Szögedön mög nem csálnak, elmöhetsz az egész világon*. Munkaszeretetünket a halasi kálvinista szomszéd kelletlenül így ismeri el: *ha a szögedi embört este mögkoppasztják, röggelre kitallasodik*. Mégis jóra való a szegedi nép, hiszen a máshonnan jött ember is hamarosan otthonának érzi a Várost, nem kívánkozik el belőle, mert *a szögedi sár ragaszt*.

*

Nótában, ihletett beszédében: *szép Szöged városa*. A nóta egyébként így határozza meg a Város fekvését:

*Szöged hirös város,
Tápéval határos...*

A Várossal kapcsolatos nem népi eredetű, de közismert szállóigék:

Szegednek népe nemzetem büszkesége. E szavakkal kezdte Kossuth Lajos 1848 október 4-én elmondott beszédét a szegedi főtéren.¹¹ *Szeged szebb lesz, mint volt*. Ferenc József szájába adott kijelentés¹² a szegedi árvíz alkalmával, amikor itt járt a Városban. Később sokan hozzátették: *de szögényebb is*. Ezzel az újjáépítés hatalmas költségeire, adósságokra céloztak.

*

A szegedi nép, a szegedi néprajzi táj nemcsak Szeged városának többé-kevésbé még a régi hagyományok, konvenciók szerint élő lakosságát és ennek világát foglalja magába, hanem a körtöltésen kívül is mindazokat a falukat, elsősorban Tápé, Algyő, régebben még Martonos magyarságát, amelyek a török időkben a Várossal szorosan összeforrva, fönn tudták tartani életüknek majd ezeréves magyar folytonosságát. Késedelmesebb gazdasági és társadalmi fejlődésükkel hovatovább a szegedi hagyománynak legősibb fészkevé váltak. Tápé a legértékesebb hírmondó közöttük.

¹⁰ Dugonics A., Etelka II, 216.

¹¹ Reizner J., A régi Szeged I, 174, 167.

¹² Szabó L., Szeged halála és feltámadása II, 116.

Nem politikai, revindikáló szándékkal, hanem kizárólag csak néprajzi értelemben teljes joggal ide számíthatjunk azokat a magyar, leginkább dohánykertész népelemeket is, amelyek a Városból közösségben kivándorolva szintén részt vettek a történelmi Délvidék, Bánát, — középkori, felújított nevén *Temesköz* — újjáépítésében. Ismeretes, hogy a néprajzi kutatás látóhatárába Kálmány Lajos helyezte őket.

Kiszakadt népünkben — ha már halványodóban is — még mindig él a városi származásnak, Kálmány Lajos szavaival *Ős-Szegedhez* való tartozásnak tudata.

Már maga az, hogy a város az ő számára mindig Szeged városa, ha lakóhelyéhez, tanyájához más városok esetleg közelebb is esnek. Tömörkény jellemző példabeszédet örökít meg¹³ egy idegen csendőr és egy törzsökös szegedi hajós között:

„— Honnan jön?

— Hát innen a város alul.

— Micsoda város alul? Sok város van felülről idáig.

— Van ménkű. Hát van Becse, van Kanizsa, van Tétel, van Zimony, van Belegrad. De Tétel az Tétel, a Zimony az Zimony, a Belegrad az Belegrad. Város csak egy van, akit így tisztölünk: a szegedi város.”

Kálmány egyik Tiszahegyesen gyűjtött balladának egy részletét helyesen magyarázza¹⁴ hasonlóképpen:

*Tisza be nem vötte,
Partjára kitötte.
Ára gyűtt egy hajóslegény,
Hajójába vötte.*

*Az városra vitte,
Mingyá dobra verte:
Kié, kié ez a legény,
Hajómba mögölve ...*

Szeged városa tanyai népünk számára is a *haza*. Ezt írónk is már régebben észrevették. „A haza — írja¹⁵ századunk legelején Tömörkény — a tanyai embernek mindig a Város, vagyis Szeged, melytől mérföldekre esik, és amely vámmal zárja el magát tőlük. A tanya, ahol született, ahol élt, és ahol meg fog halni, az csak *elő*.”

„Erről az előről — írja¹⁶ máshol — akár külön értekezést lehetne írni... Mert ez a kint való nép, valami negyvenezer lélek, soha nem nevez mást hazának, csak a szülővárost, amelyből kiszármazott. Ha azt mondja, hogy: hazamögyök, akkor azt mondja, hogy: a városba mögyök. Ha ellenben bárhonnan a tanyája felé megy, akkor azt mondja: mögyök elő. Kérdezd meg a lánytól a tanyaudvarban: hát az apád merre van? Azt mondja rá: oda van elő — ami annyit jelent, hogy bent van a tanyaházban. Tegyük még hozzá, ha a tanyai ember azt mondja, hogy *otthon vót*, az annyit jelent, hogy bent időzött Szeged városában.”

A korábbi időkből még Sebők Zsigmond tanúságtételét¹⁷ is idézhetjük: „A tanyai ember, ha azt mondja: hazamegyek — ezen nem azt érti, hogy a tanyáját, családját keresi föl, hanem a *várost*, a tulajdonképi Szegedet. Neki itt van *otthon*, még akkor is, ha idebenn se háza, se birtoka... A tanyaiak ha hazamennek, már tudniillik a tanyára, ahol laknak, élnek, ezt egyszerűen csak így fejezik ki: gyerünk elő. A haza szó már más fogalomnak van lefoglalva, amely nagyobb a tanyaház szűk kerületénél...”

¹³ *Tömörkény I.*, Három színjáték 36.

¹⁴ *Kálmány*, II, 174.

¹⁵ *Tömörkény I.*, Gerendás szobákból 94.

¹⁶ *Tömörkény I.*, Gerendás szobákból 182.

¹⁷ *Sebők Zs.*, A tanyák világából. Haza. SzN. 1885, 1551. sz.

A VÁROS ÉS A TÁJ

Aligha kétséges, hogy az Alföld közelebbi részeinek a török hódoltságot átvészelt városai, főleg Szeged, Kecskemét, Halas, Nagykőrös, Hódmezővásárhely, Makó a települési viszonyok döntő változásával sajátos néprajzi tájegységgé, népszigetté váltak, szakadoztak. Viski Károly kifejező szavaival „mintegy hatalmas *pusztagyepük* közepébe zárkózva külön-külön etnikai egységnek érzik magukat, és többnyire azok is”. (Etnikai csoportok és vidékek, Bp. 1938.) Ezek a *parasztvárosok* az életforma számos párhuzamossága mellett, helyi jellegzetességekben, fejleményekben is ugyancsak bővelkednek.

Ismeretes, hogy az Alföld a XVIII. században meginduló népvándorlás, újratelepítés következtében a magyarság legmodernebb nagytájjává lett, amelyben a felsorolt városok ö-ző tájszólásukkal, a pásztoréletnek, táplálkozásnak, viseletnek megannyi tradicionális vonásával még sokáig konzerválták Alföldünk archaikus emberi világát. Volt erejük azonban jelentős, társadalmi gyökerű kezdeményekre is. Ilyenek a tanyarendszer, és ezzel a mezőgazdaság modernebb formáinak, a kapitalista szakaszban árutermelő monokultúráknak megteremtése. Ebben a vállalkozó készségben bizonyára jelentős része volt történelmi sorsuknak is, amely körültekintő éberséghez, csak önnön erejükben való bizakodáshoz, emberi autonómia követelményéhez szoktatta őket. Igen hasznos volna természetesen e mezővárosi tájaknak *együttes* vizsgálata: a nagyobb összefüggések, de egyúttal a helyi mikrokozmoszok tüzetesebb ismerete is.

Szeged városának és a szegedi nagytájnak települési sajátosságairól, lakóhelyéről szólva, először mindenképpen beszélnünk kell a Város alaprajzának történeti alakulásáról és fejlődéséről. Ezt a képet egészen a XVIII. századig csak körvonalakban, de mégis jellemző vonásokkal tudjuk megrajzolni. Innen kezdve azonban részint a források és emlékek, részben a népemlékezet alapján már az egyes városrészek népéleti jellegzetességeit is szabatosan ábrázolni tudjuk.

A belső fejlődés mellett a XVIII. században azonban már kitelepülési folyamatok is megindulnak. Egyrészt a szegedi dohánykertész, más nevén *gányó* nép kirajzik a szomszédos feudális nagybirtokra, Algyő, Sövényháza, Csanytelek vidékére. Innen, de magából az anyavárosból, továbbá Tápéról újabb kertészrajokat ereszt az újjászülető Délvidék, különösen Torontál, de mellette Temes, Csanád, Békés megyék új latifundiumaira és kincstári birtokaira. A szegedi népből kivált *gányófaluk* meghaladják a félszázat.

A szegedi tanyavilág népe is szinte teljes egészében a Városból vándorolt ki a múlt század folyamán. Mintegy három nemzedék emberfölötti szívósággal hódítja meg a szegedi homokvilágot a modern mezőgazdasági civilizáció számára. A múlt század utolsó évtizedei és a második világháború között a halasi, majsai, félegyházi homokon is a mi odavándorolt tanyai népünk dolgozik példamutatóan. Ez a hatal-

mas homoki táj tanyaközségekbe tömörülve 1949 óta közigazgatási autonómiát is élvez.

Így indult meg a szegedi puszták lassú, de állandóan terjeszkedő benépesítése is, amely először jószágtartó *szállások*, szőlőtermő *högyek*, majd földműves *tanyák* alapításában, a homokvilág szívós munkával való átalakításában, legújabbban virágzó tanyaközségek szervezésében jut népéleti kifejezésre. Ez a hódítás is már régen túlhaladt Szeged városának egykori hatalmas határán.

Szeged középkori települési, városképi viszonyairól más munkánkban bővebben szólunk.¹ Itt csak rövid jellemzésre, összefoglalásra szorítkozunk.

Szeged városa magas emeletű, kiemelkedő löszháton, a tiszai ártérből kiálló szigetségeken keletkezett. Eredeti domborzata hármas tagozású. Legmagasabb szintje az ártérből kiemelkedő hátság, amelyre a Vár és Palánk, tehát a mai Belváros keleti része települt. Ettől délnyugatra terül el mintegy másfél km távolságra egy másik hátság, a mai Alsóváros magja. A harmadik hátság a mai Felsőváros 6—7 hajdani szigetből álló csoportja. A felszín manapság már kiegyenlítettebb, régebben azonban több méteres szintkülönbség is volt a hátságok és a közbeeső, szegediek nyelvén *tanka*, *csöpörke*, *limány* néven emlegetett mélyebb rétegek között. A mai belterület körtöltésen belüli szintjei is 79,8—83,5 m tengerszint fölötti magasság között váltakoznak. A felszíni különbségek kiegyenlítését, az emlegetett eszményi szint megvalósítását már az 1879. évi árvíz után tervbevétték, de a teljes feltöltés máig sem sikerült, aligha is következik be. Így aztán egyes, újabb századokban keletkezett külvárosoknak (Rókus, Móraváros), telepeknek súlyos gondot okoz esős esztendőkből az áradással mindig jelentkező talajvíz.²

Az emberi élet szegedi történetének, a Város régészeti múltjának föltárása körül főleg Reizner János, Tömörkény István, Móra Ferenc, Banner János, Trogmayer Ottó szerzett érdemeket. Kutatási eredményeiknek, a föltárt anyagnak rendszeres, modern összefoglalása kívánatos volna.³

Nem szükséges itt a régészeti korokba visszamenni. Ami a honfoglalás előtti idők, tehát már a történelmi korszakok leleteit és adatait illeti, kétségtelen, hogy *Partiscum*, másként *Paratiscum* város, amelyről Ptolemaeus ókori földrajzi író beszél, Szegeddel azonosítható.⁴ A római korban vidékünkön élt jazigok emlékeit (Algyő, Kiszombor, Mórahalom, Óthalom, Pusztamérges) leginkább Móra Ferenc tárta föl.⁵

A népvándorlás korszakának hún leletei között nemzetközi jelentősége van a nagyszéksői fejedelmi sírleletnek, amelynek föltárását szintén Mórának köszönhetjük.⁶ Jelentősek ebből az időből a gepida leletek is (Szőreg, Kiszombor). Attila sátorvárosát számos kutatónk a szegedi tájon gyanítja.

¹ *Bálint S.*, Szeged városa 9—20. *Aldobolyi Nagy M.*, Szeged földrajzi energiái és a város hatásterülete. A Szegedi Pedagógiai Főiskola Évkönyve 1957.

² *Babarczy J.*, Szeged környékének talajviszonyai. A M. Kir. Földtani Intézet 1944. évi jelentésének függeléke. B. 1944.

³ Szeged régészeti múltjáról itt természetesen nem szólhatunk. Kitűnő összefoglalás, illetőleg tájékoztatás *Banner J.*, Régészeti kutatások Szegeden. Dolgozatok a m. kir. Ferencz József-tudományegyetem Archeologiai Intézetéből. III. Szeged 1936. *Trogmayer O.*, Tápé területének régészeti emlékei. In: Tápé 31. Megállapításai a szegedi tájra általánosíthatók.

⁴ Az újabb irodalomból *Mócsy A.*, Die spätrömische Schifflände in Contra Florentiam FA X. 1958, 89. *Lakatos P.*, Római leletek a szegedi vár területéről. Ant. Tan. XII. Budapest 1965, 91.

⁵ Szépirodalmi igényű, mégis jól tájékoztat *Móra F.*, Utazás a földalatti Magyarországon. Budapest é. n.; *Uő*, Néprajzi vonatkozások a szegedvidéki népvándorláskori és korai magyar leletekben. Szeged 1932. *Fettich N.*, A Szeged—nagyszéksői hun fejedelmi sírlelet. Budapest 1953.

⁶ *Bálint S.*, Újabb adatok Szeged középkori történetéhez. MFMÉ 1970 I, 199.

A honfoglalást megelőző időkből különösen gazdagok az avar emlékek (Fehértó, Makkoserdő, Kundombja), amelyekhez újabban a híres őthalmi leleteket is hozzá szokták számítani.

A honfoglalás korának és az Árpád-kor elejének leletei már a magyar Szeged múltjába vezetnek bennünket (Bojárhalom, Bordány, Csorva, Feketeszél, Makkoserdő, Malajdok, Deszk).

Szeged kedvező helyzeti energiái: a vízi átkelés és közlekedés kitűnő lehetőségei már az Árpád-kor legelső századaiban megteremtették a városiasodás föltételeit. A város ősidőktől fogva az erdélyi só lerakódó helye. Már a Gellért-legenda említi, hogy Szent István korában királyi emberek őrködnek a Maroson leúztatott só föltött. Szegedről történt azután a szétosztás és fuvarozás. Az aranybulla ama rendelkezéséből, hogy az ország belsejében csak Szalacson és Szegeden, valamint az országhatárokon tarthatók fönn királyi sólerakatok, joggal vonhatunk már a megelőző korszak szegedi virágzására nézve is kedvező következtetést.

Nyilvánvaló, hogy Szeged városi rangra emelését (1246 táján), és a szegedi vár építését a tatárjárás után nemcsak a honvédelem érdekei tették szükségessé, hanem Szeged addigi társadalmi és gazdasági fejlődése is. Ez a sófuvarozás föllendülését, a vízi- és szárazföldi közlekedés helybeli föltételeinek kibontakozását vonja maga után. A kocsigyártás, hajóépítés mellett nyilván korán virágozni kezd a köteles, szíjjártó, gyékényszövő mesterség is. A gyékényt ponyvának használták és sókockákat burkoltak vele. A Tisza és kiöntései a halászatot, halsózást, a környező füvespuszták pedig az állattenyésztést, a hajóvontatáshoz szükséges ló nevelését teszi lehetővé. Nem lehet kétséges az sem, hogy Szeged hamarosan vásárvárossá fejlődött, bár erre csak a XIV. századból maradtak fönn adataink.⁷

*

Mint mondtuk, Szeged a középkor századaiban nem alkotott szerves, összefüggő városegészet. A Tisza ártéri szigetvilága szükségszerűvé tette a laza települést, és a vele összefüggő archaikusabb életformákat.

A királyi Vár és Palánk magas fekvésénél fogva is Szeged ősmagja, a sókereskedelem középpontja, és hosszú időközön át Csongrád megye székhelye.

Sajnos, a történeti adatok ellenére sem világos az egyes városrészek kialakulása, jogi és gazdasági fejlődése, így Alszeged és Felszeged középkori autonómiája, és a Városnak mint polgári közösségnek jellege, a részek társadalmi egyensúlya.

Alsóváros, középkori nevén *Alszeged* múltjából az első okleveles adat 1359-ből való, amikor alsóvárosi polgárok Balak Benedek özvegyének, Ilona asszonynak Balak faluban, a mai Ballagitó helyén, tehát Alsóváros tőszomszédságában elterülő birtokrészét 65 forintért megvásárolják. Kétségtelen, hogy a Szent Péter tiszteletére szentelt Árpád-kori templom kezdetben a johannita lovagoké volt. Erre épült rá a XV. század folyamán a mai templom. Alszeged különállását utoljára Mátyás király 1459. évi oklevele hangoztatja, amelyben Szűz Mária kolostora, vagyis az új franciskánus klostrom előtt szerdai napon hetivásár tartására ad jogot.

Felsőváros, oklevelekben *Felszeged*, *Felsősziget* múltjára vonatkozó első okleveles adataink a XIV. századból maradtak fönt, de kétségtelen, hogy már az Árpád-korban virágzik. Szent Miklósról, a vízenjárók: sóhordók és borkereskedők védőszentjéről elnevezett bencés apátságát 1225-ben emlegetik.

Felsőváros kedvezőbb parti fekvésénél fogva jobban belekapcsolódott a tiszai életbe, főleg pedig a vízi közlekedésbe, eleinte csak a sószállításba. Mindezekről más vonatkozásokban többször is szó esik.

⁷ *Szamota I.*, Régi utazások 91.

A Város középkori helyrajzára, népéletére nézve tömörségében is kitűnő jellemzést ad az átutazó Bertrandon de la Brocquière burgundi lovag (1433), aki a településről ezt írja útinaplójában: „Szeged nyílt nagy város, és egyetlen, mintegy egy mér-földnyi hosszú utcából áll.” Ebből nyilvánvaló és természetes, hogy Szeged középkori alaprajza hosszanti, a Tisza folyásához simul.

A ránk maradt királyi rendelkezésekből világosan kitűnik, hogy a Város jogi, közigazgatási tagoltsága a XV. század végén már tűnőben van, és kezd egyéforrni, egyetlen autonóm közösséggé olvadni.

*

Szeged lakosságának, népének magyar jellegéhez, nyelvi egységéhez már a középkorban sem férhet szó. Ellenkezője semmiképpen sem bizonyítható. Kitűnő elindulást adhat a dömösi prépostság alapítólevelének (1138) környékbeli névanyaga, amely a maga egészében sajnos még értelmezetlen. Mindenesetre nagyszámú olyan névvel találkozunk benne, amely az Árpád-kor magyar névadó szellemére jellemző, így: *Hazug, Weices, Gangu, Maglov, Bese, Fogou, Bahatur, Itwan, Kulondus, Maradek, Gucur, Forcos, Aianduk*,⁸ vagyis Hazug, Vejszés, Gyöngy, Magló, Bese, Fogó, Bátor, Ittvan, Kalandos, Maradék, Gyökér, Farkas, Ajándok és több más.

Szeged középkori társadalmának *családnévi* jellegzetességei a XV. század folyamán feltűnő, állandósuló névanyagban már élesen, lényegében máig tartó, megskatlatlan érvényességgel tükröződnek.

A Reizner János oklevéltárában, továbbá külföldi egyetemek anyakönyveiben, de főleg a Kapisztrán János szentté avatási pörében, 1460 táján előforduló egykorú nevek már határozottan utalnak az akkori gazdasági életre is: *Szücs, Szijjártó, Kalmár, Hajós, Harcsás, Csellér* 'sóhajós', *Vizenjárom, Kovács, Molnos*. Olykor elárulják a kun származást: *Mizsér*. Földrajzi eredetre: *Szilágyi, Kovázdai, Kamanczy, Tápay, Marázy*, esetleg valami egyéni tulajdonságra emlékeztetnek: *Geges, Délcög, Teperc*s. Számosan viselik a *Literatus* nevet, ami tanultságra, írástudásra vall.

Kapisztrán szentté avatási pörének forrásanyagában jelennek meg az első szegedi utcanévek is, jó hat évtizeddel az 1522. évi egyházi dézsmajegyzék előtt. Vegyük őket sorra: *Lucas sartor de plathea Sancte Elizabeth. Katherina relicta Petri de Zege-dino de vico Sancti Petri*, más fogalmazás szerint: *de platea Sancti Petri*.

Lukács szabó eszerint a Szent Erzsébet utcában lakott, amely a mai színház és várrom között állott Szent Erzsébet templomtól kapta nevét. Az 1522. évi tizedjegyzékben már elmagyarosodott: *plathea Lysa*. Az utca pontos fekvése ma már természetesen meghatározhatatlan.⁹

Helytörténeti szempontból érdekesebb ennél Szegedi Péter özvegyének, Katalinnak lakóhelye, a Szent Péter utcában. Ez föltétlenül Alsóvároson volt. Nevét a Szent Péter templomtól kapta, amely nem más, mint a jelenlegi alsóvárosi templom hajója. A franciskánusok romladozó állapotban kapták meg 1444-ben: újjáépítették, kibővítették, sőt a patronus Szent Péter nevét is megváltoztatták. Mint ismeretes, az új pártfogó Havi Boldogasszony lett.¹⁰

Egy 1499. évi királyi oklevélben fölbukkan a *Latrán, Latorján* név: *vicum seu plateam eiusdem civitatis nostre Lathran apellatum*. II. Ulászló ezen a helyen Luca napján országos vásárt engedélyez.

⁸ *Jakubovics E.—Pais D., Ómagyar Olvasókönyv*. Pécs 1926, 29.

⁹ Ezekről és a következőkről *Bálint S.*, Szeged reneszánszkori műveltsége. Budapest 1975.

¹⁰ *Bálint S.*, A Szeged—alsóvárosi templom. Műemlékeink. Budapest 1966.

A szó eredete ismeretlen. Az a kísérlet, amely a *latorkert* 'vár előtti nagy elkerített térség' szóval hozza összefüggésbe, elfogadhatatlan. Nyilvánvaló, hogy a Vár és Palánk közötti térrel azonosítható, tehát a mostani Roosevelttér tájékaról van szó, amely ezentúl évszázadokon át piachely marad egészen 1950-ig. Erről más vonatkozásban bővebben is szólnunk.

Megkockáztathatjuk azt a föltevést, hogy a szó esetleg a római *Lateran* templomnévvel, illetőleg térséggel függ össze. Mint majd később látjuk, máig számos bibliai, illetőleg egyházi eredetű helynév, dűlőnév él közvetlenül Szeged belterületén, amely a névadás kordivatjait figyelembevéve, legkésőbb a XV. században született. A Lateran a középkori Róma szíve, fóruma volt. Ezért válhatott Szegeden is a főtérség nevévé. Tudjuk egyébként azt is, hogy ebben az időben számos szegedi pap, kereskedő, zarándok megfordult az örökvárosban, akik a tisztesnek érzett elnevezés hírére hozhatták Szegedre. Az elnevezésnek szintén térséget jelentő külföldi analógiája is akad (Česky Krumlov).

*

Fölbecsülhetetlen jelentőségű, a hazai városok történetében szinte egyedülállóan korai az 1522. évi tizedjegyzék¹¹ 28 utcanéve. Ezek a következők (a *plathea* mindegyik név elé odaértendő):

Plathea Kyslatran, Gwmbwch, Arokthath, Baaloogh, Kwn, Sancte Trinitatis, Kwegyethw, Predicator, Feejzler, Chws, Toth, Lysa, Warga, Zaniho, Sancti Demetrij, Magna, Warga, Sohordo, Bondj, Bwdaj, Kerek, Madaraazs, Haynal, Mjwes, Sancti Nicolai, Angyaal, Sancti Georgii, Spiritus Sancti, Banfalwa, továbbá Taphe, Zenthmjhajl. Összesen tehát 28 utcanév és 3 falunév.

Ezekből az utcanévekből nagyjából elénktáru a középkori Szeged utcahálózata, topográfiaja. Könnyen lokalizálható, azonosítható:

Kislatrán valahol a mai Híd utca táján. Lakóinak névsorából társadalmi, néprajzi jellegzetességek nehezen olvashatók ki.

Arokhát még az 1879 előtti térképeken is megtalálható. Így a nevet csak a Víz, illetőleg a kegyetlen modern kor mosta el. A Palánkot övező sáncnak déli, sőt még régebben nyilván nyugati belső, beépült partja volt. A múlt században a nyugati részt *Sáncpart*, a délit pedig *Arokpárt*, sőt a ragozott *Árkon* alakban is emlegetik. Ez utóbbiból a Víz utáni feltöltések során lett az Árpád utca: nagyjából a püspöki rezidencia és a Szemklinikum között. Utolsó nyomain az egyetemi Békeépület emelésével tűntek el. Az itteni családnevek közül a *Halász, Rákos, Madarász, Káka, Csapó, Bögre* összefügghet az előtte folyó Tiszával.

A *Szentháromság* utca (*plathea S. Trinitatis*) elnevezése egészen a legutóbbi időkig megmaradt. Eltűnését várostörténeti szempontból fájdalmasnak érezzük. Jelenlegi neve Hunyadi János sugárút. Családnevei közül figyelemre méltó, esetleg topográfiai jelentőségű a *Telek, Telekes, Púza* 'csigabiga', *Olajos*. Művelődéstörténeti, népéleti sajátosságra utal még a *Deák, Scholasticus, Orvos, Kalmár, Szekercés, Varga, Csapó, Mészáros, Kádár, Szitás, Dobos, Aranyas, Lapidica*. Mindezekből kitűnőleg Alsóváros urbanus elemei éltek itt, nyilván közel a templomhoz.

A *Szentháromság* utca évszázadok óta Alsóvárost köti össze a Palánkkal, illetőleg Belvárossal, hiszen a két városrész csak a múlt század elején épült össze egymással. Görbületeivel nyilván még az eredeti középkori vonalat, földgerincet őrzi, amelyet a két oldalán elterülő vizek, tankák szabtak meg a számára.

¹¹ *Bálint S.*, Az 1522. évi tizedlajstrom szegedi vezetéknevei. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai. 105. Bp. 1963.

A *Kőégető* utca fekvése ugyan meghatározhatatlan, lakosainak nevéből sem lehet biztos megállapításokat tenni, mégis foglalkoznunk kell vele. Miután a lajstrom a Szentháromság utca után említi, arra gondolhatnánk, hogy Alsóváros nyugati peremén a mai *Cserepes* sor, Cserepes sori tó, népiesen *Lóusztató* tájékán volt, amelynek mai flórája is megengedi ezt a föltételezést. Mindenesetre a téglavetésnek már az Árpád-korral egyidőben virágoznia kellett Szegeden. Ezt bizonyítja a Dömötör-torony és az alsóvárosi templom téglarchitektúrája, továbbá a Kőtárnak a várbontásból előkerült különleges alakú és méretű középkori téglagyűjteménye.

A *Prédikátor* utca a mai felsővárosi templom közvetlen szomszédságában húzódott, ugyanis pontosan ennek helyén állott a dominikánusok (ordo Praedicatorum) temploma és kolostora. Az utca tele van iparra valló családnevekkel: *Ács, Asztalglyártó, Borbély, Kalmár, Kovács, Szabó, Szűcs, Varga*.

A *Lisa* utca — mint láttuk — föltétlenül azonos a XV. század folyamán felbukkanó Szent Erzsébet utcával. Ez meg a várbeli gótikus Erzsébet-templom szomszédságára utal. Nézetiünk szerint a *Lisa* az *Elisabeth* helyi alakváltozata. Feltűnő, hogy két *Lapicida*, azaz kőfaragó is lakik benne. Ismeretes, hogy a gótika csipkeszerű, törékeny kőfaragásait gyakorta kellett kiegészíteni, pótolni. A nevek nyomán úgy véljük tehát, hogy műhelyfele is dolgozhatott a templom mellett.

A tizedjegyzékben a *Varga* utca kétszer is előfordul. Ez nyilván csak úgy volt lehetséges, hogy Alsó- és Felsővároson is külön utcájuk volt a vargáknak, tímároknak. Ez a szegedi bőripar fejlettsége mellett tanúskodik, amelyről más helyen bővebben is szólunk. Egyébként az egyik utcában 4 *Szűcs*, 3 *Varga*, 1 *Szűjártó*, a másik *Varga* utcában pedig 5 *Varga*, 3 *Szűcs* névvel találkozunk. Mindkét utca rövid lehetett, mert kevés család élt benne.

A *Szent Dömötör* utca névadója világosan az ősi Dömötör-templom volt. Nehéz ma már eldönteni, hogy az Oskola vagy esetleg a keleti oldalnál haladó, későbbi Piarista, majd Révai utcáról van-e szó, amelynek napjainkra már csak egy kicsinyke töredéke maradt meg. Mi mindenesetre az utóbbit tartjuk valószínűbbnek. Úgy véljük, hogy az Oskola utcának inkább volt *Nagy* utca a középkori őse.

Szeged patrícus polgárságának lakóhelye e két utcában volt. Lakói leginkább foglalkozást jelentő nevet viselnek: *Ács, Asztalglyártó* (1), *Aurifaber*, azaz *Ötvös* (6), *Borbély* (1), *Scholasticus*, azaz *Deák* (1), *Hímvarró* (1), *Kalmár* (6), *Kovács* (2), *Kötélverő* (1), *Mészáros* (3), *Piscator*, azaz *Halász* (1), *Szabó* (2), *Szűcs* (2), *Varga* (3). A *Nagy* utcában: *Asztalglyártó* (1), *Borbély* (1), *Deák* (5), *Kalmár* (5), *Kormányos* (1), *Kovács* (1), *Mészáros* (1), *Pajzsglyártó* (1) *Pictor* (1), *Szabó* (3), *Szűcs* (1). Ebben az utcában lakott *Zákány* István, a híres főbíró is. A két utca lakói nem tartanak juhot, ellenben 27 közülük szerémi szőlőbirtokos. Házaik a Tisza közvetlen szomszédságában állanak, hogy pincéikben a bort gyorsan el lehessen helyezni. A többi vonatkozásokra a szőlőkultúráról szóló fejezetben visszatérünk.

A *Sóhordó* utca a felsővárosi sókikötővel függ össze, amely hosszú évszázadokon át a financia vagyis volt állami pénzügyigazgatóság és kereskedelmi iskola épület-tömbjénél, tehát a Várkert északi részén volt. Figyelmet érdemel itt az *Ács* (1), *Kalmár* (1), *Taligás* (2) családnév.

A *Műves* utca föltétlenül Felsővároson volt, hiszen közvetlen a Szent György utca előtt szerepel a jegyzékben. Rövid köz lehetett, hiszen csak húsz családfő lakja. Valamennyinek neve foglalkozásra utal. Van köztük — vegyesen magyar és latin megnevezéssel — *Csiszár, Pulitor* (4), *Kalmár* (1), *Kovács, Faber* (2), *Nyerges* (2), *Ötvös, Aurifaber* (1), *Szekerény* (1), *Szűjártó, Corrigiator* (8), *Szűcs* (1).

A *Szent György* utca hasonló jellegű: *Borbély* (1), *Borsos* (1), *Deák* (1), *Kalmár* (1), *Lapicida* (1), *Molnár* (1), *Patkós* (2), *Sós* (1), *Szabó* (22), *Szűjártó* (4), *Szűcs*

(4), *Varga* (2), *Varró* (2). Számos itteni családfőnek a Szerémségben szőleje is van. Csak egy tart juhokat, három pedig gabonával adózik a Szent György utca 69 lakosa közül, ami teljesen urbánus életformára utal.

A *Szent Miklós* utca a dominikánusok felsővárosi templomának védőszentjéről kapta a nevét. A jegyzék névsorából jellegzetesség alig olvasható ki.

A kis *Angyal* utca is valahol Felsővároson lehetett, hiszen a Szent Miklós és Szentlélek utca között került bejegyzésre. Névsora elég jellegtelen.

A *Szentlélek* utca a premontrei apácák Szentlélekről elnevezett kolostorát, a magyar nyelvű kódexirodalom egyik, érdeme szerint eddig még föl nem ismert, nem méltatott műhelyét idézi, amely nyilván, de nem abszolút biztosan szintén Felsővároson állott. Listájából az *Istenes*, *Monos*, azaz *Molnár* (2), *Halász*, *Piscator* (2), és a *Főcén* (1) érdemel figyelmet.

Talán a régi nemzeti településre, a nagycsalád középkori nyomaira engednek következtetni a vezetéknevi eredetűnek tetsző utcanévek: *Balog*, *Kun*, *Csősz*, *Tót*, *Szántó*, *Bondy*, *Buday*, *Madarász*, *Hajnal*, *Angyal* utca. Ilyen vezetéknevek a lajstromban is előfordulnak. Esetleg idetartozik még a *Kerek* utca is, bár ezek sajátos települési formát is kifejezhetnek. A *Felszer* vagy *Fészer* utca jelenthet északi fekvést, de más olvasat szerint gazdasági formát, esetleg birkaaklokot is. Ezeknek és a többi, külön nem említett utcának városrészenként való elkülönítése közelebbi adatok híján lehetetlen.

*

A XVI. század elejének szegedi társadalmáról — középkori virágzásának alighanem tetőpontján — hiteles néprajzi, gazdasági és művelődési képet tudunk rajzolni. A kalocsai érseki főegyházmegeye említett, fölbecsülhetetlen értékű dézsmajegyzékéből a szegedi társadalom nemzetiségi jellege és földrajzi érdekelttsége, gazdasági élete és művelődési állapota emberileg hibátlanul kiolvasható, minden más magyar város egykorú néprajzi képénél világosabban, hitelesebben fölidézhető.

A jegyzék 1549 családfő nevét foglalja magában, hangzásuk túlnyomóan magyar, ami az anyanyelvi hovatarozást is kétségtelenné teszi. Magyar néven szereplő idegen teljes biztossággal nem mutatható ki belőle. Akadnak természetesen, de nem számosan idegen népnévből alakult családneveink is.

Ezek közül legtöbbször a *Tóth* (76) fordul elő. Jelentése azonban ebben a korban és itt Szegeden semmiképpen sem 'slovacus', hanem 'slavonus', azaz Szlavóniából, egykori magyar nevén Tótországból való. Nem föltétlenül bizonyos azonban, hogy valamennyi onnan származó Tóth nevezetű család szlávajku is volt. Az egykori déli társországo kból való származásra utal a *Horváth* (3) és a *Rácz* (2) családnév is. Itt említhető meg a *Török* (8) név, amely ebben az időpontban, tehát még a mohácsi vész előtt aligha jelentett asszimiláns török elemeket. Itt sokkal inkább ragadványnévről van szó. A *Németh* (3) és *Lengyel* (1) családnév elenyésző és vagy kereskedelmi kapcsolatokra, vagy feltűnő, messzi utazásra utal.

Külön ki kell emelnünk a *Kun* (26) nevezetű családokat, és a föltehetően kun eredetű családneveket. Viselőik nyilván olyanok, akik a környező kun pusztákról Szeged városába költöztek, és már vagy magyarrá váltak, vagy beolvadóban voltak. Kun eredetű családneveink: *Mizsér* (3), *Nyóger* (20), *Tatár* (6), *Törtel* (4), *Kara* (1), *Csartán* (2).

A *Székely* (1) családnév erdélyi és a *Magyar* (2) családnév pedig más hazai, de nem föltétlenül magyarul beszélő (talán kun) tájról bevándorló magyar családot akar megjelölni.

Ami a helynévi eredetű családneveket (123) illeti, csak annyit állapítunk meg, hogy ezek a családok elsősorban a környező, közvetlen szomszédságban, vagy a déli borvidéken elterülő vármegyék: *Csongrád* (15), *Bács* (22), *Bodrog* (13), *Csanád* (24), *Temes* (6), *Torontál* (2), *Keve* (1), illetőleg *Szerém* (3), *Valkó* (7), *Baranya* (9), *Tolna* (3) helységeiből, továbbá egyéb, vagy bizonytalan helyekről (18) vándoroltak az idők folyamán, de a XV. századnál nyilván nem korábban Szegedre. Jellegzetesnek tekinthető, helynévi eredetű családnevek, amelyek részben a hódoltságot is átvészeltek, és egyesek máig virágnak: *Babarczy*, *Bakacsy*, *Becsey*, *Bulkeszy*, *Csontay*, *Gyálal*, *Horogszegi*, *Iklódy*, *Ladányi*, *Sajthy*, *Somlyay*, *Somogyi*, *Szentay*, *Tápay*, *Trencsély*, *Virágháty*.

Jelentős a számuk (198) a keresztnévi eredetű családneveknek is, ami ősi magyar, illetőleg középkori névadó gyakorlatnak felel meg. Csak néhányat sorolunk föl: *Bálint*, *Damján*, *Donát*, *Együd*, *Főczén*, *Karácsony*, *Kozma*, *Vitális*. Becéző alakban: *Ambó*, *Bónis*, *Daka*, *Doma*, *Fóris*, *Lőkös*, *Masa*, *Sima*.

Találkozunk számos foglalkozást jelentő névvel is. Vannak magyar és latin alakban jelentkező ilyen típusú családnevek: *Szűcs* — *Pellifex*, *Szijjártó* — *Corrigiator*, *Kovács* — *Faber*, *Halász* — *Piscator*, *Ötvös* — *Aurifaber*, *Pictor* — *Képiró*, *Faragó* — *Lapicida* —, *Sípos* — *Tubicinator*, *Deák* — *Literatus*. Ezeknek a párhuzamosan jelentkező neveknek gazdaság- és társadalomtörténeti háttérével máshol foglalkozunk bővebben. Itt csak megemlítjük, hogy nyilvánvalóan már osztálytagozódás tükröződik bennük.

Az otthonkultúra virágzásával függ össze a már említett *Lapicida*, továbbá a *Faragó*, *Házkötő*, *Házász*, *Útas*, *Szekercés* (zsindelyvágó?) neve. A *Téglás* családnév a vele nyilván összefüggő *Kőégető* utcával már fejlettebb építkezésre enged következtetni. Az *Ács* név bizonyára a hajóács mesterséget is idézi. Idetartozhatik még a *Bárdos*, *Erdős* családnév is. Az *Esztergályos*, *Szekrény*, *Asztalgyártó* nevek közül már finomultabb polgári életre, igényekre lehet gyanakodni.

Az egészség védelmével függ össze az *Orvos* (3), *Borbély* (6), *Bába* (2), *Kenő* (1), *Nyirő* (3), *Jókezü* (csontrakó 1), *Pöszércés* (aki orvosi füvekkel foglalkozik 1) családnév.

A környező puszták hatalmas jószágállománya magyarázza a pásztorkodás, állatgondozás körébe tartozó neveket. A juhászattal függ össze az *Ihász* (2), *Juhos* (1), az idegen hatásokat sejtető, esetleg a szegedi szűcsök erdélyi, balkáni kapcsolataira utaló *Bács* (4), *Csobán* (1) családnév. A *Csikós* (2) a lónevelést, a *Csordás* (8) a már istállózó, de napközben kint legeltető tehéntartást idézheti föl előttünk. A *Disznóverő* (herélő, miskároló 1) családnévből már rendszeresen disznóhizlalásra lehet következtetni. Ide tartozhat még a *Makkos* (kanász? 2) név is. Az állattenyésztéssel összefüggő iparágak közül igen jelentős a *Mészáros* (18) családnév feltűnő nagy száma. Ők nyilván nemcsak húsiparral, hanem marhakereskedelemmel, tőzsérséggel is foglalkoztak, amint ez a mészáros céh későbbi, hódoltsági kiváltságos helyzetéből, jólétéből is kitűnik. E munkakörre utalhat még a *Kasza* (<Kaszab 3), *Bakó* (2), *Tagló* (1) családnév.

Az állattenyésztéssel kapcsolatos termékekre világít a *Tarhós* (2), *Vajas* (1), *Túrós* (1), *Sajtnyomó* (1), *Nyomó* (1). A bőr és szaru feldolgozását idézi a *Szűcs* (24), *Himvarró* (1), *Csapó* (5), *Tasalos* (1), *Kesztyűs* (1), *Varga* (33), *Szekernyés* (1), *Cserés* (tímár? 1), *Nyerges* (2), a már említett *Szijgyártó* (9), *Fésűs* (1), *Fésűgyártó* (1). A viseleti kultúrára utal továbbá a *Szabó* (54), *Varró* (2), *Gombos* (1), *Gomböntő* (1) családnév.

A város differenciálódó élelmiszerellátására, társadalmi munkamegosztására mutat a már felsoroltakon kívül az *Almáros* ('alma árus' 1), *Dinnyás* (1), *Arató* (1),

Kaszás (5), *Szántó* (7), *Rozsos* (2), *Major* (1), *Méhes* (1), *Mézes* (1), *Sütő* (1), *Hagy-
más* (1), *Fokhagymás* (2), *Olajos* (2), *Bakos* ('aki olajsajtón dolgozik' 1), *Szakács* (2).

A háztartási eszközök készítésére, a már önállósuló háziiparra utal a *Szitás* (4), *Fazekas* (5), *Korsós* (2), *Cserepes* (3), *Köszörűs* (1).

A Tiszával, a nagymúltú szegedi víziérettel számos foglalkozás összefügg, amely természetesen a névadáson is visszatükröződik. Ősi életmódra mutat a *Halász*, *Var-
sás* (2), *Gémes* (1), *Fürjekes* ('fürjvadász' 1), *Varjas* (2), *Madarász* (1), *Rákos* (1) csa-
ládnev. A hajózásra, sószállításra, borkereskedelemre utal a *Hajós* (1), *Kerepes* ('lő-
val vontatott hajó, a kunok nyelvéből átvett *kerep* gazdája' 1), *Csellér* ('sóhajós' 5),
Sós (3), *Kormányos* (1), *Révész* (7), *Molnár* (6), *Mónos* ('malmos' 3).

A szárazföldi fuvarozásra jellemző a *Szekeres* (5), továbbá a szükséges kötelek-
ről gondoskodó *Kötélverő* (2), *Hámverő* (4), a vasalásokat készítő *Kovács* (20), *Patkós*
(2), a bognármunkát végző *Kerekes* (4) családnev.

A bor körébe tartozik a *Kádár* (2), *Pintér* (7), *Pintes* (1), *Csaplár* (1) név. A sör-
főzésre emlékeztet a *Seres* (2) családnev, bár értelmezhető *Serés* (Sörés) alakban és
'hízott jószággal kereskedő' értelemben is. A kereskedelem világát idézi a *Kalmár* (38),
Szatócs (2), *Becsűs* (1), *Boros* (1), *Kompolár* ('bormérő' 2), *Ürmös* (4), *Borsos* (5) név.

Reprezentatív polgári, részben katonai igényeket, illetőleg osztályhelyzetet tük-
röz a *Polgár* (2), *Vajda* (5), *Bán* (3), *Katona* (8), *Szolga* (1), illetőleg a *Pajzsgyártó* (1),
Puskás (3), *Kardos* (1), *Nyilas* (2), *Órás* (2) családnev.

E foglalkozást jelentő családnevek jellemzően igazolják Szeged városa gazdasági
életének fokozódó sokrétűségét, a polgári munkamegosztás organikus készségét,
amely már világosan fölülemelkedik a paraszti önellátás zárt, primitív társadalmi kö-
rén, és már árutermelésre, piacra is dolgozik. Ezt a fejlődést bizonyítja az is, hogy a
tizedlajstrom már külön *Műves* utcáról is megemlékezik. Nem szabad figyelmen kí-
vül hagynunk azokat a már említett vásártartási kiváltságokat sem, amelyekben a
Város a XV. század folyamán részesült. E biztató fejlődésnek azonban a török hó-
dolság megássa a sírját.

Hogy a Város a huszita mozgalomról is tudomást szerez, annak cáfolhatatlan
bizonyossága a jegyzékben olvasható és a szegedi tájon máig virágzó *Huszita* családnev,
amely nyilvánvalóan a *huszita* szó alakváltozata.

Csak a teljesség okáért utalunk azokra a családnevekre (332), amelyek valami-
lyen ősnek testi vagy szellemi tulajdonságára, esetleg fogyatékoságára, továbbá sza-
vajárására, családi helyzetére utalhatnak. Keletkezésükhöz, egyben a névadás lélek-
tanához kitűnő analógiát nyújtanak manapság is a szellemes, éles megfigyelőkészség-
ről tanúskodó csúfnevek, paraszti ragadványnevek, amelyek akárhányszor az eredeti
családnevet is elhomályosítják. Végül maga a család is belenyugszik, és már nem érzi
megbélyegzőnek, sértőnek. Csak ízelítőül néhány effajta név: *Feketű* ('barnabőrű' 2),
Fenés ('bőrbeteg' 1), *Száraz* ('szikár' 1), *Vér* ('vérmes' 1), továbbá *Csetertek* (3),
Gyengyűs (1), *Keddenháló* (1), *Mendegélő* (1), *Szépenlépő* (1), *Tomboló* ('táncoskedvű'
1), *Toppantó* (1), *Vecseryés* (3).

Néhány növényi, illetőleg állati eredetű családnevünk is van (41). Hogy eredeti-
leg volt-e mágikus célzatuk is, már nem tudjuk megmondani. Ilyenek a *Búza* (4),
Csődör (1), *Gyöngyér* ('vizimadár, lili' 1), *Kerecset* ('súlyomfajta' 1), *Szarka* (2),
Szilva (1).

Egyelőre több, még megfejtésre váró, de általában magyar hangzású, részben
máig élő családnevünk (44) is van. Ilyenek: *Csipak* (1), *Fúrús* (1), *Nacsa* (1).

A dézsmajegyzék névanyagából meggyőző erővel tárul szemünk elé a Város
differenciált, gazdagon tagozott, dinamikus társadalmi organizmusa, középkori nép-
élete.

Hamarosan rászakad a Városra a hódoltság (1543—1686), amely megtépázza, átmenetileg megrikkítja, sok próbára teszi Szeged népét, de elűzni, megsemmisíteni nem tudja. A török alatt is megőrzi magyarságát, faji vonásainak és néphagyományainak eleven folytonosságát, vallásában a latin műveltséghez való tartozását.

Szeged városa és népe a pozsonyi kamarához küldött szimbólikus adóval, főleg halnak, bőrmunkának, törökszőnyegnek följánlásával hódoltsági sorsában is elismeri a virtuális Magyarországhoz, tehát az ősi nyelvi, műveltségi, szakrális közösséghez való tartozását. Ennek természetesen jelentős gyakorlati, főleg gazdasági és kereskedelmi haszna is van. A valóságban azonban *hászváros*, a török szultán kiváltáságot birtoka, a török műveltség tágra nyílt magyar kapuja.

E sajátos helyzetből a társadalmi mozgás, *migráció* kettős irányban: az elvándorlásban és beköltözésben egyaránt megindul.

A Tinóditól is megénekelte *Szegedi veszedelem* (1552)¹² után megkezdődik a nagy diaszpóra, Szeged lakosságának: polgárságának és köznépek szétszóródása szerte az országba. Bár beszélhetünk szórványos egyéni elvándorlásról is, mégis leginkább közösségek hagyták el a Várost és északabbra: a szegedi népnyelvben a messzeség, távolság éreztetésére máig *ipiliom* (-imperium) szóval emlegetett királyi Magyarországra, főleg Debrecenbe, Kassára és Nagyszombatba, szórványosan Kecskemétre és Kolozsvárra vándorolnak.

Nyilvánvaló, hogy ezek a városok már régóta ismeretesek voltak a szegedi kalmárok előtt. *Debrecen* jószágkereskedelme, céhes ipara, *Kassa* ötvössége és a szerémi bor közvetítésében, a Krakkóval való kereskedelemben való kiváló szerepe, a határszéli *Nagyszombat* pedig bortermelése, tőzsérsége, árumegállító joga révén már régóta beletartozhatott a szegedi polgárság gazdasági látókörébe. Ezekben a városokban nyilván ügynökségei, üzlettársi kapcsolatai is voltak. Nem indultak tehát teljes bizonytalanságba. Hamarosan kiépítették a maguk szolid gazdasági pozícióit. Nem szűntek meg azonban — legalább az első évtizedekben — az ősi szülővárossal, Szegeddel való kapcsolataik sem. Műveltségüket sem hevertetik parlagon. Megtalálják az új környezetben is azokat a lehetőségeket és társadalmi feladatokat, amelyeket meggyőződésük szerint szolgálniok, támogatniok kell: elsősorban a magyar nyelvű kultúra, irodalom, továbbá a kálvini egyház presbiteri szellemében jelentkező társadalmi autonómia ügyét. Évtizedek telnek el, amíg szegedi anyanyelvük ö-ző muzsikája elhalványodik, és beleolvadnak a királyi Magyarország nemesi világába vagy Debrecen puritán civis környezetébe.

Utalunk kell az egyszerű nép emigrációjára is. Sajnos, egyelőre csak néhány tényrt rögzíthetünk, illetőleg megnevezünk a néprajzi és népnyelvi vizsgálatok jövőjébe, Szegeddel kapcsolatos feladatait. Feltűnő, hogy több Kassa környéki református magyar falu: *Szalánc*, *Rákos*, *Garbócbogdány*, *Györke*, *Bőd*, az újabban elszlovákosodott *Petőszinnye* és a hazánkhoz tartozó *Pusztafalu* és környéke ö-ző nyelvjárás-szigetet alkot. A kutatás mindaddig tanácstalanul áll a jelenséggel szemben. Nézetünk szerint aligha lehet másról mint szegedi, délföldi elvándorlásról szó.

Érdemes azt is tudnunk, hogy a Tisza felső vidékén, *Sárospatak* táján szegedi halászkötelepednek meg a XVI. század második felében. Erről a halászatnál bővebben is szólunk.

Elgondolkodtató végül a Nagyszombathoz nem messzire eső Szenc, lakosainak ajkán *Szönc*, és néhány környező falu ö-ző nyelve.¹³ A máig élő helyi hagyományok szerint az ősök a török elől, éppenséggel Szegedről menekültek ide.

¹² *Szántó I.*, Az 1552. évi szegedi hadjárat. Acta Universitatis Szegediensis De Attila József Nominatae. Acta Hist. XIX.

¹³ A *szönci* ö-ző nyelvjárás-sziget helységei a csütörtöki születésű Kovács László nyelvtudomá-

A Város messzire vándorolt fiainak helyét a környék falusi népe foglalja el. Már János király elrendeli (1536), hogy Csongrád, Csanád, Temes, Arad, Békés, Záránd és Bihar megyék mindazon jobbágyait, akik Szegeden akarnának letelepedni, a város befogadhatja. A földesurak és megyei hatóságok nem követelhetik őket vissza. A közvetlen királyi joghatóság azonban nemsokára megszűnik, amikor Szeged török kézre jut.

Mindezekről a társadalmi, gazdasági és művelődési folyamatokról, az elvándorolt szegedi polgárság új sorsáról, önállóan és kellő részletességgel, a Szeged XVI. századi társadalmáról, népeletéről és műveltségéről szóló munkánkban emlékezünk meg.

*

„A szerencsétlen Magyarországnak azon részén van egy nagy város — írja¹⁴ Kemal pasa záde egykorú török történetíró —, amely a gonosz hitetlenek ősi gyülekező, a harcot kereső csavargóknak szülő helye. Szegedin néven ismeretes és földjének termékenységről, éghajlatának kellemes voltáról, vizének jó ízéről, továbbá óriási kiterjedéséről, nagy épületeiről, mindennemű javainak nagy bőségéről és végre arról volt híres, hogy lakosai között igen nagy számmal vannak dúsgazdagok. Aki szomorúan és leerve megye bele, vidám és jókedvű lesz, s megszabadul a gondok és aggodalmak nehéz bilincseiből. A nevezett szép város egy távoli forrásból, Ruszországból eredő mély folyó partján épült, mintegy szépséggel a föld istennőjének arcán. Közterei mindennemű harcosok gyülekező helyei voltak, utcái pedig telve valának ritka és értékes árukkal, melyeket a kereskedők hoztak minden irányból. Ellenség ide még sohasem tette be a lábát. Minden zege-zúga telve lévén élelmiszerekkel, kinccsel, gazdagsággal. Lakóinak életmódja könnyű és kellemes volt. Fiataltja, öregje az élet gondjaitól és terheitől szabadon, gondtalanul élt, mint egy gyermek.

*Öregnek, fiatalnak tömérdek kincse, vagyona,
A városnak minden zuga tömve gazdagsággal.*

Egy másik történetíró, Dselál záde Musztafa szerint Szegedin „erős vár, melynek körülötte vont bástyái az égig érnek, fala a kilencedik éghoz hasonló szélességű, belseje pedig tele van templomokkal és zárdákkal.”

E két egykorú török történetírónak ez a naivan mesészerű, keletiesen túlzó, lényegében mégis találó jellemzése Szulejmán szultán naplójából merít, és Szegednek XVI. századeleji képét tárja elénk. Egy virágzó nagyváros indul itt másfélszázados nehéz útjára.

*

Ami az idegen beáramlást illeti, Káldy-Nagy Gyula legújabb kutatásaiból, defterek névjegyzékeiből és az alsóvárosi templom még ismertető XVII. századbeli anyakönyvéből kitűnik, hogy a hódoltság alatt nemcsak törökök, hanem dél-

nyi kutató vizsgálatai szerint: *Szőnc, Alsóajányok, Bélvata, Boldogfa, Csönke, Csütörtök, Éberhard, Felsőajányok, Fél, Illésháza, Jóka, Kismagyar, Nagyfödemes, Nagymagyar, Réte, Vajavata, Tonkháza, Vök, Zonc.*

¹⁴ *Thury J., Török történetírók. II. Budapest 1898, 263. A török időkhoz Reizner J. Hornyik J., Kecskemét története; Szilády Á.—Szilágyi S., Hódoltsági Okmánytár; Velics L.—Kammerer E., Magyarországi török kincstári defterek I—II; Fekete L., Die Sjaqat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung I—II; Káldy-Nagy Gy., A Szeged környéki szultáni hász-birtokok mezőgazdasági termelése a XVII. század második felében. Agrártört. Sz. 1961.*

szlávok: pravoszláv szerbek és *latin* néven is emlegetett katolikus dalmáták, másként bunyevácok is jelentős számmal megtelepedtek Szegeden. Ez utóbbiaknak különösen az alsóvárosi barátok viselték gondját. A magyar nép többsége katolikus, de a legújabbban felbukkanó szórványos adatok kétségtelenné teszik egy kisdéd kálvinista gyülekezet virágzását is.

Az alsóvárosi barátok és prédikátorok, katolikusok és reformátusok között — akár, mint Kecskeméten — valami íratlan egyesség jöhetett létre: az iszlám nyomasztó hatalmával szemben a jézusi hit megőrzésében, a magyar helytállás szolgálatában nem egyenletlenkedtek egymással, Városunkat tehát semmiképpen nem jellemezte akár a királyi Magyarország katolikus, akár Erdély protestáns felekezeti megátalkodottsága.

A türelemnek, kölcsönös segítségnek szép, bizonyára nem egyetlen példája, hogy a „vastagnyakú” nagykőrösi tanács 1661-ben „az szegedi kolduló barátnak gratis” (ajándékul) 1 tallért adott.¹⁵

1663-ban Apafy Mihály erdélyi fejedelem Érsekújvár alól való hazatértében — írja¹⁶ Czeglédi István — „Szegedre érkező nagy pompával fogadtatik. Holott a Szegedi Reformatus Keresztényeknek igyefogyott állapotokat megértvén, szép kegyelmességgel lött mind az Eklézsiának, s mind a Prédikátoroknak, sőt a Barátoknak is, kik köszönteni és kuldulni hozzá jötenek vala. Eddig Magyarok között jüvén, majd mindenütt, a Templomokban bément az imádkozásnak idején, s látván a valóságán való szép gyülekezetet, örült rajta.”

A törökök leginkább a Palánkban, a délszlávok pedig a bennszülött keresztény magyarok közvetlen szomszédjaiként Felsővároson és a még jellemző Fazékszeren éltek. Az idegen ajkúakkal szemben viszont Szeged magyarsága még a környékbeli spáhihűberbe adott faluk elgyötört népével is gyarapodott.

E régi magyar faluk közül csak *Tápé*, *Algyő*, *Martonos* népe vészeli át megfogyatkozva bár, de töretlen folytonosságban a hódoltságot. Megmaradásukban föltétlenül része van tiszamenti fekvésüknek is: hirtelen fölbukkanó vész idején menedékre találtak a folyó jólismert vízivilágában.

Vannak még magyar faluk, amelyek sokáig tartják magukat, de a fölszabadulást mégsem érik meg. Népük elsősorban Szegedre húzódik, amelynek *hász*-helyzete viszonylagos biztonságot jelent a benne élőknek. A homoki pusztahelyek, hajdani kun szállások: *Asszony szállás* (Mérge), *Dorozsma*, *Csorva*, *Ötömös*, *Majsa*, *Csolyos*, *Móricgát*, délen *Szentpéter* a Város legelőit növelik. Tudjuk azt is, hogy 1660 táján, bizonyára a nagy tatárdulás következtében, *Sövényháza*, *Százegyháza*, *Szaján* népe a Városban talál menedéket.¹⁷ Ez nyilvánvalóan azoknál a környékbeli faluknál is így következett be, amelyekről ilyen adataink hiányoznak.

*

Vizsgáljuk most tovább a Város hódoltsági alaprajzát és társadalmát.

A Fekete Lajostól közzétett török adózási iratok között egy 1550-ből származó adójegyzék a szegedi várban három olyan utcanevet emleget városnegyedként, amelyet a 1522. évi tizedjegyzék is számontart.

Itt a *Nagy utca* (Nag' uca, 1522. *Plathea magna*) adózói között találjuk a következő családokat: *Ötvös*, *Dani*, *Nyírő*, *Kis*, *Csötörtök*, *Köntös*, *Posztómető*, *Varga*, *Biró*, *Lisa*, **Veres*, *Mészáros*, **Kalmár*, **Bornemisza*, *Ambrus*, *Illancsi*, **Nagy*, **Szücs*, *Szondi*, **Szántó*, *Boros*, *Homoki*, *Hanka*, **Szabó*, **Pap*, **Vid*, *Molnár*,

¹⁵ HódOkm.

¹⁶ *Czeglédi I.*, Dágon ledülése. Kolozsvár 1670. Néhai Herepei János baráti közlése.

¹⁷ Erről az egyes helységek bemutatásánál még szó lesz.

Nagyaru. A kiemelt nevek ugyanabban az utcában már 1522-ben előfordultak, más utcában a többi is szerepel.

A *Kisszántó utca* (Kis Santo uca) nyilván azonos a tizedjegyzék *Szántó* utcájával. Lakosai *Albeter, Ács, *Baglyas, *Becsei, *Bor, *Boros, Buzgán, Csontos, *Halász, Hangos, Értő, *Kalmár, *Katus, Kazal, Képiró, Mikla, *Szabó, *Takó, Tarka, *Veres, Vid, Zobor.*

A *Szent Dömötör utca* (Sen Dimitri uca) családjai: **Balik, *Fábián, Mészáros, Sáfár, *Szentmihályi.* A Sáfár új név, a többiek sem ebből az utcából ismeretesek. Hiányzik Alsó- és Felsőváros névsora.

Az 1577—1578. évekből szintén ránk maradt egy török összeírás, amelyet Halasi-Kun Tibor Ankarában tett közzé. Ennek szegedi vonatkozásait Péter László széleskörű, gondos tanulmányban vizsgálta meg.¹⁸

A jegyzék földrajzi nevei: *Kuviktő* (118 ház), *Balogh* u (53 ház), *Tóth* u (34 ház), *Boldogasszony* u (56 ház), *Varga* u (26 ház), *Köröm* u (28 ház), *Sóhordó* u (10 ház), *Fazekas* u (41 ház), *Szombathely* u (41 ház), *Budai* u (25 ház), *Nagyszentmiklós* u (52 ház), *Szentlélek* u (62 ház), *Kisszentmiklós* u (11 ház), *Madaras* u (33 ház), *Szentgyörgy* u (41 ház), *Kun* u (33 ház), *Szentháromság* u (17 ház). A Kuviktő fekvése ismeretlen.

Defterünknek már az 1522. évi tizedjegyzékben is előforduló, tehát törzsökösnek tekinthető családnevei:

Ágoston, Angyal, Arató, Árva, Asztalgártó.

Baglyas, Balog, Bakos, Bán, Barát, Battyáni, Becsei, Bodó, Bónis, Bornemisz(a), Boroni (Baranyi?), *Boros, Borsos, Bud, Budai.*

Csapó, Csikos, Csortán, Csütörtök.

Damján, Dávid, Deák.

Egyed, Erdélyi, Erdős, Erős.

Fábián, Farkas, Fazekas, Feketű, Fodor, Fóris, Fúrós, Futó.

Gál, Gazdag (Kazdag).

Halasi, Horváth.

Jakó.

Kádár, Káka, Kálmán, Kalmár (Kalomár), *Kara, Kaszás, Katona, Király* (Rex), *Kis, Kont, Kovács, Körös, Kötélverő, Kun.*

Lázár, László, Losonczy.

Major, Makra (Makrai), *Mészáros, Molnár, Mónos* (Mónus).

Nagy, Nemes (Nobilis).

Olajos.

Pálfi, Pető, Pintér.

Rác.

Sajtnyomó, Sánta, Sári, Sárközi, Somogyi (Somogy), *Sós.*

Szabó, Szakállas, Szalai (Zalai), *Szántó, Székely, Szekeres, Szondi, Szőlős.*

Takó, Tarcsai, Tatár, Tóth.

Ürmös.

Varga, Vas, Vecsernyés, Vékony, Vidak.

A defterben fölbukkanó újabb szegedi nevek:

Ábrahám, Balla, Baka, Baranya, Berber (Barber), *Basa, Becsi, Beke, Boda, Bodor, Borda, Bózsó, Búzás, Halas, Hersek, Huszár, Jakabfi, Joó, Jób, Kenéz, Kerékgyártó, Keresztes, Melegh, Mihó, Móríz, Neste, Rigó.*

A névanyag külön érdekessége — fejtegeti¹⁹ Péter — hogy „itt szerepelnek először névvel a szegedi szerbek. Az összeírásból kitétszően az alsóvárosi Fazekas utcában hat, a Boldogasszony utcában szintén hat, a Szentháromság utcában három szerb család élt már ekkor, s talán szerb származású a Nagyszentmiklós utcai *Jovánfi* familia is. Ez a név önmagában is meglepetés: a szerb keresztnévből magyar képzővel

¹⁸ Péter L., Szegedi személynevek 1578-ban. Nyelvészeti Dolg. 133. Szeged 1973/74.

¹⁹ Péter 235.

született vezetéknev. De még inkább szokatlan a népkeveredésnek az a gyors üteme és foka, amit az olyan nevek, mint *Aracsi Atyim, Lázár Pandelije, Szűcs Grubac, Miklós Nikola, Vidák Gyuriskó*, de főként a *Feketű Nikola és Feketű Zsivkó* jelez. Azt jelenti ez, hogy a 15-ből mintegy 6 család már összeházasodott magyarokkal. Hogy ez a folyamat utóbb miért állt meg, még kiderítendő társadalomtörténeti probléma. Később a szerbek kivestek Alsóvárosról; mire újból értesülünk róluk, már a Palánkban és Felsővárosban találjuk őket.”

*

A XVII. században bukkant föl Felsőváros két kisebb, de jelentős ipari életre utaló fertálya: a Palánkkal szomszédos *Fazékszer*²⁰, szegediesen *Fazékszőr és Tabán*²¹.

Gombkötő János füleki hadnagy Szeged akkori állapotáról írja: „Szeged három részből áll: az egyik részben, úgy mint a várában és palánkjában török lakik, a második része pedig derék város, amelyben magyar lakik és ez kedvét is keresi a nemes kamarának. *A Fazékszer pedig a palánkhoz vagyon foglalva, de abban mind csak mestere emberek szorultak és kívül laknak a palánkon a Tisza felől. Ezek nem akarják a magyarországi urakat vallani, hanem mind afféle törökkel bélelt emberek, tisztán csak a törökkel értenek egyet. Valahova szükség kívánja, a törökök titkos leveleit hordozzák országunknak kárára...*” Itt nyilván a szegedi mészárosokra céloz, akikkel más fejezetben még találkozunk. Szeged főbírája, Kovács Mihály tiltakozott Gombkötőnél a fazékszőriek zaklatása, fosztogatása ellen. Azt írja, hogy *ezek mindönféle partekájukat az Palángba tartják és maguk is többire mind a Palángba háltni járnak.*²²

A Fazékszer egykorú gazdasági virágzásáról legújabbban Káldy-Nagy Gyula eddig ismeretlen török források nyomán írt kitűnő tájékoztatást, amely azonban még nem jelent meg nyomtatásban.

Fazékszer vegyes: magyar és idegen, de nem mohamedán lakossága tehát — számotvetve az adott körülményekkel — kétségtelenül megtalálta a törökkel való együttélés elviselhető lehetőségeit. Ez viszont megnyitotta előtte a török érdekszféra tájain a gazdasági boldogulás útját.

A *Tabán*, alakváltozatában *Tobány*, Felsővárosnak nagyjából a mai Római körút, Szilléri sugárút, körtöltés és a Tisza közé zárt része, amely eredetileg a török tímárok telephelye (tabahan) volt. A bőrcserzés kellemetlen szaga, továbbá a szűkséges víz közelsége miatt ide, Felsővárosnak akkor a legszélére telepedtek. Így volt ez egyébként más városaink Tabán nevű részeinél is. Ismeretes, hogy a török tímárok számos finom bőrtechnikát (kordován, szattyán) honosítottak meg hazánkban. Nem véletlen az sem, hogy a finom bőrt készítő, természetesen már magyar nemzetiségű tímároknak is *tabakos* a nevük.

*

XVII. századbeli említett szegedi török defterek Káldy-Nagy Gyula feldolgozásában még megjelenésre várnak. Ezeknek névanyagát nincs módunkban elemezni. Mégis kitűnő forrás áll rendelkezésünkre: az alsóvárosi plébánián őrzött, de még nem méltatott latin nyelvű anyakönyv, amely ebből a korból, hódoltság területéről ritkaságnak számít. 1663 júliusával kezdődik és 1696 októberével szakad meg. Cím-lapja nincs, ami megengedi azt a föltételezést, hogy már előbb elkezdték. A matricula lelkiismeretes írását, az anyakönyvezést a tridentini zsinat egyébként a plébánosi kötelességek közé sorolta.

²⁰ A Város hajdani híres fazekasságáról máshol szólunk bővebben.

²¹ N. *Kakuk Zs.*, Tabán. Nyr. 1955, 105. Országszerte a városok legelhagyottabb része volt (Esztergom, Buda, Vác, Szolnok, Csongrád és több más).

²² Száz. 1900, 640. *Borovszky*.

Az anyakönyvben az első évtizedekben sűrűn teleírt lapokkal találkozunk, ami az olvasást, illetőleg áttekintést megnehezíti, 1682-től azonban már tagolt, rubrikázott. Előírászerűen mindenütt megtaláljuk az időpontot, továbbá a megkeresztelt, a szülők és keresztszülők és a keresztelő pap nevét, olykor egyes megjegyzéseket is.

Származási helyként (origo) mindenütt Szeged értendő, itt-ott azonban közelebbi megjelölések is előfordulnak: Palánk, Fazékszer, Fark, Tápé, Martonos. Ezeket mi is közöljük. Úgy véljük, hogy ilyen esetekben a városrészeket azért tüntették föl, mert a szülőket más azonos nevéktől kellett megkülönböztetni. A környékbeli faluknál pedig buzgóbb szülőkről lehet szó, akik az újszülöttet nyomban elhozták az alsóvárosi templomban történő keresztelésre. Nem vártak arra, amíg a missziós barát körükben megjelent. Az alsóvárosi kolostor lelkigondozása alatt álló vidék újszülöttjeit vagy külön anyakönyvezték, vagy a nehézségek miatt talán föl sem jegyezték. Megtörténtét a közösség maga tartotta számon. A kiküldött barát nem tartózkodhatott egy helyen sokáig, tennivalója: keresztelés, gyóntatás, esketés, betegek ellátása és vigasztalása, prédikálás alaposan igénybe vette szűkös idejét. Aligha telt tőle még írásbeli formalításokra is.

Az anyakönyv névanyaga túlnyomóan magyar és máig törzsökös szegedi családneveket tartalmaz. Az 1522. évi tizedjegyzék és török defterek tőlünk és Péter Lászlótól értelmezett névanyaga mellett természetesen, de kis számmal újabb nevek is fölbukkannak. Az alábbiakban egyszerűen felsoroljuk az előforduló családneveket, szorosabb évbeli és egyéb rögzítés nélkül:

Ábrahám, Ács.

Bába, Babarcsi, Bagó, Bajalich, Baka, Bálint, Báló, Balog, Banga, Baranyás, Baranyai, Barát, Barcza, Bedő (Bödö), Bénák, Bérnát, Bërta, Biacsi, Biczók, Bíró, Bite (Büte, Böte), Bitó, Bodó, Bojár, Boldiss, Borbély, Borbola, Borsos, Botos, Bózsó, Börcsök, Bóti, Bullás (Bulás).

Csala, Csaldi, Csanádi, Császár, Csausz, Cseperke, (Csöpörke), Csető, Csikós (Csíkos), Csipak, Csizsár, Csizmadia, Csókási, Csontos, Csordás, Csúcs, Csuka, Csúri.

Dallos, Dani, Deák, Dékány, Dobó, Dóczi, Dohár, Dóka, Doma, Domokos.

Elek, Engi, Erdélyi.

Értő.

Faragó, Farkas, Fazékas, Fejér, Fekete, Feketű, (ex Tape), Ferencz, Finta, Fodor, Forró, Főző, Frank, Fűrüs.

Gábos, Gál, Gëra, Gilicze, Gondos, Göbolyös (Göblös).

Gyapjas.

Hagymás (Tápé), Hajdó, Halabula (Szücs-re javítva), Halál, Halász, Harami, Hegedüs, Hevesi, Hidas, Hódi, Horvát, Huszta,

Kalmár, Kalocsai, Kántor (ex pago Fark), Kásás, Kasza, Kaszap, Kaszás, Kaszta, Katona, Kecskés, Kéri, Király, Kiss, Kisbalázs, Kisbálint, Kísgáspár, Kisiván, Kísguczi, Kísjános, Kocsis, Kompár, Kónya, Kormányos, Korom, Kószó, Koszta, Kotogány, Kovács, Kövér (ex Martonos), Kuldüs.

Labdás, Laboda, Lábodi, Lakatos, Lakatgyártó, Lantos, Losoncz, (Lasancz).

Mágoesi, Magyarai, Makai, Makra, Marha, Márki, Ménösi, Mészáros, Molnár, Móra, Muladi, Nacsá, Nagy, Nagyiván, Nagymiklós, Nagypál, Négyökrű.

Nyári.

Okos, Olajos, Oláh, Ónozó, Orvos.

Ördög, Ötvös.

Pakai, Palotás, Pap, Papdi, Pávó, Pejó, Pósa, Puska, Puskás.

Rác, Rozsnyai, Rúza.

Sajtos, Sándor, Sánta, Sárkány, Sebők, Siha, Simon, Simonka, Somlyai, Somogyi, Sívágó, Süket, Sívég.

Szabó, Szalma, Szántó, Szarvas, Szekeres, Szentpéteri, Szécsi, Szél, Szobonya, Szögi, Szücs, Tarhós, Tatár, Tápai, Tehenes, Terhes, Tiszta, Tolvaj, Toppantó, Tóth, Török, Tözsér, Türi, Újvári, Urbán, Uzorás.

Vadkerti, Vajda, Váradi, Varga, Vas, Vasadi, Vastag, Vër, Veres, Vecsernyés, Vëtró, Vincze, Vöneki, Zabos, Zombori.

A XVIII. században, főleg a szabad királyi városi kiváltság (1719) elnyerése után Szeged hatalmas fejlődésnek indult, ami egyaránt meglátszik a népesség példátlan szaporodásán, és ezzel együtt természetesen az alaprajzi terjeszkedésen is.

Szeged a XVIII. században nemzetiségi város. Mégis megmaradt magyarnak, bár a bécsi katonai körök, sőt a feudális magyar kormányhatóságok is inkább a bevándoroltaknak kedveztek. Jellemző azonban a Város hagyományos paraszt humanizmusára, hogy a nyelv és életforma különbségeiből olykor adódó feszültségek nem fajulnak végzetessé és a társadalmi fejlődés során feloldódnak.

A Város török lakossága részben megkeresztelkedik és beolvad a törzsökös magyarságba, másfelől pedig kivándorol Temesvár felé. Tudjuk, hogy a Temesköz egészen a pozsareváci békéig (1718) a szultán kezén maradt. Ez tette szükségessé a tiszaí és marosi határország megszervezését, amelynek Szeged volt a katonai központja. A *granicárok* leginkább szerbekből kerültek ki, akik sok kiváltságot, így adómentességet élveztek. Láttuk egyébként, hogy már a török időkben számosan éltek Szegeden. Leginkább a Palánkban, templomuk körül éltek, és főleg kereskedelemmel foglalkoztak.²³

Szeged lényegében már a XIX. század elejére magyarrá válik. Természetesen a szerbek, németek,²⁴ zsidók²⁵ családi nyelve még nagyjából a kiegyezésig a szerb, illetőleg a német. A visszamaradt törökök, katolikus délszlávok, a szórványosan bevándorolt franciák (Szemmári, Savanya, Francia),²⁶ örmények, görögök (Manódlí, Haris, Zsótér), románok, cigányok (Boros, Dankó, Murka, Zsiga), szlovákok kis számuk miatt is gyorsan beolvadnak. Közben azonban számos anyanyelvi szavuk is meghonosodik a szegedi népnyelvben. E folyamatnak néprajzi és művelődéstörténeti jelentőségét a megfelelő helyeken mindig hangsúlyozzuk.

*

A hódoltság és a kuruc háborúk nyomán támadt szegénységet, emberi elhagyatottságot: küzdelmes két évszázad lezáródását és hatalmas erőfeszítések kezdetét tükrözi az 1715. és 1720. évi országos összeírás, amelyet Baranya megye kiküldöttei Acsády Ignác szerint is kiváló gonddal és lelkiismeretességgel végeztek.²⁷ Megjegyezzük, hogy előtte, 1712-ben hatalmas árvíz is földülta a Várost.

Az összeírás szerint Szeged akkori épületei egymáshoz képest sem különböztek a falusi házaktól. Jobbára apró vályogból épített, tetejük nád. Legújabbán azonban már két nagyobb ház utcára néző homlokzattal épült.

Keserves gondot okozott a katonaság. A vár tele volt őrséggel, hiszen ekkor még Szeged határváros volt, a Tisza—Maros szögét még a török birtokolta. Őt század helyőrségi katonát kaszárnyák hiányában a polgárság otthonaiban szállásoltak el. A katonaság lelegeltette a lakosság réjtjét, 90 házat pedig erődtítési célból minden kárpótlás nélkül lerombolt. A keserűséghez az is hozzájárult, hogy a grancsár családok nem vettek részt a közteherviselésben. A teljes lakosságnak ezekben az években 95%-a magyar, csak a többi szerb.

²³ Értékes összefoglalás *Djurđjevic, St.*, Szrbi u Szegedinu. Bulletin de l'Académie Serbe des Sciences. XXIV, Nouvelle série. Section des sciences, No 7, 1959. Beograd 1959. — A szerző századunk húszas éveiben szegedi szerb pap volt, egy-két megállapítása helyesbítést kíván.

²⁴ *Jenőfi É.*, Adatok a szegedi német telepések és céheik történetéhez. Budapest 1932.

²⁵ *Lőw I.*—*Kulinyi Zs.*, A szegedi zsidók 1785-től 1885-ig. Szeged 1885.

²⁶ *Palásti L.*, Francia eredetű családnevek Szegeden 1958-ban. A Szegedi Pedagógiai Főiskola Évkönyve 1961.

²⁷ *Acsády I.*, Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában. Budapest 1896.

A szegedi nép ebben az időben kizárólag őstermeléssel foglalkozott. A Város határa hosszában 2, szélességében 1/2 mérföld kiterjedésben volt művelésre alkalmas. A szántóföldeket nem különítették fordulókra és nem osztották házakhoz. Mindenki ott vetett, ahol akart. A pihent föld elég jól fizetett.

A rét közepes, harmadát víz járta. Egy kaszás után két ökrös szekér szénát adott. Száraz években a Temesközbe mentek szénáért. Jelentékeny a jószágartás, ezért a Városnak a Kiskunságban is vannak bérelt legelői.

A szőlő síkon fekszik, sokszor járja a víz. A bor silány és legfőljebb április végéig áll el.

*

Hódoltsági örökség volt Szeged kétértelmű magatartása a kuruc korban. Annak ellenére ugyanis, hogy a Város magyar népe rokonszenvezett Rákóczi szabadságharcával,²⁸ a véreből való városi tanács mégsem szakított a bécsi és pozsonyi hatóságokkal. Később mindenesetre ez a körülmény is elősegítette Szegednek régi szabad királyi városi jogaiba való visszaiktatását, amely a felszabadulás óta állandóan napirenden volt, de a katonai hatóságok mindig megakadályozták. A jogaiban újjászületett Városnak és a várparancsnokságnak surlódásai még ezután is sokáig eltartanak. Egy alkalommal, 1723-ban önérzetesen ezt írja a tanács a parancsnoknak: *mert ámbár szürkankóban járunk, azzal nem vagyunk parasztok, hanem privilegiatus polgárok.*

A városparancsnok — nyilván felső utasításra is — rendszeresen támogatta a bevándorló idegenajkú, főleg német elemeket, akik hamarosan polgárjogot is szereztek. Ezek Belgrád eleste (1739) után onnan menekült kereskedőkkel, iparosokkal is gyarapodtak. A folyamat kétségtelenül használt Szeged gazdasági fejlődésének, közművelődésének, de az összebékülésre csak jóval később került sor.

A kor babonás csökevényei és egyesek nyilvánvaló lelki terheltsége mellett bizonyára ezek az ellentétek is belejártsanak a szomorú hírhedségű szegedi boszorkánypörökbe, amelyeknek fővádlottja Rózsa Dániel, Szeged egyik leggazdagabb, hivatalviselt törzsökös polgára, egykor országgyűlési követe. Ez a kirakatpör 15 embernek oltotta ki az életét (1728). Folytatását maga a bécsi udvar volt kénytelen megakadályozni.

*

A Város keményen őrzi a maga polgári hagyományait. Ifjúságának szükségessé vált erkölcsi, szellemi gondozását a piaristákra bízta (1720). A gimnázium alapításával — számos keserű tapasztalat után, amelyet nemesi származású tisztviselői okoztak neki — az a szándék vezet, hogy legyenek a saját véreből, népi törzsökéből való tanult fiai, akik a bontakozó hivatali (bürokratikus) igazgatás követelményeinek meg tudnak felelni és tanultságukkal a polgári közösség érdekeit mindenhol képviselni és védelmezni tudják.

A szegedi magyar nép a gazdasági életnek, iparnak céhszerű képesítéshez nem kötött ágaiban keres boldogulást. A Délvidék híres dohánytermelésében úttörő és végig vezető munkát végez. Főllendül a vízi- és szárazföldi fuvarozás, amely a javak nagyarányú cseréjét teszi lehetővé és a Várost a zárt népi önellátás világából fokozatosan kiemeli.

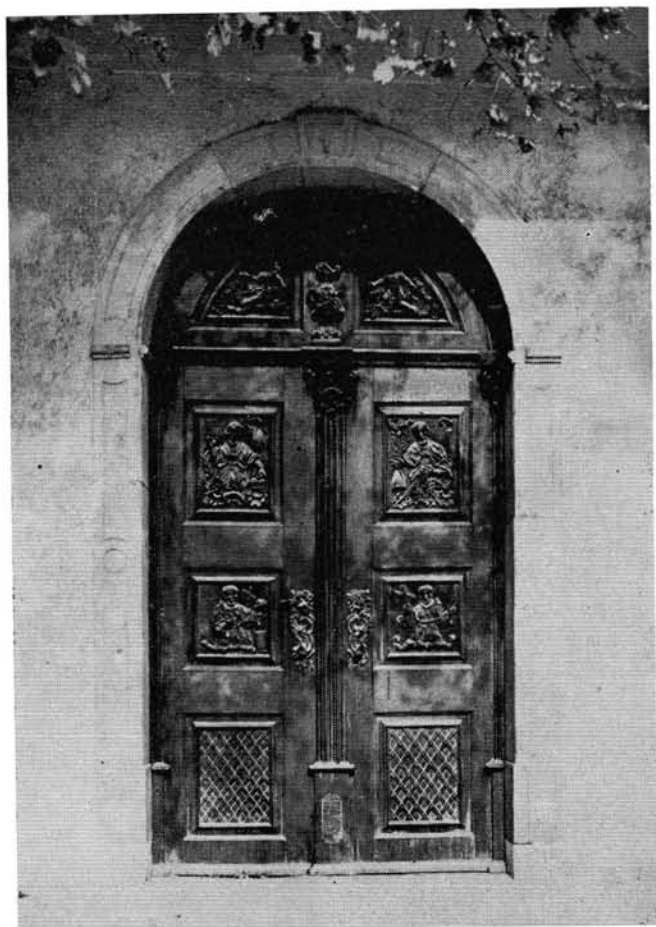
²⁸ Varga F., II. Rákóczi Ferenc kora Szegeden. Szeged 1906.

A szegedi barokk népiség alakításában természetesen kiváló részük van az újjászülető céheknek is, amelyeknek tagjai az első időkben leginkább bevándorolt németekből, részben pedig a magyar Felvidékről, a hazai barokk szülőföldjéről kerültek ki. Ezek a mesterek: asztalosok, ácsok, kőművesek, továbbá gombkötők, kékfestők, mézesbábosok, órásk, művészek a barokk stílus érett formáit hozták magukkal, amelyek a házformákon, berendezési és viseleti kultúráján egyaránt éreztetik hatásukat, de ugyanakkor a helyi társadalom hagyományos ízléséhez is kénytelenek alkalmazkodni. Természetesen az igényesebb, finomultabb életmódot, változatosabb táplálkozást, fejlettebb otthonkultúrát is terjesztik. Az egykorú szegedi kézművesség és a céhesség hagyományaiából táplálkozó népies iparágak között világos és szerves az összefüggés. Erre majd mindenütt rámutatunk.

Lépcsőházi kapurács a lebontott Schaeffer-házban
(Hajdan Roosevelti tér 9.)

A XVIII. század elejétől kezdve már külön-külön is éles vonásokkal meg tudjuk rajzolni az egyes városrészek néprajzi képét, amelyet az 1879-i nagyárvíz (~Víz) sem tudott elmosni. E sajátosságok nyilván már a középkorban bontakoztak, a törökvilágban sem lankadtak, de most a barokk időktől fogva egészen az első világháborúig világosan fölismerhetők és ábrázolhatók. Az egyezések és módosulások

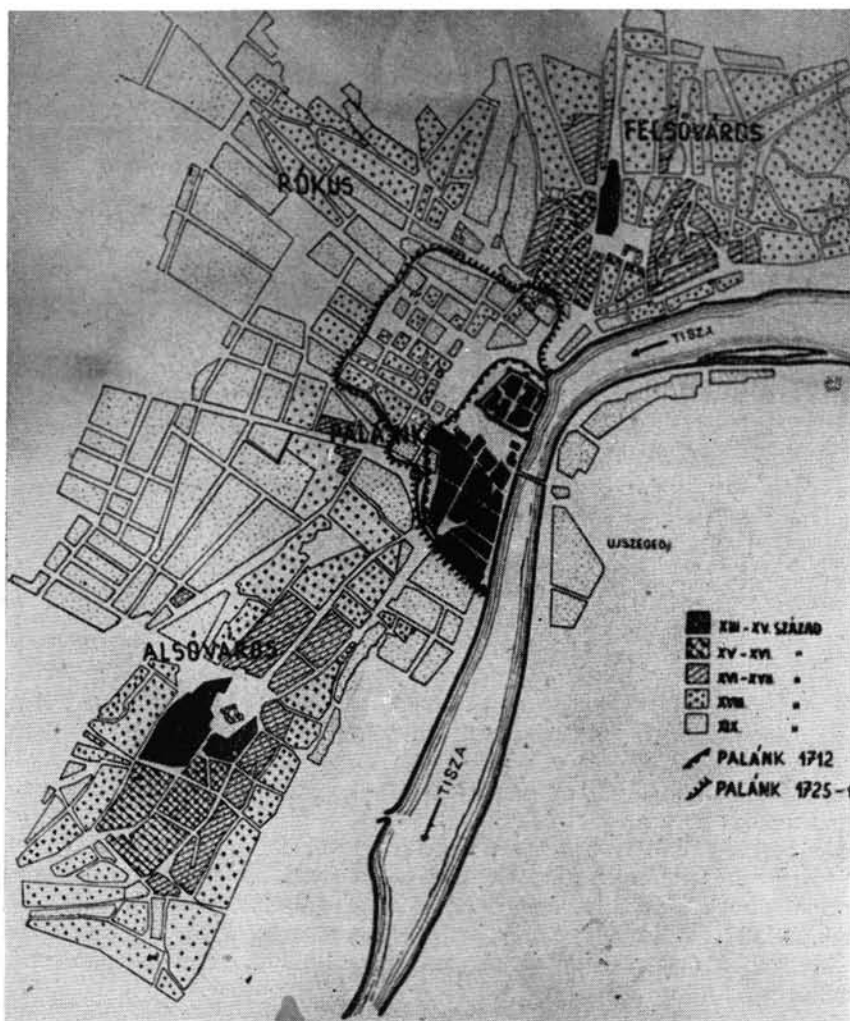
Barokk fafaragás (A Felsővárosi templom bejárata)

megragadásához most már a gazdag forrás- és emlékanyag, továbbá az eleven népemlékzet is hozzásegített bennünket.

Nem feledkezünk meg most sem a családnevek felsorolásáról, amelyeket nemcsak történeti és néprajzi forráselemeknek szánunk, hanem dokumentumnak is: a törzsökös szegedi népállomány töretlenségét és folytonosságát igazolják. Nyilván kitűnik az 1522. évi tizedjegyzéktől kezdve egészen napjainkig a Város népi társadalmának, továbbá a temesközi magyarságnak és a délföldi tanyavilág parasztságának szinte közös származása.

Az Alsó- és Felsővároson meghúzódó törzsökös magyarság biológiai állományában alig fogyatkozva, életerejében töretlenül, bizakodva néz a jövő elé. A többi,

későbbben születő városrészek is rátalálnak a maguk sajátos társadalmi fejlődésének és gazdasági boldogulásának útjára. Szinte az első világháborúig mikrotájakként foghatjuk föl Szeged városrészeit, amelyeket természetesen összetart egyrészt a helyi, egyébként messzibb tájakat is meghódító munkamegosztás és egymásrautaltság, másfelől a közös emberi, társadalmi konvenció: főleg az ő-ző tájszólás, a parasztpolgári öntudat, a dolgos hajlandóság és a katolikus színeződésű néphagyomány. Ezeknek az adományoknak birtokában a *szögedi nemzet* nagy feladatokkal küzdött meg, így a folyton ismétlődő tiszai árvizekkel, a homokvilág meghódításával, városi civilizációjának megteremtésével.

A város betelepülésének szakaszai

Fölsőváros

A jólétből fakadó rátartisága és költségesebb ruházódása miatt régebben *kényős város, selymös város*, hajdani kenyérsütögető asszonyairól pedig *kinyérváros* néven emlegetett Fölsőváros Szegednek Alsóváros mellett legjellegzetesebb városrésze.²⁹ Gazdag hagyományvilága már ugyan jórészt a múlté, de a szegedi köztudat részben íróiiai révén is, még érzi azokat a sajátosságokat, amelyek ezt a magyar gyökéretű polgárnépet jellemzik.

Történelmi adataink szerint talán Felsőváros tetszik valamennyi városrész között a legrégebbnek, illetőleg legjelentősebbnek. Nyilván még a középkorba nyúlik vissza számos helyneve. Említettük már Tabánt és Fazékszört. Teljesen igaza van Inczeffi Gézáknak,³⁰ aki szerint Tarján kertség (ma új, modern városrész) neve még az Árpád-kor, illetőleg egyik magyar törzs emlékezetét idézi.³¹

Más egykorú hazai párhuzamokból bizonyos, hogy még középkori egyházas névadó gyakorlatra utalnak Felsővárosnak, de egész Szeged peremeinek bibliai eredetű helynevei. A mai *Szillér* egyik XVI. századbeli török defterben (1553) *Szilont* néven fordul elő, ahol a -t nyilvánvalóan egyszerű tárgyrag. Kovács Jánosnál — sajnos forrás nélkül — régi *Sziloner* is olvasható.³² Úgy gondoljuk, hogy ez a frigyládát őrző bibliai *Silon* város nevének átvétele. Így érthető azután meg a mai Csillag tér táján elterülő régi *Gécémán*, majd a későbbi Rókuson *Názáret, Róma, Jérikó, Kál-vária*, Alsóvároson *Betlehem* hajdani kertségek neve. Ezek tükröződései a középkor jámborságának, de névmágiás szorongásoknak is: a Várost szakrális körként övezik.

A mai Brüsszeli körút és Deszkaátemető közötti alacsonyabb fekvésű résznek *Burgundia* volt a neve, amely a múlt század legelején kezd betelepülni.

Maga az ősi Fölsőváros a hódoltság után *De La Croix Paitis* császári mérnök-kari tiszt szép, áttekinthető térképén (1713) 6 szigetszerű házcsoportból állott. A legnagyobb egység a Szent György tér és környéke, vagyis a mai Sőhordó, Juhász Gyula, Lengyel, Szent Miklós, Tímár és Kálmán utcáktól határolt terület. Ezen 6 háztömb volt. Itt épült a középkori Szent György- és Szent Miklós-templom. Egy másik házcsoport a mai Sándor és Csuka utca déli részét foglalta el, 3 háztömbből állott. Vele szemben volt a mai József Attila sugárúton egy házsor. E két utóbbi szigetségtől teljesen elkülönült az a téglalapszerű 5 háztömb, amely nagyjából a mai Római körút, Maros, Tímár és Háló utca vonalába esett. Az ettől északkeletre eső 3 háztömb a Kistisza és Hajós utca tájékán terül el, már a Tabán területén. Ezen a részen valamikor a török cserzővargák dolgoztak. Ettől északra volt még 2 terjedelmes háztömb a Szilléri sugárút táján. Mögöttük a Szilléri szőlők következtek. Aligha tévedünk, ha ezt a *Kispest* néven emlegetett XVIII. századi településsel azonosítjuk. Reizner szerint itt a házhelyek, illetőleg lakóházak száma 340 körül lehetett. Ezek a szigetségek lassan eltűnnek, és Felsőváros is a múlt század derekára már összefüggő településsé válik.

A XVIII. század elején bukkannak föl Szegeden, éspedig Fölsővároson a *cigányok*. Egy 1724. évi tanácsi határozat kimondja, hogy *a tzigányok nemes szabad királyi Szeged várossában, valamint Palánkban is meg ne szenvedtessenek, hanem légyen eő nekik külső városban a lakásuk, valamint ez más királyi városokban is*

²⁹ Bálint S., Fölsőváros. MFMÉ 1963, 121.

³⁰ Inczeffi G., Szeged környékének földrajzi nevei 91.

³¹ SzegSz. II, 551. Kovács István önéletrajza szerint a Tarjánt érdemes polgároknak, így aki kisbírótságot viselt, a XVIII. században ingyen adogatták, ha ezek kötelezték magukat, hogy az adót megfizetik.

³² Kovács J., 27. *Szilont* alakot örökölt meg egyik defter. *Velics-Kammerer* II, 144.

szokás. Így kerülnek azután a cigánybíró felügyelete alatt Felsőváros akkor még lakatlan, vízjárta részeire, a mostani Dankó Pista utca tájára, amelynek azután *Cigányfurbic*, *Cigánytanka* lett a neve. Egyik különösen vízállásos része volt valahol a Vajda utca felé a *Cigánytó*, *Nagytanka*.

A cigánykovácsok a hajóácsok számára a *cigányiszkába*, erős cigányszög készítésével foglalkoztak. A régi *cigányhorog* kiválóságát öreg halászok máig emlegetik. A négykarikás csuklós zablának *cigányzabla* a népi neve. Ez valamikor szintén cigánykovácsok munkája volt. A később megalakuló kovács céh nem jó szemmel nézi, de túrni kénytelen őket.³³ Nyilván jó munkájuk, különleges készítményeik miatt fogja a tanács is pártjukat.

A felsővárosi cigányok muzsikálással csak a XVIII. század második felében kezdenek foglalkozni. Erről azonban máshol szólunk.

Felsőváros kezében lévén ősidőktől fogva a vízi szállítás, egyáltalán a gazdasági élet, a bevándorolt görögök, így a *Haris*, *Lippay*, *Monaszterly*, *Manóddli* család, de *szerbek* is a mai Maros és Kálmán utca táján telepedtek le a XVIII. század folyamán. A görögkeleti görögök templomát a Kálmán utca elején a magyarok *kiscérkő* néven emlegették.³⁴ Az 1879. évi nagyárvíz mosta el. Mellette volt a *rácpiac*.³⁵ A helybeli szerbek ajkán Felsővárosnak egyébként *gornja varoška*, a német polgárságén *Oberstadt* volt a neve.

Balla Antalnak Csongor Győzöttől kitűnően értelmezett várostérképe, helyesebben alaprajza (1776) nyomán könnyűszerrel föl tudjuk idézni Felsőváros egykorú települési viszonyait.³⁶ Ennek alapján felsoroljuk az itteni családokat:

Ábrahám (3), *Ádám* (1), *Ádók* (2), *Agarász*, *Agócsi* (2), *Almási* (1), *Antal* (1), *Árokszállási* (3).
Bába (6), *Babarczi* (Bobortzi 3), *Bacsik* (alias Horvát 1), *Bagits* (2), *Baka* (6), *Bakacsi* (3)
Baki (1), *Bakó* (1), *Bakos* (1), *Balázs* (1), *Bali* (1), *Bálint* (1), *Báló* (6), *Balog* (7), *Bankó* (2), *Baranyi* (6), *Barát* (5), *Barcza* (1), *Bárkányi* (5), *Becsei* (1), *Bécsi* (1), *Bedő* (3), *Benák* (1), *Bene* (1), *Benkő* (5),
Bera (1), *Berecz* (5), *Berényi* (1), *Berta* (2), *Biczók* (5), *Bihacsi* (1), *Biliczki* (8), *Bitó* (4), *Bódi* (1),
Bódizsár (3), *Bodó* (1), *Bodor* (1), *Bogár* (1), *Bojáki* (Bujáki 1), *Bolyhos* (1), *Borbély* (3), *Borbola* (4)
Boros (3), *Bottyán* (1), *Bödő* (Bedő 3), *Börösök* (1), *Bulity* (3), *Buza* (1).
Csáki (3), *Csaldi* (1), *Csanádi* (2), *Csányi* (9), *Császár* (1), *Cseh* (8), *Cseme* (1), *Csemere* (1), *Cseri* (2), *Csernyátski* (1), *Csikós* (3), *Csikos* (5), *Csipak* (2), *Csókási* (3), *Csombai* (2), *Csonka* (1), *Csontos* (1), *Csordás* (2), *Csuka* (2), *Csukonyi* (2), *Csúri* (3).
Dani (1), *Déák* (1), *Debreczeni* (1), *Décei* (1), *Dékány* (9), *Deme* (Döme 2), *Dinók* (1), *Dinnyés* (1), *Dobos* (1), *Dóczi* (2), *Domonkos* (2), *Dora* (1), *Doros* (1), *Dömötör* (1), *Dudás* (4), *Dugonics* (2).
Erdélyi (5), *Erdők* (1), *Epörjesi* (1).
Fábián (2), *Fajszi* (1), *Faludi* (1), *Faragó* (14), *Farang* (Frank 2), *Farkas* (8), *Fecskés* (1)
Fehér (1), *Fekete* (4), *Feketű* (3), *Fenyvesi* (1), *Ferentsik* (1), *Fergeteg* (2), *Fileki* (3), *Fogas* (3),
Fontos (1), *Forgács* (1), *Frantzia* (1), *Frányó* (2), *Fútó* (1), *Fülöp* (1), *Füredi* (3).
Gál (3), *Gálfi* (1), *Gazdag* (4), *Gémes* (1), *Gëra* (6), *Goda* (1), *Gomba* (1), *Gombos* (4), *Gulyás* (2).
Gyömbér (1), *Gyöngé* (1).
Hajdú (1), *Hajnal* (1), *Haraszti* (2), *Harkai* (2), *Hebők* (1), *Hegedűs* (6), *Hegyközi* (Lippai 1),
Herke (1), *Hódi* (5), *Horváth* (15), *Horvát-Zsíkó* (1).
Imre (2).
Jakab (1), *Jaksa* (Jakcsa 3), *Jójiárt* (2), *Joó* (2), *Juhász* (5), *Jusztin* (1).
Kakuszi (1), *Káposzta* (3), *Kalmár* (1), *Kálmán* (2), *Kardos* (2), *Kasza* (3), *Kátai* (1), *Kecskeméti* (4), *Kenderesi* (1), *Kerekes* (1), *Kertész* (2), *Keskeny* (1), *Kerő* (1), *Király* (3), *Kiri* (1), *Kirják* (1),
Kis (13), *Kisandrás* (1), *Kismárton* (1), *Kispap* (1), *Kocsó* (2), *Kojári* (Kajári 1), *Kókai* (1),
Komlósi (1), *Komróczy* (1), *Kondás* (4), *Konkoly* (1), *Kónya* (12), *Kopasz* (9), *Kormányos* (6)
Korom (4), *Korpás* (1), *Kosár* (1), *Kovács* (13), *Kubicza* (1), *Kúdús* (1), *Kukli* (1)

³³ A szegedi cigányokról Kovács J., 118—128. Vö. még *Tömörkény I.*, A Szent Mihály a jégben 151.

³⁴ Cserzy M., *Öreg Szeged* 19.

³⁵ *Dugonics A.*, *Jeles történetek I.*, 43. Sz.N. 1884, 338. sz.

³⁶ *Csongor Gy.*, Balla Antal XVIII. századi szegedi kéziratot térképe. MFMÉ 1968, 119.

Lábdí (1), Laboda (1), Lajkovics (1), Lakatos (1), Lasancz (Losoncz 1), László (1), Latzkó (1), Lebő (1), Légrádi (1), Lendvai (1), Lengyel (5), Lepedő (1), Lipótzsi (1), Lippai (6), Lobozár (1), Lótos (2), Lovász (Lovászi 3), Lőrík (3), Lőrincz (2), Luprecht (1).

Macska (1), Madarász (1), Makra (3), Malatinszki (1), Mári (3), Marticsán (4), Márton (3), Martonyosi (2), Máté (3), Matus (1), Menyhárt (1), Mester (1), Mészáros (5), Mezei (1), Miklósi (1), Molnár (9), Mózes (1), Muladi (3).

Nagy (21), Nagygyörgy (1), Nagymihály (4), Nemes (1), Némöt (6), Novák (1), Nóvé (1).

Nyári (3).

Ónozó (1), Orbán (3), Orosz (2), Oláh (4).

Ökrös (1).

Pakai (1), Palatinus (3), Pálfi, Pataki (1), Palatinus (3), Pálfi (2), Palotás (3), Pap (2), Papdi (2), Parragi (5), Pataki (1), Patcó (1), Pásztor (3), Perisics (1), Pesti (1), Pete (1), Pintér (1), Pósa (2), Posonyi (1), Prágai (3), Puskás (2).

Rácz (13), Rébék (1), Rekeszi (1), Retek (1), Répás (1), Révész (3), Rovó (4), Rózsa (6).

Salgó (1), Sándor (6), Sári (7), Selyem (1), Seregi (1), Serke (1), Siha (2), Simegi (1), Simon (4), Sing (1), Sípos (1), Siraki (Siroki 1), Sodor (1), Suhai (2), Süli (2).

Szabó (28), Szalai (3), Szalma (4), Szántó (3), Szarvák (4), Szász (1), Szegedi (2), Szekeres (1), Szél (5), Szeles (1), Szemerédi (2), Szendrei (1), Szép (1), Szepesi (1), Szeri (1), Szirák (1), Szombath (1), Szögi (2), Szőke (2), Szöllösi (4), Szörfi (1), Szücs (20).

Takács (6), Tamás (2), Tandari (2), Tápai (9), Tari (2), Tarnai (1), Terhes (1), Todorán (2), Tombác (1), Torma (3), Tóth (40), Tótdöme (2), Tömösvári (4), Törjék (1), Török (10), Törsék (1).

Újvári (5), Ursula (1).

Úveges (3).

Váczí (1), Vajda (1), Varga (4), Vas (11), Vasas (1), Vastag (9), Vedrics (Vödrics 1), Vég (2), Vékes (5), Veszelinovics (1), Vétró (8), Vincze (2), Vörös (Veres 1).

Zákány (2), Zombori (6).

Zsemeri (1), Zsiga (3), Zsiros (1), Zsótér (Szótír 2).

Csongor számításai szerint a fősövárosi családnevek száma 511. Ebből 142 már az 1522. évi tizedjegyzékben is előfordul. Nem magyar hangzású, vagy kétes eredetű 77.

A nevek, illetőleg viselőik ivadékai nemcsak Fősövároson, hanem főleg Fősötanyán a rajta keletkezett újabb községekben, továbbá a Temesközben is máig élnek.

*

Mielőtt a fősövárosi magyar nép szűkebb világának jellemzésére rátérnénk, vegyük számba a Tisza fősövárosi vízrendszerét is. Fősöváros a vizek hazája volt. A szabályozás és feltöltés előtt a Tiszának sok mellékága folyta körül. Ereinek, tavainak, réveinek és fokainak ma már természetesen nem tudjuk teljes számát adni. A szabályozás előtt volt időszak, amikor Tápérol csak ladikon, tutajon lehetett megközelíteni a Várost. A Szillér, Annusér, Jánosér, Kemös, Tápaiér, Ásvány, Bencfa észak, északnyugat felől, Tápé tájáról folytak a Tiszába, helyesebben Kistisza néven emlegetett mellékágába, amelynek egykori medre a mai Kistisza és Maros utca volt. Valahol a mai sportpálya táján szakadt ki a folyóból és a Vár körül folyt ismét bele. Több kisebb híd is ívelt át rajta. Talán itt volt az 1821-ben megörökített *Ádám hídja* is. Hogy ezek miből épültek, már nem tudjuk. Részai közül ismeretes még már a XVIII. századból a *Kéri Kata luka*, másként *Kéri Kata köze*: valahol a mostanában megszűnt Zsótér utca táján szolgált a Nagytiszába. A *Sándorréve* néven is emlegetett Kistiszára hajók is bejártak, kikötöttek és teleltek.

Felsőváros szigetsegei közül egyedül az *Epörjes* neve ismeretes a mai Petőfi-telep délkeleti részén. A Tisza felsövárosi partrészei közül legnevezetesebb a régebben *Sárgapart*, *Sárgaszirt* néven is emlegetett *Sárga*, ahol egykor vízimalmok is öröltek. Manapság parti üdülőhely.

A felsövárosi *Kistiszapart* és *Nagytiszapart* volt Szeged vízforgalmának évszázadok óta a fő helye. A szállítás még az Árpád-kor elejére nyúlik vissza. Csak

a vasúti közlekedés sorvasztotta el. A sórakodást a múlt század elején *lajmás, számár, lukmájér* néven emlegetett sóhordó munkások végezték, akik sokáig a Várban őrzött rabokból kerültek ki.³⁷

Mérhetetlen jelentőségű volt a *faúsztatás* is, ami Felsőváros hajó- és malom-építő iparának, a *super* mesterségnek a Kopasz, Terhes, Ökrös és más családokban való virágzását teremtette meg. Hasonló hírrel dicsekedhetett a zsendelyvágó, kocsigyártó, ács és asztalos mesterség is. E fabőség magyarázza a *napsugárdísz* páratlan szépségben és változatokban való föltűnését is.

A régi felsővárosi *vízönjárók* a Tiszán Szegedtől Szolnokig, sőt ha a vízállás engedte, Tokajig, a Maroson Nagylakig, néha Aradig, a Körösön Gyomaig hajóztak. A gabona-, sószállításra a Tisza, majd a Száva vizén Szizekig, a Dunán Pestig, Gyórig vállalkoztak. Eljutottak azonban Bécs, Linz, Regensburg városáig is, lefelé egészen a Fekete-tengerig.

A régi felsővárosi *hajósgazdák*, főleg a Zsótérok, Kopaszok, Tombácok, Tóthok és mások *böggőshajó, gabonás* néven emlegetett lövontatta fahajóikon vállalkoztak a Temesköz, Csanád, Békés, részben a futóhomok gabonájának, egyéb mezőgazdasági javainak a Duna felé továbbítására. A felsővárosi Tiszának ez a nagy gabonaforgalma tette lehetővé a vízimalmok virágzását, továbbá a helyi kenyérsütögetés kibontakozását is. Erről máshol bővebben is szólunk.

A javak felsővárosi cseréjébe, elosztásába belekapcsolódtak a *nagykocsisok*, másrészt *kopralósok* is, akik az egész monarchiát, Balkán északi részét, Adria partjait úgy ismerték, mint a tenyerüket. Erről is lesz még szó.

Természetesen nem szabad elfeledkeznünk a felsővárosi halászat, halhasítás, halszós, halszállítás máshol szintén jellemző hajdani világról sem.

A felsővárosi Tisza egyéb iparágaknak is jó szolgálatot tett. Már láttuk, hogy miért települt Tabán a Tisza mellé. A Tímár és Festő utcák táján dolgozó tímárok, bocskorvargák, szűcsök, kékfestők a Tisza vizében tisztították, áztatták nyers-anyagaikat, készítményeiket. Itt a közelben könnyen hozzájuthattak a cserzőléhez is. A Kéri Kata közéhez telepedett és országos hírre emelkedett Felmayer-kékfestőgyár, majd a helyére épült Pick-szalámigyár virágzását is jelentős mértékben éppen a tiszavíz közelsége tette lehetővé.

Felsőváros középkori utcaneveiről már más összefüggésben megemlékeztünk. Vegyük most sorra a XIX. század jellegzetes utcáit. A gazdasági élet főleg a Kistisza utcán lüktetett, amely egészen a Vízig a Maros utcát is magában foglalta. Az újjáépítés előtt voltaképpen csak házsor volt, amely a Kistisza nyugati partjára telepedett.

„A híres szegedi halászok lakták — írja³⁸ Kovács János — a Kistisza partját A mi utcánkban csak így beszéltek: Zsótér-had, Kopasz-had, Förfeteg-had. Itt laktak a leggazdagabb halászok, hajóépítők, itt volt a festőgyár. Kissé beljebb a közmondás dicsőségét élvező tapló, — amely tűzvész alkalmával sem égett el — ügyes görög kereskedője, Manódlí, azontúl pedig még számos több híres görög reziden-ciáját takarta a cifrázott ablak rácsozatvédő vasa.

Itt volt a szappanexport. Itt volt a leghíresebb molnár-család, a Fabók-had, az asztalosok eleje, itt készültek a legszebb irhás subák, itt varrták a legvirágosabb papucsot. Laktak itt — Kovács szavai szerint — csizmadiák, magyarszabók, hajóácsok is.”

Szerencsés volt a Víz utáni névosztogatók eljárása, amikor itt számos régi, illetőleg a tiszai életre utaló újabb utcaneveket választottak. Ilyenek: a *Tímár, Festő,*

³⁷ *Bálint S.*, Lajmás, számár, lukmájér. Nyr. 1957.

³⁸ *Kovács J.*, A mi utcánk. SzN. 1884, 22. sz.

Zsótér, Kálmán, Bárka, Csuka, Sajka, Árbóc, Molnár, Malom, Liszt, Szillér, Tabán, Kemes utcanevek. Sajnos hiányzik a régi *Epörjes*, *Gécémán*, *Tarján*, *Kispest*, *Burgundia* földrajzi neve hivatalos formában való megőrzése. Kiméletet, hatósági védelmet érdemelnek, mert társadalomtörténetet, helyi művelődést, törzsökös családok emlékezetét idézik a *Szent Miklós utca*, *Szent György tér*, *Hóbiárt basa utca*, továbbá a *Rom* (= cigányember), *Sándor*, *Gál* utcanevek,³⁹

A Kistisza utca hajós- és halászházai (XIX. század)

Felsőváros honorácior, hivatalviselő polgársága a mai Dugonics és Teleki utcában élt. Ezeknek hajdani neve *Szent György utca*, *Bírák* utcája, illetőleg a családnévi eredetű *Rúzsza* utca volt. Talán nem lesz itt érdektelen megemlítenünk azt a mondai hagyományt, hogy a Dugonics utca 13. számú ház volt a *magister sagnarum*, azaz Rózsa Dániel boszorkánymester kúriája. A régi, századunk elején lebontott Szent György-templom tornyát pedig *boszorkányok tornya* néven is emlegették, mert a monda szerint itt gyülekeztek a Gellért hegyre iparkodó szegedi bűbájosok.

A vízelőtti felsővárosi utcaképhez hozzátartoztak a vízenjárók, főleg hajóácsok és molnárok háza előtt címer gyanánt földbeásott díszes hajóorrok és a bejárat elé rakott elhasznált malomkövek, amelyekről még szó lesz.

³⁹ Ehhez még Péter L. kitűnő összefoglalása, Szeged utcanevei. Szeged 1974. Passim.

Palánk

Az újkori Szeged városmagja a *Belváros*, ősi, halódó nevén *Palánk*.⁴⁰ „A ház, amelyben lakunk — írja ⁴¹ Tömörkény — a belső városban van. Régebben úgy hívták ezt, hogy Palánk. Mivelhogy még az osztrák ármádia francia mérnökei a török ellenében palánkkarókkal körülvették, és a palánkok elébe árkokat ásattak. Ma belváros a hivatalos neve, mert a hivatalnak, akárhol a Pokolegyházán van is, befogadott szokása, hogy előkelő legyen, s ennél fogva semmit se nevezzen azon a néven, amin a közpolgár, meg a paraszt. Ilyformán gázolódnak el az ősi és régi nevek.”

A *Palánk* név legrégebbi előfordulása 1630. *Palánk kapu előtt*.

A XIII. században emelt királyi vár s a hozzátartozó városrész, váralja egész Szegednek legkiemelkedőbb szigetén épült. A palánki település alakját, kiterjedését éppen ez a sziget szabta meg, és nagyjából a mai Híd, Kelemen, Zrinyi utca, továbbá a püspöki rezidencia — Szemklinika vonalán és a Tisza között terült el. Reizner Jánosnak nincs igaza, amikor azt állítja, hogy a Palánk városrész Zsigmond idejében keletkezett. Erre a palánki Dömötör-templom cáfol rá, amelynek alapjait még a XI. században rakták le. Ma is látható toronymaradványának alsó része is a XI. századból származik, felső három emelete pedig a hazai gótika egyik legkorábbi emléke. Annyi azonban bizonyos, hogy Zsigmond rendelte el: a szabad királyi városok tartoznak fallal övezni magukat.

A palánk szó a régi magyar nyelvben, de ma is számos tájszólásunkban kerítést, főleg deszkakerítést jelent. Ez egyúttal a szegedi *Palánk* elnevezést is magyarázza. Eszerint tehát a szegedi *city* palánkkal körülvett, megerősített hely, és eredeti hivatása szerint a Vár külső erődjeül, elővédjeül szolgált. Cs. Sebestyén Károly szerint,⁴² akinek kutatásaiból merítettünk, és aki állításait a régi ábrázolásokra alapítja, a Palánkot körülvevő árokból kiásott föld annak belső oldalán sánccá vagy gáttá volt halmazva. A gát tetején fatörzsekből faragott cölöpök voltak sűrűn egymás mellé verve vagy ásva. Ez volt a palánkkerítés, későbbi katonai nyelven pallizád. A törzsek erősen le voltak verve. Egy kevésbé ferdén kifelé hajlítva, fölül kihegyezve. A földhányásból mintegy másfél méter magasan nyúltak ki. Felső végük alatt 30—40 cm-re sövényfonás tartotta őket össze. Ilyen, sokszor félkör alakban kiöblösödő pallizádsor egyébként a Palánk tiszai oldalán is húzódott. Erre nyilván nemcsak védekezés, hanem árvizek, jégzajlás miatt is szükség volt.

Meg kell még Sebestyén nyomán azt is jegyeznünk, hogy a földbeásott fatörzsek mögé vízszintesen egymásra helyezett fagerendákból, esetleg vesszőfonadékból álló falazat, *boronafal* is került. Az így keletkezett közt földdel töltötték ki.

A Várat és Palánkot övező széles árok vízzel való ellátását állandóan biztosítani tudták. Amikor a Tiszában nagy volt a víz, akkor egyszerűen a Vár északkeleti körtornyánál kezdődő várárokba folyt. Körülfolyta a Vár északi, nyugati oldalát, és a délnyugati körtornyónál a mai nagyposta helyén két ágra szakadt. Az egyik a Vár déli oldalánál húzódó várárkot töltötte meg és a mai múzeum és a Tisza közötti tájon, keleti irányban szakadt a Tiszába. A másik ága a Palánk árkában a mai Kelemen utca és Zrinyi utca vonalán folyt tovább, és a püspöki rezidencia táján keletre fordulva, torkolt a Tiszába.

Alacsony tiszai vízállás idején ez az árokrendszer kiszáradt volna. Ezen úgy

⁴⁰ E fejtegetések alapvetése *Bálint S.*, Palánk. MFMÉ 1960/62, 147; *Uő.*, Szeged Városa.

⁴¹ *Tömörkény I.*, Új bor idején 459. Az ősi, már-már feledésbe merült *Palánk* nevet viseli és őrzi az a modern házcsoport, amelynek helyén főleg a Tömörkény utca nyugati részének elagott házai állottak.

⁴² *Cs. Sebestyén K.*, A szegedi Palánk. Szeged 1933.

segítettek, hogy a Palánk legnagyobb része körül egymással párhuzamosan kettős árkot ástak: egy belső szélesebbet és egy külső keskenyebbet. A kettőt igen keskeny gát választotta el egymástól. A külső árok volt a nagy víz levezető árka, amelyen a Tisza vize apály idején egyszerűen keresztül folyt. A belső árok viszont nyilván vízszintezett volt, mert alsó vége a Tiszánál el volt zárva. A lezárás még a nagyobb vízállás idején megtörtént. Így aztán a belső árkot állóvíz, a külső árkot pedig folyóvíz töltötte meg. Ennek az állóvíznek nyomai még a múlt század elején is megvoltak, a régi árok helyén megmaradt pocsoltyákban. Ilyen volt a *Hatrongyos* a mai Szemklinikai táján. Azt már nem tudjuk megmondani, hogy ezek az árkok a középkori várépítés idején természetesen voltak-e, vagyis a Vár és Palánk alaprajza szükség-szerűen alkalmazkodott-e hozzájuk, vagy pedig mesterségesen jöttek létre. Valószínűnek látszik mégis, hogy természetes vízfolyásokat, tiszai mellékágakat használtak föl eredetileg, és a szükségletek szerint regulálták, állandósították.

A Palánk volt évszázadokon át a sókereskedelem középpontja, és a középkor utolsó századaiban Csongrád megye székhelye. A Várat a király olykor el is zálogosítja, ajándékozza.

Amíg *Alszege*d és *Felszege*d, vagyis a mai Alsó- és Felsőváros a középkor folyamán különös városi kiváltságokat élvezett, addig a Várhoz tartozó Palánknak nem volt polgári önkormányzata.

Ennek ellenére is az egész Város gazdasági súlypontja már a középkor végén a *Latrán*, *Latorján* volt, vagyis a Palánk és Vár között elterülő nagy térség, a mostani szegedi hídfő környéke (Roosewelt tér és Mórakert). Itt összpontosult a szárazföldi és vízforgalom évszázadokon át. Később és még a közelmúltban is a nép *Halpiac*, *Makai*piac, *Hidpiac* néven szokta emlegetni.

A középkori Palánk egyházi múltjáról és a Vár egykorú sorsáról részletesebben itt nem szólhatunk. Védettségénél fogva városlakó társadalmi elemek: iparosok, kereskedők, polgárok telepednek itt meg. Erről az 1522. évi tizedlajstrom palánki nevei tanúskodnak.

Valamikor a Palánkból a Várba ennek a toronnyal erősített déli főkapuján, nagyjából a mai Klauzál szobor táján lehetett bejutni. Az előtte folyó árkon át felhúzható fahíd vezetett. A körülkerített Palánknak még két kijárata volt. Az egyik a városrész északnyugati sarkában, nagyjából a mai Kelemen és Aradi, azaz Hugo Victor utca találkozási táján. Itt is híd vezetett a mai Széchenyi tér helyén tátongó egykori üres térségre, amely — mint majd látni fogjuk — csak a XVIII. század folyamán kezd a Város életében szerepet játszani. Ez volt különben a Palánknak a XVII. században *Palánkkapu* néven emlegetett fő kapuja. Ezen át lehetett egyrészt a Várba, másfelől a tiszai komphoz, átkeléshez (*traiectus*), majd később az állandóbb hajóhídhöz eljutni.

A Palánk két régi hosszanti főutcája: az egyenes *Oskola* és az ívszerűen meghajló *Piarista* utca. Ezek középkori elődjei a tizedlajstromban szereplő *Plathea S. Demetrii* és *Plathea Magna*.

A hódoltság idején a Palánk szinte teljesen török városrészé alakult át, osztozván a Vár közvetlen sorsában. Élete elég mozgalmas lehetett, mert egykorú török színházi előadásokról is van szószavú tudósításunk. Evlia Cselebi szerint kétszáz bolt, egy medresze, azaz török hittudományi iskola, két török kolostor, továbbá két török iskola is van benne. Török lakossága mellé jelentős számmal szivárognak be már ebben az időben is délszlávok. Így a szerbeknek már a hódoltság idején, de nem a mostani helyen templomuk, sőt püspökük is van a Palánknban.

A Palánk utcahálózatának legrégebb ismert megörökítése 1713-ból való. A térkép *De la Croix* Paitis császári mérnökkari tiszttal gondos és szép munkája, amely

nyilván még igen régi települési állapotokat tükröz vissza. A városrész alaprajza a középkorhoz képest alig változott lényegesen. Ezt a maradandóságot a török hatóságok keleti egykedvűsége, a bennszülött lakosság megkötött élete is valószínűvé teszi.

Térképünkön a Palánk 12 háztömbre és 8 utcára oszlik. Világosan fölismerhető a mai Oskola, Eötvös, Somogyi, Oroszlán, Bajza és Révay utca, továbbá az egyetemi építkezésekkel megszünt Szekfű és Ipar utca. Mindezeknek mai irányát tehát eredetinek, nyilván még középkorinak kell tekintenünk. Ez lett egyébként a XVIII. század folyamán kiépülő barokk városrész váza is. Reizner János gondos és elfogadható számítása szerint itt a Palánkban ebben az időben 125 háztelek, illetőleg lakóház állhatott, amelynek lakossága jórészt katonákból, továbbá magyar és szerb határőrökből állott. De la Croix Paitis tanúsága szerint a mai Belvárosnak a Palánkon kívül eső része, továbbá a későbbi Rókus a XVIII. század elején még teljesen lakatlan. Egyedül egy ék alakjában épülő házsorral találkozunk a Klauzál tér táján, amiből a mai Kárász, illetőleg Kígyó utca bontakozott ki.

A szegedi Vár a XVIII. század elején — egészen 1718-ig, amíg a Temesköz a török kezén volt — elsőrangú katonai erősségnek számított. Újjáépítésének, nagyszabású kibővítésének gondolatával ezért állandóan foglalkoztak. Csillag alakú erődítési terv készült, amely a Városnak általában a mai kiskörúton belőli részét is magában foglalta volna. A terv leegyszerűsítve, földsánc formájában került csak megvalósításra, és Savoyai Jenő neve után *Eugenius árka*, a régi szegedi nép nyelvén *csillagsánc*, *mélysánc* néven volt ismeretes. Egészen a XVIII. század végéig fennáll, csak a fokozatos betelepülés következtében kezd elenyészni.

Ebbe az új Palánkba három nagy kapun lehet bejutni. A *Pétőrváradi*, másként *Szabadkai kapu* a mai Kárász és Kölcsey utca, a *Budai*, másként *Kecskeméti kapu* a Kossuth Lajos sugárút és Vadász utca, a *Csongorádi* vagy *Erdéli kapu* a Fodor és Szent Mihály utca keresztezése táján volt. Az átjárásra felvonóhidak szolgáltak. A gyalogközlekedést három kiskapu is megkönnyítette. Az Eugenius árka sokszor szolgált árvízvédelemre is, funkciójában tehát megelőzte a körtöltést.

A királyi kiváltságlevél (1719) nyomán, vagyis Szeged szabad királyi várossá nyilvánításával, illetőleg e jognak felújításával a palánki városkép kibővül. Miután az ősi Palánk a bevándorló német, szerb, örmény, görög, bunyevác, majd zsidó, nemkülönben a visszamaradt és hamarosan elmagyarosodott török népesség gyarapodásával zsúfolttá lett, adva volt az Eugenius árkán belőli új védett terület betelepítése. A tanácsháza eddig Alsóvároson állott, most a Várral szemben újat építenek (1728), amely egyúttal az újjászülető polgár város önértetét is hatásos kifejezésre juttatta.

Mint már említettük, az Eugenius árkának megépítése a Palánk területét nyugat felé, éppen a tanácsháza körül jelentősebb mértékben kiterjesztette. Az ütemesen szaporodó, főleg bevándorló német, majd zsidó lakosság is ide telepedik le. Egy 1739-ből való bécsi tervrajzon a régi Palánknak *Raitzenstadt*, azaz Rácváros, míg a frissen megszállott területeknek *Deutsche Stadt*, későbbi magyar nevén *Külpalánk*, *Kilpalánk* a neve. Ezek az elnevezések természetesen csak hozzávetőlegesen tüntetik föl a valóságos helyzetet, hiszen a Palánkban németek, a Külpalánkban pedig magyarok is szép számmal laktak.

*

A múlt század folyamán a Palánkban jelentős súlyponti eltolódás megy végbe, ami igen jellemző az akkori Szeged városi népéletére. Eddig a Város szíve ugyanis a Palánkban, az Oskola utcában volt. Öreg házai itt-ott még most is elárulnak vala-

mit az egykori életstílusból: műhely és raktár az udvaron, a család az emeleten, a bolt pedig a földszinten. Itt még a céhesség tisztos, családias, de lassanként mégis korszerűtlenné váló világát érezzük. Részben már elmúlt barokk romantikáját, biedermeier ízeit egyik őslakója, Tömörkény így⁴³ örökítette meg: „házak különös formájú kapukkal, rózsákra vert vasablakrácsokkal, vas pinceajtókkal, amik elmehtének a régi kovácsmunka remekébe ma is. A kis magánház nehéz tölgyfa kapuján a fába bele van vésvé vassal az évszám, hogy mikor csinálódott. Éppen olyan stilizált számjegyek, mint a mostani újfajta modernnek: 1775. Különös udvarokkal, némelyiknek a belsőége olyan az oszlopos ereszetel, mint valami kisebb török városban a csarsia sora, ahol a boltosok árulnak a ház előtt. Török maradvány-e, nem-e, ki tudná. Pár évtized előtt volt még olyan ház is, amelynek az egyetlen, az utcára néző kusza ablaka megbarnult ócska lécekkal úgy volt bedeszkázva, mint a Balkánon az asszonyszobák ablakai. Ellenben van megint olyan megmaradt utca, amelynek a házait mintha úgy lopták volna oda készen Salzkammergutból. Mennyi keveredés ezekben az eleven, s üveg alá nem tett régiségekben. Ház, amelynek nincsen kapuja. A másik ház kapuján járnak bele, s kurta utca, amelyről nem nyílik a házakba kapu.

Sok ódon holmi. Holdvilágos, csöndes éjjeleken szép bennök járnak a régi világban. Beléjük képzelni az egykori öregeket a rókatorkos mentebundákban, asszonyanyámékat a csurakban, a testülállóban, és a fehér keszkenőbe takart imakönyvvel, ahogy karácsonykor a havakon átal a csizmában az éjféli misére mentek.”

A gazdasági élet fokozatos fejlődését mutatja, hogy a Vár és városi tanácsház közötti hatalmas területen, a mai Széchenyi téren a *nagypiac* foglal helyet, megelőzve a *hídpia*cot néven emlegetett parti piacot. Körülötte alakul aztán ki a modern Szeged gazdasági, társadalmi élete.

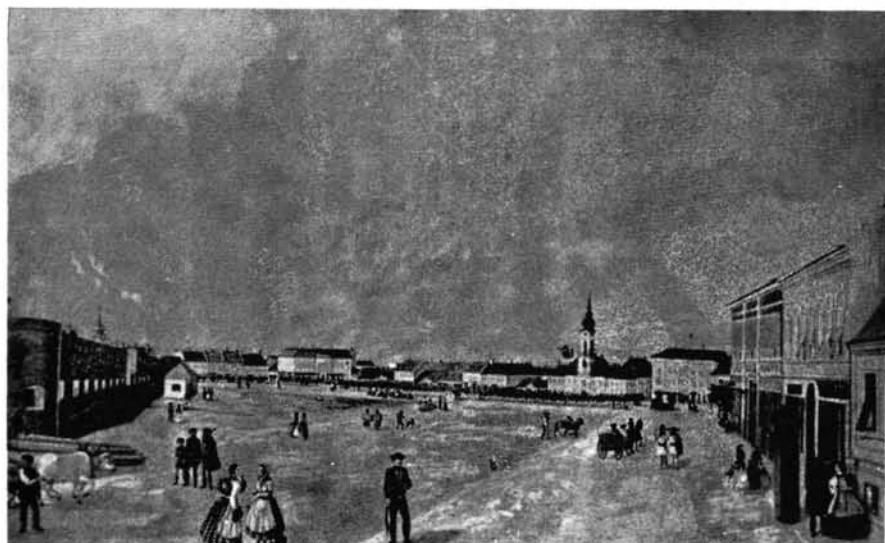
A tanácsház mellett a mai *Bérház* helyén állott egészen a múlt század hatvanas éveig az árkádós rendszerű, hatalmas négyzetalakú, földszintes *lacikonyha*,⁴⁴ amely még a török kor levantei hagyományait, mediterrán mozgalmasságát őrizte meg két évszázadon keresztül. Mészárszékek, *serbetkocsmák*, vendéglők, *garkukl* néven emlegetett kóser kifőzések, *duttyánok*, *simindzsiák*, azaz finom süteményeket készítő pékségek foglaltak benne helyet. Az udvaron *lepény*-, *gesztönye*- és *töksütögető kufák*. Természetesen léhűtők, könnyűvérű fehérnépek és *lacibetyárok*, eredeti jelentés szerint lézengő, naplopó legények, más nevükön *piaci legyek* is mindig akadtak körülötte. Itt váraoztak a kétkézi munkások, *koplalós* néven emlegetett fuvarosok is, hogy megfogadják őket.

A tanácsháza előtt egyébként kút, 1842-ig pellengér — szegediesen *pöllöngér*, *pöllöngér* — délebbre, a mai déli szovjet emlékmű táján egy Szentháromság-szobor, amelyet 1734-ben Kárász Miklós horgosi földesúr fogadalomból állított. Ezen a téren, szerdán és szombaton a piacosok, vasárnap pedig a férfiak és fiatalok gyűltek össze, hogy a heti elfoglaltság után egymással találkozzanak, munkát keressenek, vagy elszegődjenek, továbbá, hogy a lacikonyha, tanácsháza és vendégfogadók szomszédságában idegenekkel, utasokkal beszéljenek, híreket és tanácsai hirdetéseket halljanak. Innen az öregek körében máig élő szólás: *mindön újság mögteröm a Szentháromság tüviben*. Hasonló régi szólás: *mögteröm mindön a Szentháromság laposán*, mai nyelven: *a flaszteron mindön mögteröm*, azaz a piacon minden kapható, még rossz termés idején is.

⁴³ Tömörkény I., A kraszniki csata 244. 49, 59, 62. Vö. még *Csongor Gy.*, Balla Antal XVIII. századi szegedi kéziratos térképe. III. Vár és Palánk. MFMÉ 1970, 213.

⁴⁴ Beck P., A szegedi régi laci-konyháról. SzN. 1905, 131.

Ennek az ősi szegedi társadalmi hagyománynak máig élő nyoma, hogy a férfiak vasárnap délelőttként a Bérház előtt a külső városrészekből beszélgetésre szoktak még a közelmúltban is összejönni. Az ősi közösségi tradíció másik, elevebb megnyilatkozása, hogy itt a tér hatalmas fáin és virágai között van a *korzó*. Jellemző

A Széchenyi tér 1860 táján

a régebbi idők feudális szemléletére, a katonai parancsnokság kötekedő magatartására, hogy hosszú évtizedeken át a legénységi állományhoz tartozó katonáknak csak a *korzó* nyugati oldalán, tehát a városháza felőli polgári részen volt szabad csak sétálni. Innen a tréfás *bakakorzó* elnevezés.

A Széchenyi tér hosszú ideig, 1870 tájáig a mostani Klauzál tér déli házsoráig nyúlt. Ezért van e házak között itt máig több régi alkotás. Így a Kárász-ház, a barokk jellegeket is őrző Wagner-ház, amely azelőtt a Zseravicza,⁴⁵ majd a Felmayer családé volt és a Kelemen utca sarkán a már lebontott Klauzál-ház. A Klauzál téri *kinyér-* és *tejpiac* jellegzetes *kávéduttyán* néven emlegetett kávézó sátraival a két világháború között szűnt meg. Ez a piac voltaképpen utóda volt annak a nagypiacot a halpiaccal összekötött kisebb térségnek, amely a mostani Híd, Kelemen, Hugo Victor és Deák Ferenc utca közötti háztömbön terült el és ahol a Bauernfeind-ház erkélyéről 1848. október 11-én Kossuth Lajos életének egyik legnagyobb beszédét mondta el.⁴⁶ Így kezdődött: „Szegednek népe, nemzetem büszkesége, szegény elárult hazám oszlopa!” A tér neve már a szabadságharc idején Szabadság-tér lett, 1879 után beépítették.

*

A Palánk múltja, népelete, emberi világa egykori, részben máig élő utcaneveiben is visszatükröződik.

Árvíz előtti főutcája az *Oskola* utca, amely a déli részén, a mai modern Dóm tér északi felében fekvő, Dömötör-templomhoz támaszkodó piarista gimnázium

⁴⁵ 1848-as tragikus sorsáról *Senex*: Ötven év 160.

⁴⁶ *Reizner J.*, A régi Szeged I, 174, 267.

régi épületétől kapta a nevét. Öreg alsóvárosi parasztemberek *Palánki utca* néven is emlegették.

Az Oskola utcától keletre, vele majdnem párhuzamosan haladt az ívszerűen meggömbülő *Piarista* utca, amelynek a Dömötör-templom keleti oldalához épült piarista rendház volt a névadója. Az árvíz után a híres piarista nyelvtudósról a *Révai* utca nevet kapta. Ismeretes, hogy Révai Miklós szegedi diák volt. Az utcának utolsó régi maradványai a szerb templom mögött napjainkban tűntek el.

A Piarista utca és a Tisza-part között párhuzamosan a mai klinikakert helyén végighúzó sikkatószerű utcának eredetileg *Szívek*, majd *Szív* utca volt a neve. Ez délen a *Szefű* utcába torkollott bele. A név eredete ismeretlen. Vagy egy ottlakó család neve, vagy pedig valami szefűszerű házdísz után kapta a nevét. A XVIII. század végén mindenesetre dolgozik Szegeden egy Szefű nevű lakatos.

Délebbre szintén nyugat-keleti irányban halad, de már a *Templom*, régebbi térképeken *Egyház* térről, vagyis a Dömötör-templom előtti térről kiindulva a *Sörház* utca, amely nagyjából a mai Szemkliniká helyén elterülő városi sörfőzőházhoz vezetett. A sörházból a múlt század második felében kaszárnya lett, amelynek a lakosság nyelvén *sörházkaszárnya*, illetőleg a sörfőzők védőszentjének, Szent Flóriánnak az

A Templom tér 1879 előtt

épület homlokzatán látható szobra után *flóriánkaszárnya* volt a neve.⁴⁷ A Sörház utca a Víz után az *Ipar* utca nevet kapta, mert 1860 táján Masa Miklós gazdag tanyai polgár, aki Dugonics András lovasszoborral akarta megtisztelni, két utcára szolgáló emeletes házat építtetett a templomtérré, s ebben volt az ipartestület székháza vendéglővel. Itt állott Juhász Gyula szülőháza is.

⁴⁷ Reizner III, 122.

Az ipartestület déli szárnya mentén húzódott a már középkorban is előforduló *Árokhát*, későbbi nevén *Árokspart*, sőt ragozva *Árkon*, vagyis a Palánkot övező sáncnak déli, belső partja, amely a Víz után az Árpád utca nevet kapta.

A Templom tér az árvíz idején

A Templom tér 1900 táján

Az ősi Palánkot nyugaton egészen a Vár délnyugati sarokbástyájáig a *Sáncpart* védelmezte, amelynek a Feketeház tájáig terjedő felső szakaszát, tehát a mai Kelemen utcát már régebben betöltötték. Déli szakasza, a mostani Zrínyi utca viszont csak a Víz után tűnt el. „Szép neve van — írja⁴⁸ Tömörkény — a Zrínyi utcának, de öreg polgárok ma is csak Sáncpartnak nevezik, aminthogy csakugyan az is volt ezeknek előtte.” A Sáncpart keleti részén barokk és klasszicizáló földszintes házak épültek, amelyek csak 1928 táján kerültek lebontásra, hogy a püspöki rezidencia kerüljön a helyükre. A Sáncpart vizének a Palánk ipari életében is volt jelentősége, mert több kékfestő, így az Auer és Wiedermann család háza, illetőleg telepe állott itt. Nem véletlen, hogy szakmai utódaiknak, a ruhafestőknek és vegytisztítóknak műhelyei a legújabb időkig itt voltak a Dóm tér nyugati részén.

A mai Hősök Kapuja táján állott a XVIII. században egy Mária-kápolna, amelyet a bevándorolt német polgárság épített és *Mariahilf-Kapelle* néven emlegetett. A kápolnától származik a *Boldogasszony* sugárút — ma Április 4 útja — vízelőtti neve: *Segítő Boldogasszony út*. Érthető, hogy a közeli régi patika titulusa is *Segítő Boldogasszony* volt.⁴⁹

A mai Partizán utcának a Segítő Boldogasszony úttól nyugatra eső része *Nagyfestő* utca néven volt ismeretes, mert Nagy Ferenc, érdemes szegedi festőművész lakott itt a múlt század derekán. A keleti rész a *Háromfejsze* utca nevet viselte, egy kocsmá három fejszét ábrázoló cégére után. Ide vízenjárók, leginkább pedig superok, hajóácsok jártak darvadozni, akiknek *superplacc* néven emlegetett egyik hajóépítő telepük itt volt a mai Gyermekklinika tájékán.

A mai Somogyi utca Oskola utcától keletre eső részének *Köröszt* utca volt a neve, ami világosan útkeresztződésre utal. A Dugonics tér és Oskola utca közötti rész viszont az ittlakó jómódú, hasonló nevű család után a *Mészáros* utca nevet viselte. A Mészáros utcából északra két ősi szűk utca nyílt, amelyeknek töredékei máig megvannak. A mai Bajza utcának régebbi neve *Bába* utca volt, amely föltétlenül családnévi eredetű. A másik, Nádor utcának vízelőtti neve *Palatinus* utca volt egy itteni kávéház után.

Az Oroszlán utca Klauzál tér felől eső és nagyjából a mai Deák Ferenc utcáig terjedő kis részének a már említett egykorú vendéglő cégére után *Ötpacsirta* utca volt a neve, és a mai zálogház épületének tájékán kis térbe öblösödött. Egy 1811-ből való tervrajz szerint még két kis zsákutca is ágazott ki belőle. Könnyen lehetséges, hogy a terecskén valami szobor is állott. Az utca folytatásának egészen a Tiszáig egy oroszlános pékcégér, esetleg az Aranyoroszlán kávéház után *Oroszlán* utca lett a neve.⁵⁰

Innen, tehát a napjainkban megrövidült Tömörkény utcából északra nyíló kis Béla utcának vízelőtti neve *Kéménysöprő* utca volt, mert itt lakott a tiroli eredetű *Kontraszti* kéményseprőmester.

Öregem jól emlékeznek rá, hogy a Piarista utca szerb templom körüli részén, továbbá a Tömörkény utcában,⁵¹ részben az Oskola utcában élt a Víz előtt a szegedi szerb polgárság és értelmiség javarésze. A városnak ez a társadalmi rétege már sok évtizeddel ezelőtt eltűnt: vagy beolvadt a magyarságba, vagy pedig az 1878-ban függetlenné vált Szerbiába vándorolt.

A mai Hugo Victor (azelőtt: Aradi) utca táján volt a kanyargós *Kígyó* utca.

⁴⁸ *Tömörkény I.*, Új bor idején 425.

⁴⁹ *SzegSz.* II, 397.

⁵⁰ *Bálint S.*, Az Aranyoroszlán és a Kecsketrafi. Délm. 1964. febr. 16.

⁵¹ *Péter L.*, Eltűnik egy ház. Délm. 1961, 45. sz.

Eddig az ősi Palánk régi utcáiról volt szó. Most nézzünk szét a Külpalánkban, tehát az Eugenius árkától övezett területen, amely mint mondtuk, a XVIII. században kezdett benépesedni.

Először a *Kárász* utca bontakozik, amely a Kárász család lakóháza után kapta a nevét.

A mai Kölcsey utca helyén vonult a *Könyök* utca, amelynek szögben elhajlott az alakja, és magában foglalta a mai Kelemen utcának a Kölcsey és Somogyi utca közé eső részét is.

A mai Kígyó utcának és folytatásának, a Hajnóczy utcának régi együttes neve *Háromkorona* utca volt. A mai Gutenberg utca vonala a Víz előtt még igen görbe és vízállásos: belső részének *Mélyárok* utca, a külsőnek pedig *Ördögutk* utca volt a neve. A Nagy Jenő és Attila utca közös neve *Némői* utca volt, mert itt a XVIII. század folyamán sok német mesterember épített magának házat. A Püspök tér és Rákóczi tér táján álló *nagykaszárnya* és *kiskaszárnya* ihlette a *Nagykaszárnya* (ma: Tábor) és *Kiskaszárnya* (ma: a kiskörút egy része), továbbá a régi törökverő generálisokról elnevezett *Eugén* (ma: Püspök) és *Laudon* (ma: Mikszáth Kálmán) utcaneveket.

A mai Jósika utcának a Víz előtt *Kocsonnyás* utca volt a neve. Az elnevezés onnan származik, hogy a múlt század első felében itt volt egy Kovács nevű embernek a *Ződág* kocsmája, ahol mindig igen jóízű kocsonyát lehetett kapni. A Kovács családnak ez az ága innen kapta a *Kocsonnyás Kovács* melléknevet is, amelyből Kováts István építőmester, a Város érdemes fia is származott.

A Kocsonnyás utca északi folytatásának *Törökfej* utca⁵² volt az eredeti neve egy kőből faragott, turbános törökfej után, amely eredetileg kocsmacégér volt, és később az említett Kováts Istvánnak a múlt század hatvanas éveiben épült házára (ma: Kossuth Lajos sugárút 27.) került. Napjainkra már megsemmisült. Az utca jellegzetes szép nevét a Víz után Török utcára szürkítették.

A Palánk északi részének jellegzetes utcanevei közé tartozik a *Városistálló* (ma: Szilágyi) utca. Itt volt a Város fogatainak istállója, továbbá a bitang, azaz gazdátlan jószágoknak őrzőhelye. A mai Madách utcának mély fekvése miatt *Vögy* utca volt a neve. Az Arany János utca árvíz előtti neve *Tükör* utca, egy régebben itt lakó *Spiegel* nevű pékmester után. A Takaréktár utcát *Élésház* utca néven ismerték, mert itt, nagyjából a mai fürdőépület helyén állott a katonai élelmiszerraktár, amelyet a nép *prófontház* néven is emlegetett. A mai Szent Mihály utcának *Szent Mihály köz* (hajdan temető volt a táján), a Kazinczy utcának pedig a Vár közelsége miatt *Sánc* utca volt az árvíz előtti neve.

A Palánk régi terei, piaci közül már szóba került a *Halpiac*, vagy *Makaipiac* (Rooswelt tér), középkori nevén *Latrán*. A mai Dugonics tér régi neve *Búzapiac*, a Széchenyi téré *Nagypiac*. Ennek északkeleti, Horváth Mihály és Vörösmarty utca közötti, akkor még beépítetlen részen állott a *Szénapiac*. A mai MÁV Igazgatóság palotája helyén a már említett *Ferenciapiac* terült el. A piacról, vásárról még majd külön is szólunk.

A régi Palánk közlekedésének meggyorsítására szolgáltak a fiákerok.⁵³ Először 1846-ban egy Burger nevezetű bognár állított ki a városháza elé két ódivatú, bőr rugók között himbálódzó fiáker, de senki sem mert beleülni, mert szégyeltek volna a Városban kocsikázni. A vállalat ekkor megbukott. Amikor azonban 1854-ben megnyílt a Pest és Szeged közötti vasútvonal, amelynek állomása egy ideig a mai rendező, öregek ajkán *randzsér* (<Rangierbahnhof) volt, szükség volt fiákerközlekedésre.

⁵² Délm. 1938 nov. 3. Cs. *Sebestyén K.*

⁵³ *SzegSz.* I, 452.

Szegeden a legtöbb fiákerbe szürke ló volt fogva, hogy szerencsét hozzon hajtójára s utasára egyaránt.

Meg kell említenünk még, hogy a múlt század derekán voltak csöngős bérszánkók is. Ezekben azonban akkoriban inkább csak vidám fiatalurak és *szömélyök* ültek. Hogy a figyelmet magukra irányítsák, ezek a könnyűvérű fehérnepek kikötöték, hogy a hajtók ügyes fölfordulást rendezzenek velük.

A mai villamosközlekedés őse 1883—1908 között a nagyállomás és a rókusi állomás között a *lóvonat* volt.

Tömörkénytől tudjuk, hogy a hordárok régebben arra is vállalkoztak, hogy a színházból, bálakról hazatérő asszony nép előtt lámpával világítsanak a macskaköves, sáros utcákon.

A régi Palánk életének itt nem terjedhetünk ki minden mozzanatára, sajátosságára. Nem szóltunk egykori német, szerb és zsidó polgárságának világáról, elmagyarosodásának folyamatáról, egyszerűen a palánki újabb két évszázad emberi közösségének sorsáról. Nem került sor a Dömötör-templomhoz fűződő gazdag hagyománykincsnek, továbbá a régi piarista iskola társadalmának, a zenei életnek és könyvkultúrának, céhességnek és ünnepeknek bemutatására. Elmaradt öreg házaink, otthonaink részletes méltatása is. Mindezekről még írni szeretnénk.

Alsóváros

A hódoltság idején Alsóváros⁵⁴ Szegednek magyar súlypontja, városmagja, mert a török és a bevándorolt délszláv lakosság a Várban és a Palánkban élt, Felsővároson pedig magyarok, törökök, délszlávok. A törzsökös helyi magyarság leginkább mégis itt, a franciskánus templom és kolostor körül húzódott meg, amely ebben az időben kezd búcsújáró helyé válni. A városi magisztrátus háza állítólag a katolikus tanítónőképző, (ma tanárképző főiskola) helyén állott.

A templom szomszédságában, tőle délnyugatra hatalmas vízállás terült el, amelynek *Csöpörke* volt a neve. Ebben rejtőzködött a máshol méltatott legenda szerint a török időkben a templom kegyképe. Amíg tehát a tó medrét föl nem töltötték, és házhelyeknek ki nem osztották (1879), addig az érkező búcsúsok megmosdottak a tónak a jámbor hit szerint megszentelődött vizében, és ünneplőjükbe öltözvén, innen vonultak a templomba.

A templomtól északkeletre volt a *cinterem*, vagyis a temető, amely XVIII. századbeli végrendeletekben sűrűn előfordult, és csak 1776-ban szűnt meg. A hagyomány szerint Dózsa György fejét itt földelték el, amelyet a szegedi bíró lánya nagy kegyelettel gyolcsba göngyölt.⁵⁵ A templomot és temetőt egyébként egészen a múlt század derekáig hatalmas kőfal övezte, amely sokszor védelmezte is az odamenekült népet. Nemcsak a szegedieket, hanem 1686-ban még az ide futott szabadkaiakat is.

Az alsóvárosi templom és kolostor köré számos szegedi hagyomány és szólás-mód fűződik. Így a történelemből ismeretes, hogy egészen II. József tiltó rendeletéig *asylum*, vagyis egyházi menedékhely volt: bűnösök, de sokszor igazságtalanul üldözöttek is oltalomra találtak benne. A jogszokás már majd két évszázada megszűnt, de öreg alsóvárosiak arra, ha valami biztonságban van, jó helyre kerül, kissé tréfásan azt mondják: *áziomba* van. Kifürkészhetetlen már az eredete annak az alsóvárosiakat bosszantó, valószínűleg világi papok ajkán született szólásnak: *olyan is az, mint az alsóvárosi mise, amit húsز krajcáré mondanak a barátok*, azaz nem sokat

⁵⁴ *Bálint S.*, Alsóváros. MFMÉ 1958/59.

⁵⁵ A Dózsa-hagyományról mondáinknál szólunk bővebben.

ér. Okosabbak olykor még ezt is hozzáteszik: *nincs benne sē glória, sē krédó, ami mögmarad, azt is sebösen mondják.*

Kálmány a múlt században följegyzett⁵⁶ egy találós kérdést, amely napjainkban már nem ismeretes: *mé töttek az alsóvárosi templom tetejibe kakast, mé nem tyúkot? Azé, mer a tyúk tojik, és ha a tojás léesik, összetörök.* A kérdés — ha ugyan népi eredetű, és nem helybeli írástudó kitalálása — ősi XVI. századba visszanyúló szemléleti

Az Alsóvárosi templom és kolostor a XVIII. században

hagyományt őriz. Ugyanis ebben az időben átmenetileg a katolikusok és reformátusok megosztottak a templomon, sőt a homlokzatra a reformátusok ki is tűzték a hitvallásukat jelképező kakast. A monda szerint, amelyet máshol adunk elő, és amelynek némi történelmi alapja is van, a templom teljes birtokáért folyó disputában egy félkegyelmű fráter talpraesett felelete folytán a barátok kerekedtek fölül, akik a kakast

leszedték, de emlékeik között megőrizték. Ez most a *kakastemplom*, vagyis az 1883-ban épült református templom tornyán látható.⁵⁷ A barátok kedveskedtek vele templomavatáskor a kálvinista atyafiaknak.

A templommal összeépült kolostornak *klastrom*, régiesen *kalastrom*, olykor *komment* (konvent szóból) a neve. A templom előtt a legutóbbi időkig állott, oszlopon nyugvó barokk Mária-szobrot öregek ajkán *Mária képet* Dugonics András *Csonkaszűz oszlopa* néven emlegeti. Ez az elnevezés talán arra a legendára utal, hogy egy kálvinista kuruc katona rálőtt, megsértette, de a golyó visszapattant volna rá. A templomot övező parknak, amely az első világháború előtt igen szép volt, *pramonát* a népies neve.

*

Bizonyára még a hódoltság emberi összeforrottságának hatása, hogy Alsóváros népe hagyományaihoz, parasztpolgári életmódjához, vallásos hitéhez, zárt világához a legutóbbi időkig ragaszkodott. Innen a *jámbor város* tréfálkozó és a félnépi *Tahónia* csúfolódó neve. Szapora, egészen századunkig endogámiában élő népétúnyomó számmal vett részt Szeged városának nagyjelentőségű délvidéki, főleg temesközi, majd pedig tanyai telepítéseiben.

Alsóváros barokk társadalmának hűségese települési tükre Balla Antal már említett szegedi kéziratot térképe, helyesebben alaprajza (1776), amely az utcákat, továbbá tulajdonosaik nevével együtt a háztelkeket is megőrökíti. Azonos nevek sűrű ismétlődéséből föltehető, hogy több ingatlannak egy gazdája volt.

Csongor Győző nagy gonddal rendszerezett adatai szerint⁵⁸ 1183 háztelken 434 családnév található. Ezek közül 182 az 1522. évi tizedjegyzékben, jelentős rész a defterekben, illetőleg a már ismertett XVII. századi anyakönyvben is olvasható. Idegen hangzású név 32.

Ábrahám (26), *Ábrahám-Türes* (1), *Ács* (5), *Ádám* (1), *Agócsi* (3), *Alexa* (1), *Ambrus* (1), *Apcz* (1), *Aranyos* (1), *Arva* (3).

Babarcsi (Boborczi 7), *Bagi* (1), *Bakó* (4), *Bakró* (4), *Balázs* (2), *Bali* (3), *Bálint* (12), *Balogh* (9), *Bandó* (1), *Bara* (1), *Barabás* (1), *Barát* (2), *Barna* (7), *Barta* (1), *Bartus* (1), *Bata* (1), *Batki* (3), *Bénák* (5), *Benkóczy* (2), *Beresztyánszki* (1), *Bérrát* (1), *Bërta* (20), *Biacsi* (Bihacsi 2), *Biczók* (3), *Bihari* (1), *Birkás* (1), *Bite* (8), *Bitó* (1), *Bódizsár* (2), *Bodó* (5), *Bokor* (2), *Borbás* (1), *Borbély* (1), *Borsos* (2), *Bozó* (1), *Bozóki* (3), *Bozsó* (8), *Bödö* (Bedő 2), *Börsök* (17), *Budai* (1).

Csákány (1), *Csala* (4), *Csamangó* (1), *Császár* (5), *Csávászki* (Csávolszky 1), *Csényi* (5), *Cserinszki* (1), *Csete* (1), *Csicso* (1), *Csillag* (4), *Csinos* (1), *Csiszár* (3), *Csizik* (2), *Csizmadia* (2), *Csonka* (8), *Csontár* (1), *Csorba* (1), *Csóti* (5), *Csóke* (2), *Csúcs* (Tsuts 4), *Czibola* (1), *Czifra* (1).

Dackovics (1), *Daka* (1), *Dámány* (Damján 1), *Dani* (1), *Dékány* (1), *Dér* (1), *Dimnyés* (3), *Dobó* (13), *Dobos* (1), *Dóczy* (3), *Dohár* (2), *Domonkos* (1), *Dori* (2).

Ecegi (1), *Egrösi* (1), *Elek* (3), *Engi* (3), *Erdő* (Erdélyi 5).

Fábián (2), *Farank* (1), *Farkas* (25), *Fátyol* (2), *Fazekas* (8), *Fehér* (2), *Fekete* (1), *Felhő* (2), *Felmayer* (1), *Feri* (1), *Feró* (2), *Fodor* (15), *Földi* (2), *Főző* (1), *Furten* (Fürtön 2), *Fürüs* (1), *Für* (1), *Füredi* (1).

Gábor (4), *Gábos* (Ditső 1), *Gábris* (1), *Gácsér* (1), *Gál* (3), *Gardi* (2), *Gergely* (1), *Gombkötő* (1), *Gordján* (Gárgyán 3), *Görög* (1), *Gyapjas* (1), *Gyólai* (1).

Habi (1), *Hajdú* (2), *Hajik* (1), *Hajós* (2), *Hamza* (1), *Harcsa* (1), *Harsányi* (2), *Haska* (4), *Házi* (1), *Hódi* (11), *Horváth* (15), *Horváth* (Kántor 1), *Horváth* (Rontó 1), *Husza* (8).

Ilia (7), *Iván* (3).

Jakus (1), *Jenei* (1), *Jenes* (Gyenes 1), *Jozó* (2), *Jójár* (2), *Juhász* (6).

Kalocsai (1), *Kalmár* (3), *Kanizsai* (1), *Kántor* (1), *Kara* (1), *Karai* (1), *Kászonyi* (1), *Katona* (6), *Kazi* (6), *Kecskés* (4), *Kelemen* (1), *Kemencze* (1), *Kendörösi* (1), *Keresztúri* (1), *Kérges* (5), *Kéri* (4).

⁵⁶ Kálmány L., I, 162.

⁵⁷ SzN. 1899, 196. sz. Kovács J.

⁵⁸ Csongor Gy., Balla Antal XVIII. századi szegedi kéziratot térképe. II. Alsóváros. MFMÉ. 1969, 269.

Király (14), *Kiri* (3), *Kis* (16), *Kisantal* (1), *Kiscsöpörke* (1), *Kisistók* (1), *Kisistván* (1), *Kisjános* (1), *Kispál* (3), *Kispétör* (8), *Kocsis* (7), *Kocsmáros* (3), *Kodé* (3), *Kolasánszky* (1), *Kollár* (1), *Kónya* (3), *Kopasz* (1), *Kormos* (1), *Kószó* (14), *Kosztá* (Kasztá 2), *Kotogány* (3), *Kotza* (2), *Ködmen* (2), *Kökény* (1), *Körmöczi* (1), *Körösi* (1), *Küdüs* (1).

Ladányi (3), *Lajos* (2), *Lakatos* (2), *Lantos* (4), *Lasancz* (Losonc 8), *Lázár* (4), *Lendvai* (2), *Lesi* (8), *Lévai* (9), *Lippai-Tóth* (10), *Liszka* (11), *Lobozár* (2), *Lovászi* (3), *Lőrinc* (3), *Ludányi* (15).

Madarász (1), *Magda* (2), *Magyar* (6), *Majorosi* (1), *Makai* (2), *Makra* (7), *Malmos* (1), *Márki* (2), *Martonosi* (1), *Masa* (5), *Máté* (4), *Matók* (1), *Matusz* (1), *Mészáros* (6), *Módra* (2), *Molnár* (5), *Móra* (2), *Mózes* (2), *Muskó* (1).

Nacsa (5), *Nagy* (10), *Nagy* (Magyar 1), *Nagy* (Nikolaj 1), *Nagygeci* (1), *Nagygyörgy* (1), *Nagyistván* (3), *Nagypál* (2), *Négyökrü* (2), *Németh* (5), *Nógrádi* (1).

Nyári (3).

Oláh (2), *Ónozó* (3), *Orbán* (Urbán 2), *Orosz* (1), *Otván* (Oltványi 1).

Ökrös (1), *Ördögh* (19), *Ötvös* (1).

Pajkó (1), *Pakai* (6), *Pálfi* (7), *Pálinkás* (3), *Palotás* (4), *Pap* (20), *Pap-Lógó* (1), *Papdi* (6), *Parrag* (Bárány 1), *Pálinkás* (3), *Pávó* (2), *Pécsi* (1), *Peregi* (1), *Pili* (1), *Pintér*, (5) *Pipicz* (2), *Póla* (1), *Polyakovics* (1), *Popán* (1), *Pörge* (1), *Puskás* (4), *Puzsér* (1).

Rác (6), *Ráth* (1), *Révész* (2), *Rontó* (1), *Rozsi* (3), (3), *Rozsity* (1), *Rutskó* (1), *Rúzsa* (26).

Sándor (1), *Sánta* (2), *Sári* (1), *Sárkány* (5), *Sávai* (1), *Sebők* (7), *Seres* (1), *Simon* (3), *Simon-Jóhárt* (1), *Simoncsics* (1), *Sipos* (1), *Somodi* (Somogyi 4), *Susi* (2), *Suta* (1), *Süveg* (1).

Szabó (23), *Szakál* (2), *Szakmári* (3), *Szántó* (1), *Szász* (2), *Szécsi* (5), *Szekeres* (9), *Szél* (9), *Szeles* (1), *Szélpál* (1), *Szilber* (1), *Szini* (1), *Sziráki* (5), *Szőgi* (9), *Szutyor* (1), *Szűcs* (19).

Takáts (4), *Tanács* (2), *Tápai* (1), *Tapodi* (1), *Temesvári* (1), *Téglás* (2), *Tombác* (2), *Toppantó* (2), *Tóth* (22), *Tóth* (Feredő 1), *Török* (2).

Uborka (1), *Udvaros* (1), *Újhelyi* (1), *Újvári* (1), *Urbán* (1), *Uzsorás* (1).

Váczi (1), *Vadkerti* (1), *Vajas* (1), *Váradí* (3), *Varga* (11), *Vas* (4), *Vecsörnyés* (5), *Végh* (1), *Vékes* (1), *Vén* (1), *Venczel* (1), *Vér* (5), *Veres* (2), *Vida* (1), *Vincze* (1), *Visnyei* (4), *Vizhúzó* (1), *Vőneki* (Véneki 4).

Zombori (3), *Zöldi* (3).

Zsiros (1).

*

A XVIII. századból való térképek Alsóvárost teljesen olyanak mutatják, mint amelyenek a többi alföldi *kerteszvárosok*. Főútvonala már a középkorban kialakult, és lényegében máig fennmaradt: a Várból, illetőleg az előtte elterülő vásártérből (Latrán) kiágazó Nagy utca (Oskola utca), illetőleg Sáncpart (a mai Kelemen és Zrínyi utcák vonala), a középkori Szentháromság utca, továbbá a Földműves és Sárkány utca, Tompai kapu (a mai Vadkerti térnél), Fehérpart (kompátkelés a Tiszán a Temesközbe, illetőleg útkiágazás a Bácskába, Szerémségbe). Alsóváros mostani szabályos alaprajza az árvíz után született meg.

*

Alsóváros a főfészke Szeged világhírű paprikakultúrájának is, ezért meg a *paprikaváros* név ragadt rá.

Ehhez jó tudnunk, hogy már a középkorban említés történik a szegedi nép kertészkedő hajlamairól, amelyre később török források is utalnak. Ez a fogékonyság okul a hódoltság török kertművészetéből, de a barátok kolostori növénykultúrájából is. A változatos szegedi talaj, a tiszai árterek és kiöntések televénye volt ennek a készségnek iskolája, amelyből a szegedi dohánykultúra is kibontakozott.

A dohánytermesztéssel szerzett készségükkel teremtik meg Szeged világgraszáló paprikakultúráját is az alsóvárosiak, meg a belőlük a múlt század folyamán kisarjadt szentmihálytelekiek, röskeiek, alsótanyaiai⁵⁹.

⁵⁹ *Bálint S.*, A szegedi paprika. Budapest 1962.

A múlt század derekától kezdve szintén elsősorban ők telepítik Újszeged faiskoláit, virágkertészeteit. Egyidejűleg alsóvárosi kisparasztkok, bérlők, nincstelen emberek szállják meg a hatalmas alsóvárosi pusztát, hogy megteremtsék a legszebb alföldi modern tájak egyikét: Alsótanyának népességében, hagyományaiiban folyton terjeszkedő, hódító világát.

Alsóvárost részben mindmáig ősi kertsáv övezi, amelyben szőlő, gyümölcs, konyhakerti vetemény terem. Ilyenek a *Bánomkertők*: a mai Gyermekklinika és személypályaudvar közötti, vasúttól kettészelt térség, *Topolya*: a pályaudvar és volt utáskaszárnya közötti rész, *Feneketlen*: vízállásos hely a kaszárnya helyén, *Jató*: földsáv a vasútvonal és a Hattyas sor között, *Balagító*: a rendezőpályaudvartól délre. Ez utóbbi a legősibb és legműveltebb szegedi kertségek egyike. A középkorban faluként emlegetik. *Kundombja*: a Balagító északnyugati, külön is megnevezett része, Móra Ferenc 1926. évi avarkori ásatásairól is nevezetes. *Hattyas*: régi kertség, egykor faiskolákkal, ma már virágzó előváros. *Tompa*: kertség, Hattyastól délnyugatra, a Tisza régi hajlatánál. *Kénytelen*: kertség, vagyis a mai Kecskés-, újabb nevén Ságvári-telep. Az 1854. évi vasútépítés alkalmával kisajátított balagítói földek gazdáit ezzel az akkor még nyomásfölddel kártalanították. Innen a neve: *kénytelenek* voltak elfogadni.

Alsóváros Balagító sor táján elterülő részének *Islik* a neve. Itt terült el a XVIII. század első felében Schlick tábornok szálláshelye, amelyet utána régebben *Islik-major* néven is emlegettek. A hely a XVIII. század folyamán népesedett be.

Alsóvárosnak még az árvíz előtt is három kapuja, kijárata volt. A mai Vám tér 1879 előtti neve *Pétörváradí kapu*, másként *Szabadkai kapu* volt. Öregek a teret ma is egyszerűen *Kapu*, *Fölsőkapu* néven emlegetik. A sáncon átjáró, sorompó és őrház volt. Éjszakára lezárták. A *Középkapu* a Város sáncán át a temetőbe és innen a pusztákra vezetett. Emlékezetét a napjainkban felújított *Középkapu utca* őrzi. Az *Alsókapu*, másként *Tompai kapu* a mai Vadkerti térnél levő átjáró a Balagító, Hattyas, Tompa, Bodom határrészek, továbbá Gyálarét és az Öreg-Tisza felé. Régebben évszázadokon át annak a Várost átszelő, transzverzális útnak déli kijárata, amelyről már Bertrandon de la Brocquière is megemlékezik (1433). Az Alsókapunál áll egyébként a *Vadkerti köröszt*, a múlt század legelejéről származó, és az alapítójáról, Vadkerti József polgárról elnevezett későbarokk keresztkompozíció, kriptával. Tövében hagyományos szokásként egészen a második világháború végéig mezei munkák idején alsóvárosi és környékbeli szegényemberek szoktak várakozni, tanyázni, *kiállani*, hogy a földjükbe igyekvő gazdák napszámba, részesmunkára megfogadják őket.

Az *alsóvárosi nyomás* mindjárt a temetőn túl kezdődött. Később a vasút, volt lóversenyter, vágóhíd, a *Börscsökkopolya* és *Terehalom* nyomásrészek területén létesült repülőter, szérűskert települt rá, továbbá a már említett Kénytelen, azonkívül a *Téás* terül el rajta. Ez utóbbi az a terület, amelyet a budapesti vasútvonal, a belőle kiágazó vásárhelyi vasútvonal és a rókusi állomásról Szabadka felé haladó vasútvonal zár közre. A vágóhídtól délre a *Tanítói kiskertők* házcsoportja települt, amely nevét onnan kapta, hogy az első világháború inséges idején konyhakerti művelésre tanítók között parcellázták föl, majd 1920 táján házhelyeknek osztották ki törzsökös, de jórészt már nem földművelő alsóvárosiak között. Ez az alsóvárosi nyomás valamikor nemcsak liba- és csordalegelő volt, hanem a fiatalság koratavaszi, nagyböjti vasárnapok délutánjain társasjátékokkal is itt szórakozott. Itt volt egyébként a Vadkerti tér közelében egészen az árvízig a *Gyöprugi* néven emlegetett alsóvárosi nyári tánc hely.

A Tisza alsóvárosi folyása a vasútépítés előtt, a mai Gyermekklinika táján ketté-

ágazott. Nyugati mellékágának *Sebősfok* volt a neve, és a régi Segítő Boldogasszony úttal (később Boldogasszony sugárúttal, ma: Április 4. útjával), a *Rókapék* (ma: Bem tábornok) utcával és Hattyas sorral nagyjából párhuzamosan, de tőlük keletre folyt, majd a Balagító déli részénél ömlött újra a Tiszába. Ártereinek megművelt részei a már említett Bánomkertök, Topolya, Feneketlen, Jató. A Tisza innesső partján, a halászok nyelvén a *magyar ódalon*, Boszorkány-szigettől kissé északra volt rendes vízállás idején a *vízimalmok réve*. Alacsony vízálláskor pedig délebbre, a régi szabályozás előtti kanyarnál, de már a *bánátódal* néven emlegetett túlsó parton.

A *Boszorkánysziget* a szabályozás következtében szigetként már régen elenyészett. Valamikor Nepomuki Szent János szobra állott rajta. Környékén évszázadokon át hatalmas, ősi erdőség terült el, amelynek *Kerekerdő* volt a neve. Sajnos, századunk legelején kiirtották.

A Boszorkányszigettől délre terült el és kanyarodott nyugati irányban a Tisza egyik holtága, amelyet népünk *Öregtiszta* néven emleget. Egyik, a múlt század elején elenyészett szigetének *Szilágy* volt a neve, ami ősi szilfaerdőre utal. Nevét a későbbi *Szilágyi major* tartotta fenn, amely egyúttal a mai *Gyálarét* falu magja. Egy másik, *Fődvár* nevű sziget emlékezetét Vedres István őrizte meg. Az Öregtiszta egyik, a tompai kanyarnál kiemelkedő részének *Fehérpart* máig is a neve: évszázadokon át egyik legfontosabb révhelye a szegedi Tiszának.

Ahol a Tisza holtága újra egyesül a folyóval, terül el az *Ördögútk*.

A Tisza halászkóttól számontartott és megnevezett alsóvárosi partrészeinek nevét a víziéletnél soroljuk föl.

Alsóváros vízelőtti utcanevei közül legjelentősebb a Palánkkal összekötő, már a középkorban is emlegetett *Szentháromság* utca (Platea Sanctae Trinitatis), a XVIII. század folyamán kialakuló *Segítő Boldogasszony* út, amelynek eredetéről más vonatkozásban már szólottunk. Már megvolt a *Borbás* utca is, továbbá az olajsajtója után elnevezett *Sútú* utca, amelynek mai, félreértésből keletkezett neve *Szabadsajtó* utca. A mai Kisfaludy és Borbás utca összeszögellésének táján volt a XVIII. században a Régüspítal utca, másként Ispítal utca. Szó volt már a Középkapuról, ide torkolt a *Középkapu* utca. A Felsőkapuhoz vezetett a mai feltöltött Szent Antal utca helyén a *Főhágó* utca. A mai Alföldi utca régi vízállásos terület volt, amelyet ingyen osztottak ki házhelyeknek. Innen az *Ingen* utca elnevezés. A mai Dobó utcának *Sárköz* volt a vízelőtti neve. Egyéb kisebb régi, de jellegzetes utcanevek: *Olajos*, *Nincski*, *Görbe*, *Csökély*, *Háromláb* utca.

Az illető utcákban törzsökös családok után nevezték el a *Masa* (ma: Pásztor), *Csízik* (ma Röszei), *Mátyás* és *Pútyi* (ma Délibáb, illetőleg Tisza Lajos), *Kovács* (ma: Tompa), *Déák* (ma: Harmat), *Fazékas* (ma Kisfaludy), *Csonka* (ma: Világos), *Varga* (ma: Nyíl), *Fúrús* (ma: Füzes) utcákat. Mindezeket eltörölték és a mai, általában semmitmondó neveket adták helyettük. Helytelen volt a régi *Barátok tere* Mátyás király térre változtatása, mert ezzel egy máig sem igazolt történelmi állítást is hangsúlyoztak. Ugyanis egyáltalán nem bizonyos, hogy az alsóvárosi templom építése Mátyás nevéhez fűződik.

Sikerült vízutáni elnevezések, mert helyrajzi tényeket örökítenek meg: *Apáca*, *Barát*, *Araszt*, *Távol*, *Tompa*, *Alsónyomás*, *Szentmihálytelek*, *Balagító*, *Topolya*, *Boszorkánysziget* utca, ill. sor.⁶⁰

Helytörténeti és néprajzi szempontból nem örvendetes a Szentháromság és Apáca utca nevének megváltoztatása. Sajnálatos, hogy utcanevekben nem él tovább a *Csöpörke*, *Jató* és *Islík* földrajzi név és még néhány más.

⁶⁰ Ezekhez még értékes kiegészítések Péter L., Szeged utcanevei. Passim.

Rókus

Múlt századi hivatalos nevén *Rókusváros*, Szegednek a XVIII. században bontakozó városrésze.⁶¹ Semmi nyoma, hogy területén az előző időkben komoly település lett volna. Vízjárta, alacsony felszíne erre nem is volt alkalmas.

A XVIII. században nagyvárossá fejlődő Szeged már csak nyugat felé, az 1715 táján készült Eugenius árkán kívül terjeszkedhetett. Ezt a piactér és tanáczháza új elhelyezése is mutatja, a mai Széchenyi téren, vagyis már az ősi Palánkon kívül. A Város népfölöslege, illetőleg a bevándorló idegenek későbbi rétege itt, nagyjából a mai Kossuth Lajos sugárút, a két körút és a Kálvária utca közötti területen talált magának lakóhelyet. A törzslakosság leginkább a Felsőváros, kisebb részben a Palánk és Alsóváros szegény népéből, továbbá ágrólszakadt bevándorlókból került ki. Ezt a 1805-ben alapított rókusai plébánia anyakönyvei is tanúsítják.⁶² Ezekből merített névsorunk nem törekedett teljességre, csak a törzsökös, illetőleg meggyökeresedett családok neveit soroljuk föl:

Ábel, Ábrahám, Ádok, Ambrus, Angyal, Antal, Apró, Árvai, Asztalos.

Bába, Babarcsi, Balázs, Bálint, Balla, Báló, Balog, Barna, Bárány, Bárdos, Bárkányi, Bende, Bërta, Bëzdán, Biczók, Bite, Bitó, Bodor, Bóka, Boldizsár, Borbola, Boros, Borúzs, Bottyán, Bozóki, Budai, Burghardt, Burkus.

Czímer, Czúkor.

Cseh (Csehók), Csikós, Csordás, Csurgó.

Dankó, Dékány, Dobai, Dobó, Dóka, Domokos, Dora, Dóró, Döbröczönyi, Dudás, Dunai.

Egedi, Elek, Engi, Erdélyi.

Fábián, Faragó, Farkas, Farkas-Csamangó, Fehér, Fekete, Fodor, Fogas, Francia, Frányó, Fülöp,

Für.

Gabara, Gábor, Gácsér, Gál, Gárgyán, Gëra, Görög, Gulácsi, Gulyás.

Gyólai, Gyömbér, Györi, Gyuris.

Hajós, Halács, Halál, Haska, Hegedüs, Hika, Hódi, Homai, Horváth, Horvát-Zsikó, Hubert,

Husza.

Imre.

Jaksa, Jakus, Jenei, Józsa, Juhász.

Kabók, Kakuszi, Kállai, Kamínár, Karácsonyi, Kardos, Kasza, Katona, Kazi, Kecskeméti, Kecs-kés, Kerepesi, Király, Kis, Kispétör, Koczó, Kocsis, Kondász, Kontraszti, Kopasz, Kormányos, Korom, Kószó, Kothencz, Kovács-Kása, Kovács-Kurkó, Kürti, Kúvecs.

Laczi, Lakatos, Lasancz, Lábdí, Lázár, Lehotai, Lendáczy, Lengyel, Lévai, Lippai-Nagy, Loboár, Lovászi, Lörincz, Lukács.

Magyar, Magyarai, Makai, Makra, Márki, Maróti, Márton, Mellis, Mészáros, Meszes, Mojzes, Molnár, Móra, Mucsi, Muhari.

Nacsa, Nagygyörgy, Nagyistók, Nagyiván, Nagymihály, Nagypál, Négyesi, Nógrádi, Nóvé, Nyári, Nyomtató.

Oláh, Ozsvát, Ótott, Ótott-Kovács.

Palotás, Papp, Pesti, Polczner, Pomázi, Pópity, Posta, Privinszky.

Regdon, Remes, Remzső, Rostás, Rozsi, Rutai, Rúzsá.

Sajtos, Sallai, Sándor, Sánta, Sári, Sebők, Sipos, Somogyi, Süket, Sütét.

Szalma, Szanka, Szántó, Szarvák, Szekeres, Szekszárdi, Szemmári, Szél, Szélpál, Sziráki, Szögi, Szöke, Szücs.

Takó, Tandari, Tapodi, Tari, Tömösvári, Tuksa.

Vadász, Vajas, Váradí, Varga, Vas, Vasas, Vékes, Vida, Visnyei, Vitus, Vőneki.

Zimány, Zvér.

Zsótér.

A XVIII. század végén Rókuson jelölték ki a zsidók lakóhelyét is.

Ismételjük, hogy itt foglalkozásra nézve leginkább céhen kívül rekedt mesteremberek, továbbá kiskereskedők, vásárolók, fuvarozók, napszámosok, alkalmi munkások telepedtek meg.

⁶¹ *Bálint S.*, Rókus. MFMÉ 1957, 165.

⁶² *Jászai G.*, A szegedi Szent Rókushoz címzett r. kat. plébánia 100 éves története. Szeged 1905.

Itt épült egy nagy kaszárnya, a mai Rákóczi tér táján. Itt volt egy partosabb helyen a *Mars mezeje* néven emlegetett katonai gyakorlótér, nagyjából a Mars (napjainkban Marx tér) helyén. Ez egyúttal a nagy országos vásárok színhelyéül is szolgált. Itt állott nem messze, a dohánygyár (mostani ruhagyár) táján a *Budai kapu* is, amelyet éjszakára lezártak. A rókusi nyomáson, vagyis a mai vasútállomáson kívül, a mostani *vásárállás*, azaz marhavásártér területén állott a nagyvíz előtt az akasztófa és a rabtemető a mai Gyula-telepi sportpálya helyén.

Később innen Rókusról indult Pestre a *gyorsparaszt* is, vagyis a Szeged—Pest között létesített *forspont*, utazási vállalat. A *forspontház* a mai Attila utcán volt. Nem csoda, hogy ezen a tájon igen sok fogadó, beszálló vendéglő, sőt csárda, lebűj keletkezett, amelybe nemcsak az itt megforduló kalmárok, mesterek szállottak meg, olykor ki is mulatva magukat, hanem a régebbi városrészek kötöttebb hagyományok között élő „tisztessz” polgárai is. Ma is élő szólások: *Rókusra, ha rossz vagy!* [= ott kitombolhatod magadat], továbbá: *gyerünk Rókusra javulni* [= mulatni, kirúgni a hámból, az itteni könnyűvérű csárdáslányok között. Olykor akkor is mondják, ha valakinek Rókuson akad dolga]. Egy régi szegedi nóta szerint:

*Cseh Daninak jól van dóga
Jërikóbú mönt Rókusra.
Öleli babáját,
Kedves Bábikáját,
Úgy éli világát.⁶³*

Rókusnak nyári szórakozóhelyei is akadtak. Ilyen volt a Franciahegyen telepített erdőségnek, a rókusi Makkoserdőnek egyik nyári vendéglője, az árvíz előtt közkedvelt *Nyargali*,⁶⁴ amelyet a társadalom minden rétegeből szívesen kerestek föl. A *Budai nagyutcán*, a mai Kossuth Lajos sugárúton állott a múlt század első felében a *Pacsirtakert* nevezetű nyári vendéglő, amely egyúttal nyári színpódium, a könnyű múza hajléka is volt. A századvég rókusi fiatalága a *Pille* tánchelyen (Csongrádi sugárút) szórakozott. Mindezekből érthető Rókus régebbi tréfás *javulóhely* neve is. Akadnak Rókusnak más, mosdatlanul szellemes megjelölései is.

Az egykor nagy hírvé szegedi újság, a Szegedi Napló vasárnapi Hüvelyk Matyi című élcslap mellékletének állandó alakja volt az ágrólszakadt, dologkerülő, de folyton politizáló, szellemes *Kötsönös Rókus* közpolgár, nyilván Tömörkény alkotása, aki mondókáját mindig így kezdte: *tisztolt úr, vögye mög a házamat!* A figura, illetőleg szólás megértéséhez tudnunk kell, hogy Rókus szegényebb néprétegei az árvíz után csak 50 év alatt törlesztendő államkölcsonnel — innen népies *ötvenéves péz* neve — tudták házukat fölépíteni. Hallható volt az ilyen háznak *muszájház* elnevezése is. Részben a rókusiakat sokszor jellemző könnyelműség, részben pedig a nehéz megélhetési viszonyok miatt a házeladással iparkodtak kötelezettségeiktől szabadulni. Egykori újsághírek szerint a múlt század nyolcvanas éveiben nem volt ritka, hogy potom pénzekért, sőt egy-egy kiadós reggeliért adta el egyik-másik mának élő Kötsönös Rókus a házát. Örült, hogy megszabadult tőle, mint valami nagy betegségtől. Volt olyan is, aki ingyen odatestálta valakinek, sőt állítólag akadt, aki megszökött államkölcsonös házából.⁶⁵

A városrész Rókus nevét egyébként ama *Szent Rókus kápolna* után kapta, amelyet a pestisjárvány, régiesen *gugahalál* emlékezetére emeltek a mostani templom

⁶³ *Senex* 27, 55.

⁶⁴ *Reizner* III, 216; *Cserzy M.*, *Öreg Szeged* 34.

⁶⁵ A kötsönösök és a házadók. SzN. 1898, 152. sz.; *Ötvenéves a Kötsönös Rókus*. Délm. 1930, 102. sz.

táján, a Budai kapu közelében, ahol a járványos betegek számára *lazarethum* (járványkórház) is volt. A kápolnát a járványos betegek védőszentjének, Szent Rókusnak tiszteletére emelték ugyan, a Város fogadalmi ünnepül azonban mégis *Vasas Szent Péter* napját (aug. 1.) választotta, mert ezen a napon kezdett a vész alábbhagyni.⁶⁶ Emlékezetét ma már szinte csak a Vasas Szent Péter utca és az új templom homlokzatának Szent Rókust és Vasas Szent Pétert együttesen ábrázoló domborműve őrzi.

Szent Rókus barokk kápolnája hamarosan az új városrész magja lett. Később fatemplomot toldottak hozzája, amelyet a nem rókusiak csúfságból *templompajta* néven is emlegettek. Innen származik ez a régebben élő csipkelődés is: *Rókus város jól csinálja, akolba jár papja, nyája*.⁶⁷ A mondóka azonban másra is céloz. Éspedig arra, hogy elsősorban Rókus gondoskodott a folyton fejlődő, népesedő, katonai helyőrséggel is rendelkező Város hús fogyasztásáról. Északnyugati része, a mai Szatymazi utca környéke régi térképeken *Juhászváros* néven is szerepel, ami a fehér-tói juhások egykori téli szálláshelyeire, karámjaira utal. Ezzel függ össze, hogy a piacon sátor alatt élő juhhúsárosok, népiesen *juhvágók*, *cincárok*, *juhincárok* leginkább rókusiak voltak. Ez magyarázza meg továbbá azt is, hogy a szegedi szűcsök, tímárok, bocskorosok túlnyomó része Rókuson, illetőleg a szomszédos Felsővároson élt.

A birkatartásnál is jelentősebb volt azonban a rókusi disznóhizlalás. A XVIII. század végén a városrésznek *Kukoricaváros*⁶⁸ neve is előfordul, ami virágzó kukorica-termelésre utal. Nyilván Szegeden is, mint az ország egyéb helyein, eleinte ingyenes földek kiosztásával buzdították a szegényebb néprétegeket a kukorica fokozottabb termelésére. Ezért illeték azután a rókusiakat a *kukoricapolgár*, a rókusi papot *kukoricapap*, a rókusi fiatalságot pedig a *kukoricagyerek* tréfás megtiszteltetéssel.

A kukoricatermelés a disznóhizlalásnak, mint szabad népi iparágak kibontakozásához, disznóhizlaló aklok építéséhez vezetett, így tehát a csúfolódó versike mindeképpen találó.

Rókus kukoricatermelésével függ össze a *kácsavágó* mesterség is. A kácsavágók máig olyan, leginkább rókusi kofaasszonyok, akik frissen föltisztított és darabokra vágott, olykor tömött aprójózságot árulnak a piacon.

Mindez nem véletlenül kapcsolódik Rókushoz, ahol 1879 előtt hatalmas víz-állások, *kácsafészek*, *paskomok* [= zöld legelők] voltak, alkalmasak az aprójózság nevelésére. Az már a hagyományok erejére jellemző, hogy az aprójózság exportjára alakult hűtőház is az első világháború után Rókuson létesült.

A birka, de főleg a disznó feldolgozásából visszamaradt hulladékok rendszeres feldolgozásából születik meg a rókusi szappanfőzés, amely *szegedi szappan* néven a múlt században országos hírré jutott, még az egykorú gyógyszerkönyvekbe is belekerült. A szappanfőzés a Fehértó partjain söprött sziksóval történt, amelyet alkalmas lúggá a szintén leginkább Rókuson élő *lúgöntők* dolgoztak föl. Ezek a lúgöntők birkafagyúból gyertyát is készítettek. Vásárokra is eljártak, ahol a gazdaszonyoknak hordóból mérték ki a háziszappan főzéséhez szükséges lúgot. Ma már hírmondójuk sincsen.

Rókus az árvíz előtt éppen vízjárta jellegénél fogva több kisebb egységre tagolódott. Ezek a következők: *Franciahőgy* (= a Csongrádi sugárút mentén, de a körtöltésen belül), *Názáret* (= a mai dohánygyár környéke), *Róma* (= a dohánygyártól délre a Dorozsmai sor és a körtöltés között), *Jërikó* (= a Kálvária, a bajai ország-

⁶⁶ Reizner III, 25; *Jászai G.*

⁶⁷ A kukorica-polgár. SzH. 1886, 195. sz.

⁶⁸ Nyr. 1875, 95. *Ferenczi J.*

út, körtöltés és Róma közötti rész), *Kálvária* (= a mai Kálvária környéke). Valamennyi a XVIII. században szőlőhegy is. Ezeknek az elnevezéseknek nyilván mágikus hátterük, védelmező jellegük is volt.

Rókus egyéb régi belső részei: *Juhászváros* (= a mai Szatymazi utca környéke), ahol még a múlt század derekén is a fehértoi juhászok téli szállásai voltak, *Tyűkbögy* (= Rókus északkeleti része, sok tócsával), *Nagytanka*, *Kistanka* (= a mai köztisztasági telep helyén), *Nádas* (= a mai Nádas utca táján), *Velence* (= vízállásos rész a Mars tér táján, nyilván a múlt században Velencében is szolgált szegedi fiak ajkán született). Ezek a területek jórészt már beépültek, nevük csak elaggott öregektől hallható. A vízállások nevei közül ismeretes a *Szűkgyatyszár* (= ma már közelebbről meg nem határozható vízállás), *Vértó* (= a Franciahegy-dűlőben; nevét onnan kapta, hogy a régi Rókuson lévő vágóhíd szennyvizét ebbe eresztették), *Búvartó* (= a Kossuth Lajos sugárúti sportpályával szemközt; a név eredete ismeretlen), *Csődöröstó* (= a körtöltésen kívül, a budapesti országúttól délre; nevét a szomszédságában lévő régi ménteleptől kapta).

Rókus vízelőtti utcanevei közül helyrajzi, illetőleg művelődéstörténeti jelentőségű: a *Budai országút*, népiesen *Rókusi nagyutca* (= Kossuth Lajos sugárút), *Kistemető utca* (= a mai Feltámadás és Pacsirta utca táján), *Juhász utca*, *Tyűkbögy utca*, *Kácsafészök utca*, *Akol utca* (elnevezésük a fentebbiekből érthető). Az *Eprőskert utca* a mai dohánygyár táján telepített eperfaerdőre utal. A *Mars mezeje*, *Mars tér* elnevezéséről már szólottunk. A *Zsidótemető utca* a mai Polgár és Rigó utca táján a múlt században itt lévő zsidótemetőről, az *Ördögluk utca* a Polgár (ma: Gogoly) utca dereka táján lévő mély tócsa után, a *Határ* vagy *Gránic utca* a mai Csongrádi sugárút táján, Rókus és Felsőváros találkozásától nyerte a nevét. Nyilván családnév nyomán keletkeztek a *Mihály utca* (= ma Pulcz utca), *Rác utca* (= ma Árvíz utca), *Árva utca* (ma is így), *Zákány utca* (ma is így), *Puskás köz* (ma Puskás utca). Ismeretlen eredetű a *Veréb*, *Lehel*, *Ilona*, *Terézia*, *Vendel utca* (talán Szent Vendelnek, a juhászok védőszentjének útmenti szobra után) neve. A *Takács utca* (ma Bakay Nándor utca) a nagy hírű Bakay család kötélverő műhelyéről kapta a nevét, amelyből később a Szegedi Kenderfonógyár fejlődött. A *Szűcs* és *Szappanfőző utca* nyilván foglalkozásokra utal.

Vendégfogadó, bolt cégére, ház emlékeztető jele után kapták nevüket a *Törökfej utca* (ma Török utca, Kossuth Lajos sugárút 17. számú házban látható turbános török fej után), *Háromkorona utca* (= Korona utca, ma Hajnóczy utca. Egy vendégfogadó után, amelynek cégére a vendéglők és utasok védőszentjeinek, a napkeleti Háromkirályoknak koronáját példázta), *Kékkakas utca* (= a mai Vadász utca táján), *Háromdob utca* (a mai Zákány utca keleti felén), *Fehérló utca* (ma Hétvezér utca), valamennyi eredetileg kocsmacégérről kapta a nevét.

A Víz után keletkezett, hivatalosan megállapított rókusai utcanevek közül talán legmondható mindaz, ami az 1879. évi árvízzel függ össze, amely tudvalevőleg Rókus felől özönlötte el a Várost. Ezek *Gergely utca* (a víz márc. 12-én, Gergely napján tört be), *Petresi utca* (a Tisza a Petresi töltésnél, Algyó táján szakította el a gátat), *Pulcz utca* (temesvári hadtestparancsnok, aki a mentési munkálatokat személyesen irányította, igen nagy érdemei voltak), *Árvíz utca*, *Hullám utca*, a Város újjáépítésére utaló *Feltámadás utca*.

Sikerültek azok az utcanevek, amelyek földrajzi állapotokat tükröznek: *Körtöltés sor*, *Francia utca* (mert a Francia-hegy felé vezet), *Óthalom utca*, *Szatymazi utca*, *Kisteleki utca*, *Dorozsmai sor*, továbbá *Fertő utca*, *Nádas utca*, *Kórház utca* (ma Boros József utca).

Önkényesen megállapított utcanevek: *Tavas utca*, *Ősz utca*, *Üstökös utca*,

Orgona utca, Gyöngytyúk utca (a régi *Tyúkbögy* táján). A *Törökfej* utcát Török utcára, a *Háromkorona* utcát Korona utcára szürkítették. Feláldozták a már említett, törzsökös hangzású *Kácsafészök, Háromdob, Kékkakas, Fehérló, Epröskert, Zsidótemető, Ördöggluk* és más utcaneveket.⁶⁹

Rókust napjaink szocialista építkezése, a megyeháza, az északnyugati új városrész, a Budapest felé irányuló autóforgalom, az autóbusz pályaudvar, a modern vásárcsarnok hamarosan a Város közigazgatási, forgalmi és gazdasági súlypontjává fogja avatni. Voltaképpen tehát visszatér a maga hőskorához és fölelevenedik, továbbteljesedik a vasút előtti pezsgő forgalma, vásári kereskedelme, virágzó fuvarozása.

Móráváros

A Városnak nagyjából a Kálvária utca, ma Tolbuhin sugárút, körtöltés és Petőfi sugárút által közrefogott része a *Móráváros*, röviden *Móra*, az alsóvárosi nép ajkán *Újváros*.⁷⁰ A *Móra* elnevezés talán még Móra Balázs főbíró idejére (1676) megy vissza, akinek cölöpökkel védett nemesi kúriája itt állott valahol.

Móráváros vizállásos, mai napig nádtermő földje évszázadokon át nyilván lakatlan volt. Legföljebb hátságain alakultak ki kertek, szőlők. Ilyen volt a XVIII. században emlegetett, de a névdivat alapján föltétlenül még a középkorban telepített *Bellehem*, a mai Rákóczi utca nyugati részén, továbbá a *Mestörhőgy*, az alsóvárosi templomtól északnyugatra. 1750. *Elégh olyan föld vagyon Alsó Városon lévő Temető mellett, ki másként Mester hegynek is mondatik. Az Aszalóhőgy*, olykor *Aszalóvőgy*, röviden *Aszaló* nagyjából a mai Kálvária sor és Korda sor szögében terült el. Az első világháború után *Ottovay telep* néven épült be. 1746. *Aszalló Vőgyben lévő két darab Szőlőm. 1778. Aszalo heg.* Ettől délre terült el a ma már szintén beépített *Hérnyós* kertség. A *Cserepessor* a régi fazekasok, népiesen cserepesek hajlékára, illetőleg munkahelyére emlékeztet. Nem véletlen, hogy a Város legnagyobb téglagyára a múlt század folyamán itt bontakozott ki.

Hogy a mai Móráváros területe még a XVIII. században is lakatlan volt, azt egykorú térképek mellett az is bizonyítja, hogy a Kálváriát, amelyik mindig a város szélére szokott kerülni, a mostani Bolyai utca táján szőlők között (inter vineas) állították föl. Itt volt a piaristák kertje is. Tőlük nyugatra a mai árvaház táján a katolikus és görögkeleti, később még a zsidó temető. Itt a katolikus temető melletti szántóföldön folyt hosszú időközön át a palánkiak Márk napi búzaszentelése, amelynek emlékezetét a *Víz előtt a Búzaszentölő* utca (mai semmitmondó neve: Zoltán utca) tartotta fenn. A *Kilpalánk*, tehát nagyjából a mai két körüttől, továbbá a Kosuth Lajos és Petőfi sugárutaktól körülhatárolt terület benépesedésével a múlt században, közvetlenül az 1831. évi kolerajárvány után a Kálváriát és a temetőket mostani helyükre telepítették ki.

Az így felszabaduló területeket és szomszédos szántóföldeket, *tanka* néven emlegetett vizállásokat, amelyek hajdanában a kihalt Móra család, majd Nagy Ferenc szenátor birtokában voltak — innen az egykori megjelölés: *Nagy Ferenc földje* — házhelyekül osztották ki. Főleg alsóvárosiak és rókusiak telepedtek ide. Az új városrész szabályos utcasorai, arányos telkei már a *Víz előtt* is mérnöki szemléletről, átgondoltságról tanúskodnak. A házak azonban nem érik el a régebbi városrészek színvonalát, aminek természetesen társadalmi és gazdasági okai vannak.

⁶⁹ A Rókusi utcanevekhez is *Péter L.*, Szeged utcanevei.

⁷⁰ *Bálint S.*, Móráváros MFMÉ 1968, 139.

Föltétlenül a családi település nyomait őrzik Móraváros utcanevei: *Móra*, *Szekeres*, *Hajnal* (ennek félreértéséből született az árvíz után az ellentétes, a szegedi népnyelvben ismeretlen *Alkony*), *Répás*, *Farkas*, *Katona*, *Csillag* (híres *kopplalós*, azaz fuvaros család), *Föhlő*, *Kormányos*, *Faragó* utca. A *Vörösács*, *Nömöstakács* utca itt élő iparosok nevét őrizte meg. A Víz utáni idegen névosztogatók állandósították őket a szegedi fül számára zörejszerűen hangzó, e-ző alakban. Ők változtatták meg a régebbi *Gyöp* utca nevét is az „előkelőbb” *Gép* utcára.

Móravárosban települtek le a Város legszegényebb rétegei, amelyekből az agrárproletár: kubikos, téglagyári és gyárimunkás, napszámos, máról-holnapra tengődő emberek kerültek később ki, akik leghamarabb ébrednek társadalmi elhagyatottságuk tudatára. Szükségyszerű emberi folyamat tehát, hogy a szociáldemokrácia, később a kommunizmus első szegedi hívei leginkább móravárosiak.

Máshol bővebben is fejtegetjük, hogy Szeged városának egyik ipari különlegesége a *papucs*, amely a török idők szegedi hagyatéka. Iparművészetté azonban első sorban móravárosi félproletár csizmadiák avatták a múlt század derekán.⁷¹

Az első világháború előtt még számos fazekas, szíjjártó, kötélverő kisműhely is virágzott Móravárosban. Egyik kötelestmester, Bakay Nándor alapítása Móraváros és Rókus határán, a helybeli, elsősorban móravárosi kézműves hagyományokból kibontakozó *Szegedi Kenderfonó Gyár* (1877), amelynek szegedi ajkakon máig *Bakay-gyár*, röviden *Bakay* a neve. A közvetlen környezet ihleti a *textilkombinát* Móravárosba telepítését is.

Újszeged

Újszöged, a Város balparti része.⁷² Középkori és hódoltsági múltjáról nincs adatunk. Azt sem tudjuk, hogy a megnevezés mikor bukkan föl, de a XVIII. század előtt aligha. Itt volt a Maros torkolati vidéke, hatalmas vízjárta táj: a vízimadarak hazája, halászok, madarászok, pákászok tanyázó helye.

A Maros újszegedi részét megjelölő partrészek: a *Marostorok*, a tápai réten elterülő *Marosdülő*, *Maroshát*, *Marosszél* dülőnevek, a *Marostű*, részletezve *Nagy-marostű*, *Kis-marostű*, amelyek a Maros, főleg a *Hóttmaros*, öregek ajkán *Dögmaros* egykorú árterületét jelentik Újszeged és Szőreg között. Egyik Szőreg alatti szakaszának egyébként *Cserőke* a külön neve. Nagyhírű kertészetéről, faiskoláiról más összefüggésben szólunk. Egy 1782-ből származó levéltári adatot Inczei Géza idéz: *Marostó*, amelynek azonban fekvése, jellege ismeretlen. A *Királica* két részből áll. A *Nagykirálica* Újszegednek az a része, amelyen a kendergyár, lövölde és fűvészkert is elterül. A *Kiskirálica* viszont a Temesvári körüttől a Maros mai torkolatáig húzódó rész.

Az 1947 körül kiirtott *Kállay-liget* táján terült el még a szabályozás előtt a *Miklóstó*. Részei: *Miklósfa*, *Miklósfenék*. Nevükre már nem emlékeznek. Ettől délkeletre húzódott a *Halottaserdő*, amelyet máig így emlegetnek, bár régebben kiirtották. Kis kertészetek virágzanak a helyén. A *Hódi erdeje* a Tisza, Nagykirálica és az újszegedi kamaratöltés között elterülő, kitűnő talajú, kertészségekkel és faiskolákkal telt rész. Ide települt a máris nagyhírű egyetemi fűvészkert.

E környéknek szokottabb népi, alsóvárosi neve *Bánát*, amely a régi szegedi szóláshagyományban, Dugonics följegyzésében is felbukkan: *ezt nem adnám az egész*

⁷¹ *Bálint S.*, A szegedi papucs. Szeged 1955.

⁷² *Bálint S.*, Újszeged MFME 1969. Vö. még *Pillich K.*, Újszeged múltja és jelene SzN. 1898 1898, 75., 76. sz.

Bánátért,⁷³ azaz nem adnám a világ minden kincséért. A Boszorkányszigettel szemben található a *Vödrics erdeje*, amely a közeli Vedresházát ármentesítő Vedres István telepítése.

Újszeged egyik legrégebben följegyzett határrészének a szlávos *Királica* [kralica = ,királyné'] a neve. „Máiglan azt a Téréséget — írja⁷⁴ Dugonics András — mely Bánátban ott fekszik, holott a Maros vize a Tiszába szakad, Királyi térnek mondgyák a mostani Magyarok is. A Rácok pedig Kralicának nevezik.”

Az újszegedi származású Bakay Nándortól följegyzett mondai hagyomány, illetőleg magyarázat szerint⁷⁵ maga Mária Terézia vette el a mindjárt jellemző gewehrscheinistáktól és adta a Városnak. Bakay elmondja, hogy szépapja, Pintér Gergely volt valamikor az őrmesterük. Az öreget azzal vádolták, hogy pár sárga szattyán csizmaért adta oda Mária Teréziának az újszegedi gewehrscheinisták földjét, a Királicát. A királynő azután Szegednek ajándékozta. Hiába volt minden pörös-ködés, a földek a Város kezén maradtak, az Alvégtől a Tündérhátig, vagyis a Maros régi torkolatáig. A mondáról bővebben az epikai hagyományoknál szólunk. Térjünk vissza a helytörténet és népelet világába.

Úgy érezzük, hogy Újszegednek a népeleti vonatkozásokon, helyi önellátás kötöttségein túlnövő jelentőségéről csak a karlócai béke (1699) után beszélhetünk, amikor a Temesköz, vagyis a Tisza és Maros szöge egy ideig még a török kezén maradt. Megalakult a tiszai és marosi határórség, amelynek Szeged volt a székhelye, a szegedi vár pedig katonai középpontja. Ez természetesen a túlsó oldal, a későbbi Újszeged hídfőállás jellegét is hangsúlyozta.

Savoyai Jenő pétervárad győzelme (1716), illetőleg a pozsareváci béke (1718) értelmében a török kénytelen lemondani utolsó magyarországi birtokairól is. Sajnos, azonban a Temesköz, így tehát Újszeged is *Bánát* néven egészen 1779-ig katonai közigazgatás alatt maradt és közvetlenül Bécsből kormányozták. Nem lehet itt célunk a bánáti adminisztráció szegedi szempontból is szerfölött izgalmas népeleti következményeivel foglalkozni. Erről még beszélünk. Itt csak azokat a mozzanatokat emeljük ki, amelyek Újszeged közvetlen sorsával is összefüggenek.

Újszegednek a XVIII. század folyamán nagyon gyér volt a lakossága. Pillich Kálmán visszaemlékezései szerint még 1780 táján is hatalmas lápvidék volt, csak vízimadarak fészkeltek a Királica területén. Egy 1773-ból származó hivatalos följegyzés szerint csupán 14 háztelekből állott. Ehhez még határfőri kiváltságok alapján 1—1 hold kertföld járult. Ezért csak csekély járandóságot kellett fizetni. Ezek voltak a *gewehrscheinista* telkek. A katonai műszókból világosan kitűnik, hogy ez a birtoklás régebben határfőri szolgálattal volt összekötve. A későbbi Újszegedre települők is hasonló jogokat követeltek maguknak. Ebből még a múlt század derekán is sok vita, sőt villongás származott.⁷⁶

1781-ben Szeged városa a királyi kamarától a kincstárnak adott jelentős kölcsön, továbbá még 180 ezer forint bérösszeg fejében 25 évre zálogbirtokba vette a szőregi uradalmat, amelyhez Újszeged is hozzátartozott. Helybeli dohánykertészekkel telepítette be a hozzátartozó Szentivánt, Gyálát, Térvárt. Szőregtet már 1712-ben alsóvárosiak szállották meg.⁷⁷

A Város az állandó forgalom biztosítására Vedres István terve szerint Szőreg és Újszeged között, a torkolati mocsárvilág fölött hatalmas fahídat építtetett, amelyet tulajdon tervezője így énekelt meg:

⁷³ *Dugonics A.*, Jeles történetek I, 70.

⁷⁴ *Dugonics A.*, Etelka I, 206.

⁷⁵ *Bakay N.*, Mária Terézia Szegeden. A SzN. Karácsonyi Könyve. Szeged 1899, 67.

⁷⁶ SzH. 1860, 74. sz.; *Reizner* II, 36; *Szentkláray J.*, 100 év 451.

⁷⁷ *Reizner* II, 17, 36.

*Nézd meg a Szőregi hét száz öl hidakat!
Két hét alatt végben vitt szörnyű munkákat.
Ezer hét száz ötven ölnyi Töltéseken
Polgárim tsinálták ezt ön költségeken,
Amaz-három helyt van, egy két négy száz hossza,
Kemény tölgy-fákból áll, mindég újjul roszsza.
Bátor járást szerzek evel áradáskor
Könnyen, hajón álló hídon Tiszán lévén!
Szárazon szállítok át utast mindenkor
Jöhet, mehet kiki, útyát erre vévén.⁷⁸*

Ez volt a *falábú híd*, másként *százlábú híd*, amely 1870-ig állott. Elődeik nyomán öreg szőregiek máig emlegetik.

A megnövekedett átkelő forgalom lebonyolítására nagyjából a mai közúti híd vonalában, talán mégis kissé délebbre állott a *hajóhíd*, voltaképpen pontonhíd. A Város és Újszeged, illetőleg a Temesköz közötti forgalom 1883 előtt ezen a hajóhídon bonyolódott le. Szükség esetén felnyitották, amikor hajó haladt rajta keresztül. Télire szétbontották. A hajóhídról a vízieletről még bővebben is szó esik.

Az Újszeged—szőregi uradalom valóságos kincsesbányája volt Szeged városának. Érthető tehát, hogy a zálogot továbbra is, a lejáró negyedszázad után is meg szeretne volna tartani. Hogy a lakosság ragaszkodását biztosítsa, az udvari kamaránál eljárta, hogy Újszegedet a király mezővárosi rangra emelje (1796), ami vásártartási jogot is jelentett.

Sok, itt nem részletezhető huzavona után 1836-ban Szeged városának Újszeged megtartása fejében le kellett mondania Öttömös birtokáról. A csere idejében Újszegeden még mindig csak 13 ház állott. Azóta házak, raktárak épültek. 1877-ben már 111 háza volt, lakosainak száma pedig 843. Ezek is inkább cselédek, alkalmazottak. A lakosság a palánki Dömötör-templom híve és ideát Szegeden temetkezik. Csak 120 hold a magánbirtok, a többi Szeged város köztulajdona, amelyet szegediek, főleg alsóvárosiak bérelnek. Úgyeikben a járási székhelyre, Törökkanizsára, illetőleg a megyei székvárosba, Nagybecskerekre kénytelenek fáradni.

Újszegednek a szabadságharc idején, főleg pedig 1849-ben igen mozgalmas napjai voltak. Theodorovics császári tábornok szerbjei február 11-én bevonultak Újszegedre, ahonnan a Várost ágyúzni kezdték. Délután a sópajták táján felsővárosi nemzetőrök tisztjeik intelme ellenére nekivágtak a szakadozó jégtábláknak, és istenkísértésnek tetsző vakmerőséggel átkeltek a Tiszán, majd hirtelen támadással a szerbeket kiverték Újszegedről.⁷⁹ Pár nap múlva Szőreg is magyar kézre került. Az eseményről egykorú népirat⁸⁰ is megemlékezik, amelynek elejét jellemzésül itt idézzük:

*Áll még Szeged — ragyog ősi dicsősége,
Törzsökös népében él még Árpád vére:
Rendületlenül áll a nép e szent földön,
Hol Hunyadi János járt kelt ős időkön.
Sirja még szellemét e nagy hazafinak,
Fiának Mátyásnak s fekete hadának.
Vérpatakot áraszt a vad ... csordából,
S nem hagy gyáván csúfot üzetni magából.
Kossuth a magyarok újabb megváltója,
Büszke e hős népre, mint maga megmondta,
S igazán jól mondá — kiteljesült szava,
Mert e nép a ...ok rettentő ostora.
Hallja — ki nem látta ama dicső tettet,
Melyet Szeged vitéz népe elkövetett ...*

⁷⁸ Vedres I., Tanátsház.

⁷⁹ Reizner II, 135.

⁸⁰ A nép győzelme vagy az új-szegedi csata. Gyula 1849. Réthy Lipót.

A szabadságharc további újszegedi eseményei közé tartozik, hogy július 28-án reggel irtózatos robbanás történt Újszegeden: a várból az újszegedi Zsótér-raktárba átszállított 60 mázsányi puskapor felrobbant. „A Tisza medréből — írja⁸¹ Reizner — majdnem kicsapott, számos dereglyét fölborítva és összezúzva vetett ki a partra. A legtöbb hajónak és malomnak horgonya elszakadt és jelentékeny sérülést szenvedett. A légberöplő magtár romjai, tégladarabjai a vár mellett levő sétányra és a Szabadság térre hullottak át, és mindenfelé törmelék, szétroncsolt tetemetek lehetett látni.”

Július utolsó napjaiban a kormány, augusztus 1-én pedig a honvédség is elhagyta Szegedet. 3-án Haynau szállotta meg a Várost, még aznap Újszegedet is. A honvédség súlyos veszteséggel kénytelen volt visszavonulni.

Újszegeden a múlt század második felében *superplacc* néven emlegetett hatalmas hajóépítő telepek, fűrészüzemek működtek. Számptalan dohánybevéltő pajta is állott itt. Megindult a Maros szabályozása, ármentesítése is.

1858-ban egy itt állomásozó derék osztrák katonatiszt, Reitzenstein Vilmos, az újszegedi hídfővel szemben elterülő hepehupás vadont hallatlan erőfeszítéssel és áldozattal — a katonaság kirendelésével — gyönyörű ligetté alakította át,⁸² ami már a hatvanas években kedvelt nyári üdülőhellyé vált. A Víz után a régi ligetből az új hídfő, továbbá a mederszélesítés sokat elvett, ezért kelet felé bővítették.

1877. május 24-én hajnalban Újszegedet árvíz pusztította el: a már említett 111 házból csak 7 maradt épségben. A Torontál megyétől magára hagyott Újszeged lakossága, amely számos eddigi kísérlet ellenére sem akart a Városhoz csatlakozni, most az egyesülés mellett döntött. Ez azonban most annyiban maradt.

Az 1879. évi *nagyárvíz* viszont Újszegedet kímélte meg. Megindult a néparadat a hajóhídon meg a vashídon, azaz vasúti hídon Újszegedre, ahonnan azután a jótékonyosság szétosztotta Arad, Temesvár, Nagybecskerek felé.

1880. június 5-én volt Újszeged községnek és a Nagymarostőnek Szeged városába való kebelezése. A városháza tornyán és a vár bástyáján zászlók, zenés ébresztő és taracklövések hirdették a nap ünnepélyességét. A hivatalos átadás pillanatában 21 ágyúlövés dördült el, az újszegedi hídfőnél felállított magas fenyőszálra pedig föl húzták Szeged szabad királyi város kék—sárga—fehér—piros lobogóját.⁸³

1883 októberében megnyílt a modern közúti híd. Az átkelés 1914 előtt gyalogosoknak 4 fillér volt. E *hídpénz* lerovása úgy történt, hogy a pénzért váltott, *pléhgaras* néven emlegetett bádoglepot pár lépéssel odább urnába kellett beledobni. Újszegedről visszajövet nem kellett fizetni. A vám 1930 táján enyészett el. „Az egy-szeri juhász ment volna át — meséli⁸⁴ Tömörkény — Újszegedről a hídon keresztül, a számaron. Elébe állottak a vámszedők, hogy fizessen hat pénzt. Hát miért fizessek én — mondta a juhász — mikor ahol ni, a gyalogos emberek semmit sem fizetnek. Mondják a vámosok: ha majd kend is gyalog megy át, kend sem fizet. A juhász így fölvilágosítottván, leszállt az istenlováról. Gyere no csacsi — mondta neki barátságosan. Átdugta fejét a hasa alatt, a vállára vette, s átvívén a csacsit a hídon, nem fizetett hat pénzt. A vámosok pedig szerfölött csodálkoznak, hogy miért él az a bürge után, akinek ennyi esze van.”

Újszeged hivatalos neve a Víz után *Erzsébetváros* lett, felújított ligetéből pedig *Erzsébet-liget*, Erzsébet királyné után. A szegediek mindjárt tiltakoztak a hagyomá-

⁸¹ Reizner II, 166.

⁸² Reizner III, 216.

⁸³ Újszeged ünnepélyes kebelezése. SzN. 1880, 129. sz.

⁸⁴ Tömörkény I., Új bor idején 425.

nyos elnevezés megváltoztatása ellen, az új csakugyan nem is tudott általánossá válni. A királyné halálának emlékezetét a parkban különben három *emlékfa* őrzi.

Az újszegedi vigadó melletti *Kerek* az első világháború előtt nyári vasárnap délutáni tánchely volt. Itt találkozott 1905-ben Kodály Zoltán a szegedi parasztnóta világával.

A liget szépségét Juhász Gyula és Balázs Béla sorai, Károlyi Lajos színei dicsérik.

Az újszegedi ármentesített földeket, kerekén 1900 holdat, elsősorban a Marostót, 1883-ban adta a Város bérbe huszonöt esztendőre.⁸⁵ A Marostó ármentesítése még 1874/75-ben úgy történt, hogy nyolc évi ingyenhasználatért a bérlők, főleg alsóvárosiak bizonyos mennyiségű földet tartoztak a töltésbe beleépíteni. A párholdas bérleményeken hamarosan belterjes munka, kertészkedés kezdődött.

Újszeged történetében, gazdasági fejlődésében mindenesetre döntő jelentőségű a Maros szabályozása és ármentesítése, nyomában pedig a kertészkedés kibontakozása, amelynek mozzgó lelke a régi Szeged egyik legérdekesebb alakja, Pillich Kálmán ügyvéd. Egyéniségét Móra Ferenc (Szegedi tulipános láda), Czibula Antal (A nagy diktátor), Szigethy Vilmos (A régi Szegedből az újba) örököltette meg nagy szeretettel és különös szegedi humorral. Mellette Kállay Albert főispánt és Mayer Miklós városi főkertészt, az újszegedi rózsakültúra úttörőjét kell a művelt társadalom köréből említenünk.

Pillich nevét népünk körében máig őrzi az Újszeged és Szőreg határán, a kamara-töltés, népiesen *kamratótés* mentén hosszában húzódó telep. Régi hivatalos neve *Pillichtelep*, a mostani pedig *Újszőreg*, népünk ajkán manapság is *Pillikfalva*. Kincstári föld volt, amelyet Pillich 1912 táján parcelláztatott a Város és környék szegénysege, főleg kertészek, napszámosok, kendergyári munkások között.

Pillich Kálmánnak egyébként már 1871-ben rózsakertészete nyílt Újszegeden. Itt a bérföldön kezdte meg működését a rókusai Szögi József, Bereczki Máté barátja, akinek nemesített, *szögiduránci* néven emlegetett barackfajtája országos hírűvé vált. Ott volt még az úttörők között az alsóvárosi Rácz Ferenc, akinek a nyolcvanas években gyümölcsfaiskolája virágzott. Példáját mások is követték. Kertészkedő népe jórészt alsóvárosi eredetű.

Csak röviden szólunk Újszeged XX. századi történetéről. Az *újszegedi háromszög* 1918—1921 között szerb megszállás alá kerül, a békeszerződés azonban hazánk-
nak ítéli.⁸⁶

1944. október 8-án a németek felrobbantották ugyan a közúti hidat, ez azonban nem akadályozza meg a szovjet hadsereget, hogy két nap múlva a Bertalan-emléknél rögtönzött fahídon át ne keljen a Tiszán.

Újszeged azóta a legrohamosabban fejlődő városrésze Szegednek. Korszakos jelentőségű az Odessza-negyed, tudományos kutatóintézetek, sportcsarnok építkezése, amely külső megjelenésében és társadalmi összetételében egyaránt Szeged legmodernebb városrészének ígérkezik.

Telepek

Századunk első évtizedeiben Szegeden is megszületnek a *telepök*,⁸⁷ vagyis a város peremén, legtöbbször a körtöltésen kívül kialakuló, városban dolgozó kisemberek (napszámosok, munkások, altisztek, szegénységgel küszködő iparosok)

⁸⁵ A nagy-marostói földek bérbeadása. SZH. 1883.

⁸⁶ Kiss F.—Tonelli S.—Szigethy V., Szeged legújabb kori története. Bp. 1927. Az Újszeged visszacsatolásáról szóló fejezet.

⁸⁷ Pálmai M., Szegedi elővárosok és tanyák. Földrajzi Értesítő 1954, 709.

kertes családházaiából tömörült városrészek. Egy részük szegedi ivadék, más részük a környékről vándorolt be, vagy úgy helyezték át, ha állami szolgálatban voltak. Általában még ö-ző tájszólást beszélnek, hiszen a közeli Makóról, Vásárhelyről bevándorlóknak is ez az anyanyelvük, de a régi, hagyományörző városrészekből való kitelepülésük, fellazulásuk egyúttal a népi konvenciók szegedi világával való szakítással is együtt jár. Emberi és társadalmi elhagyatottságuk 1945 előtt egyenesen megdöbbentő volt.

Legrégibb az *Aigner-telep*, mai nevén *Béketelep*, keserű néphumorról *Csibaki-telep*, vagyis azoknak meghúzódo helye, akiknek a körtöltésen belül nem jutott hajlék. A rókusi állomás és az *Őthalom* között, az *aklok*, vagyis rókusi disznóhizlalók és a *vásárállás*, azaz a jószágvásártér, továbbá a régi vesztőhely közvetlen szomszédságában, hajdani birkajárások helyén épült. Első lakói téglagyári és akoltelepi munkások. Alapítója Csányi János (1900), akiről nevén túl mást nem tudunk.

1912 táján keletkezett Pillich Kálmán parcellázásából a róla elnevezett *Pillichfalva*, mai nevén *Újszőreg*, amelyről Újszegednél bővebben is szövegtünk.

A Somogyi Szilveszter akkori polgármesterről elnevezett *Somogyitelep*, röviden *Somogyi*, ma *Petőfitelep*, röviden *Petőfi* Felsőváros északkeleti, *Szillért*, *Szillapist* néven emlegetett részein a körtöltés és Tápé között keletkezett. Alacsony fekvése miatt 1940 táján árvízveszély fenyegette. Leginkább gyári munkások, iparosok, altisztek szállották meg. A közművek, közlekedési eszközök jórészehez csak a felszabadulás után jutott.

A körtöltésen kívül, a Szabadkai út, vagyis a nemzetközi autót út két oldalán keletkezett, közvetlenül az első világháború után a Városnak egyik legegészségesebb fekvésű, szépen rendezett telepe, a *Ságváritelep*, *Ságvári*, régebbi nevén *Kecskés-telep*, *Kecskés*: Kecskés István városi tisztviselő után, aki az alapítás munkájában tevékenyen vett részt.

Alsóvárosi öregek ajkán ennek a régi, szérűskertes határrésznek máig *Kénytelen* a neve.⁸⁸ Máshol is említjük, hogy az alsóvárosi nyomásból azoknak kártalanítására szakították és osztották ki, akiknek a Ballagitón lévő birtokát a múlt század ötvenes éveiben vasúti pálya céljaira kisajátították.

A *Hattyas*, *Hattastelep* régebbi átmeneti nevén *Klebelsbergtelep*, tréfásan *Klébi* leginkább vasutasok, kistisztviselők, városi üzemhellyel rendelkező iparosok otthona. Tájképi megjelenése, szintváltkozásai és a Tisza festői holtágának szomszédsága miatt alighanem a legszebb Szegeden.

Feltűnő, bár teljesen érthető, hogy a környék faluiból napjainkban beszivárgó nép a Városnak általában legközelebb eső telepeit szállja meg. Így a tápaiak, gyeviék a *Petőfitelepen*, sándorfalviak a Rókushoz tartozó *Béke-*, *Börtönőr-telepen*, szőregiek, bánátiak Újszegeden, szentmihálytelkiek, röszeiek a *Ságvári-telepen* vernek gyökeret.

A szegedi határ

A Várost környező *szögedi határ*, *szögedi föld* kialakulásában,⁸⁹ a szegedi puszták történeti néprajzában, gazdasági fejlődésében elsősorban kell számotvetnünk a nomadizáló, pásztorkodó életmódjukat sokáig megőrző kunok hatásával. A meg-

⁸⁸ *Reizner* II, 180. III, 513; *Tömörkény I.*, Barlanglakók 451.

⁸⁹ Rövid, itt is fölhasznált összefoglalás *Bálint S.*, Adatok a szegedi határ régi birtoklás-történetéhez. Néprajzi Dolgozatok 5. Szeged 1961.

előző időkről, vagyis az Árpád-kor legelső századairól csak igen szórványos adataink vannak, amelyek Szeged akkori népével és joghatóságával nehezen hozhatók kapcsolatba.

Tudjuk, hogy IV. Béla a kunokat többek között a Duna—Tisza közének gyér lakosságú, homokos területére telepítette. Minthogy azonban szegediek is foglalkoztak állattenyésztéssel, a középkor utolsó századaiban Szeged polgárságának a kunokkal közös legeltetési és használati jogát (cousus) királyi oklevelek szentesítették. Így az 1473. évben kelt adománylevélben Mátyás király elrendelte, hogy a Duna—Tisza közén fekvő összes, *homok* néven nevezett pusztákat (in terris arenosis, vulgo *Homok campis*) a szegediek a kunokkal együtt, közösen élvezzék, és azonképpen bírják, amint azt ősidőktől fogva addig is birtokolták. Az egykorú adatokból nyilvánvaló *Asszonyszállása* (ma Pusztamértes), *Sasülés* (Pusztaszer mellett) egykori kun pusztáknak Szeged városával való kapcsolata. Gombocz Zoltán és Rásonyi Nagy László kutatásaiból tudjuk, hogy *Szatymaz*, *Csöngöle*, *Átokháza*, *Öttömös* török, pontosabban kun, *Zákány* pedig jász, leginkább személynévi eredetű helynevek, egyben évszázadokon át pusztaságok.

Valószínű, hogy a futóhomok világa az ország középkori állapotához, akár az Alföld többi részéhez képest kevés településsel, faluval dicsekedhetett. Így nincsenek is Szegedet illetőleg biztos adataink a határában virágzó homoki falukról. A középkorból kimutatható *Tápé*, *Algyő*, *Dorozsma*, *Szentmihálytelek*, *Röske* és az ismeretlen fekvésű, de a Városhoz tartozó *Bánfalva* is feketeföldre települt. Maradtak ugyan fönt templomromok Csorva, Csöngöle, Pusztamértes területén is, de falut egyelőre nem tudunk sem történeti források, sem régészeti föltárások alapján kimutatni mellettük. Könnyen lehetséges, hogy a pásztorkodó kunok téli szálláshelyein épültek.

A török hódoltság következtében a táj kun lakossága vagy kipusztult, vagy Szegedre húzódott, és hamarosan beolvadt a Város népébe. Ezt az 1522. évi egyházi tizedjegyzékben előforduló *Kun utca* (plathea Kwn) is bizonyítja, amely egyébként még az 1553. évi török defterben is szerepel. A *Kun* családnév 26 ízben olvasható a tizedlajstromban, ahol kun eredetű még a *Mizsér*, *Nyögér*, *Törtel*, a későbbi *Garga*, *Buzgán*, és nyilván a *Csartán* családnév is. Ez a folyamat különben már a XV. században elkezdődött, így aztán a kunoknak a pusztákhoz való külön joga elenyészett, és lassanként kizárólag Szeged városára szállott. Ez volt legalábbis az érdekelt Szeged hagyományos felfogása.

Esterházy Miklós nádor mint a kunok főkapitánya nem ismerte, vagy nem akarta elismerni a Városnak a pusztákhoz való ősi jogait, kiváltságait. Szeged polgári óvatossággal húzódozott a kenyértöréstől és a békesség kedvéért a nádorral megegyezett, hogy Szentmihályt és Dorozsmát, amely azelőtt sohasem volt kun terület: Szeged határával egyesítsék. A távolabbi, mindjárt felsorolandó kun puszták használatáért pedig évenként egy-két perzsa, avagy skárlát oszlopos szőnyeget szolgáltat. Az 1642-ben létrejött ünnepélyes egyezség csakugyan hozzáfűzi, hogy a kun pusztákat szegediek és kecskemétiiek közösen használhatják, és akárminemű pusztán, a Duna—Tisza közében joguk van marhát legeltetni. Egy XVII. századi szegedi fölsorolás szerint *Nemes földeink peniglen ezek, melyeket régi szent királyok és császárok adtak az nemes városnak: Majsa, Vleös (= Üllés), Kömpec alsó, felső, Csengelle, Átokháza, Móricz-Gáttya, Bodoglár, Merges, Bugacz, Monostor alsó is, felső is, Béni halasa is és Asszonyszállás, Csillios (= Csólyos), Taio.*⁹⁰ A tulajdonjog körül a hódoltság idején nem is volt vita, hiszen haszonbérletbe adta, adhatta őket a Város kecskemétiieknek és másoknak is.

⁹⁰ Reizner IV, 200.

Nem ismerjük pontosan az egykorú körülményeket, de a Város felajánlását, ajándékokkal való kedveskedését nem helyeselhetjük, hiszen ezzel önmaguknak ősi kiváltságait tették vitássá, ez pedig később megbosszulta magát.

A *neoaquistica commissio* felülvizsgálata Szeged birtokjogait is. Elismerte Tápé és Vártó, továbbá a környező feketeföldek tulajdonjogát. Nyugat felé a homokon a Város ősi határait nem lehetett oklevelekkel megállapítani. Egy 1717-ből származó, a hagyomány és öregek előadása nyomán készült tanácsi és kissé nyilván szépített összeállítás szerint⁹¹ a Város határa, örökföldjeinek kiterjedése a következő volt: 1. *Rosa halma*. 2. *Kecze korhánya*. 3. *Nagy állás*. 4. *Szeg határ*. 5. *Bika semlyéke homokja*. 6. *Dobos széke homokja*. 7. *Eötöczéki halom*, ubi Szegediense, Doczense, et Pusztaszeriense territoria insimul concurrunt. NB. Fossae vulpium ibidem habentur multae. 8. *Penes ipsum Eötöczéki halom existens colliculum, quasi e diametri Kistelek habitus*. 9. *Reketyés hosszú semlyék*. 10. *Saaregyháza halma*. 11. *Gellén homokja*, vel halma. Ex parte vero Cumanicalium Praediorum regionis inferioris Csengelye: 1. *Gellén homokja*. 2. *Bogárzo homokja*. 3. *Balassa fája*. 4. *Király széke*. 5. *Forro Somboja*. 6. *Átol árok*. 7. *Meleg szoba*. Tiszától fogvást Szent Mihály Telkének határja: 1. *Tisza feje partnak alsó vége*. 2. *Doroskútyai halom*. 3. *Tere halom*. 4. *Fő Ere*. 5. *Átol árok*. Reszkej határtul való határja: 1. *Mattyon kívül Átol Arok alsó vége*. 2. *Bodon halma*, és azon túl igyenessen Tiszáig. Nemes város határának Kun földektül való különbözése: 1. *Szu Basa halma*, noha Eőr halomig lehetne praetendálni. 2. *Zombori dombja*. 3. *Puskás homokja*. 4. *Zabos Goré*. 5. *Tekéntő*. 6. *Zákány homokja*. 7. *Kara homokja*. (A 8. szám hiányzik. B. S.) 9. *Garga homokja*.⁹² 10. *Engi homokja*. 11. *Puskás halma*. Csorvaj rét mellett. 12. *Csikos semlyékje*. 13. *Kántor Semlyékje* Szabatkaj út mellett. 14. *Madaratz tó*. 15. *Buzgán halma*. 16. *Pap halma*.

E hagyomány szerint tehát Csöngöle kivételével a Szegedi határhoz tartozott mindaz, ami a legújabb időkig, pontosan 1949-ig is *szögedi föld* volt. Sőt ide tartozott még a mai dorozsmai határ keleti fele: a Neszürjhegytől Domaszék irányába terjedő *Seregélyes és Forró Zsombója* homokjait is magában foglaló hatalmas terület.

Ez a számbavétel már számolt azokkal a nehézségekkel, megaláztatásokkal, amelyekbe a Város a kun pusztákért folytatott küzdelem során hamarosan bele is keveredett.⁹³ I. Lipót ugyanis e pusztákat a német lovagrendnek ajándékozta, amely ügyvivőjéül Orczy Istvánt nevezte meg. Hosszas huzavonák után 1718-ban a Város Orczyval abban állapodott meg, hogy átmeneti időszakra Átokháza, Csöngöle, Kömpöc, Csólyos, Majsa, Ágasegyháza, Üllés, Mérgecs, Dorozsma, Szentmihálytelek pusztákért a Város évi 150 forint bért fizet. Ezzel elődeink sajnos ismét eljártszották az elvi alapot, mert önként lemondottak ősi tulajdonokról, illetőleg használati jogokról. Orczy egyébként is kétszínűen viselkedett és forma szerint most már jogszerűen mondotta, hogy a bérlés ténye által a Város a német lovagrend törvényes jogait maga is elismerte.

Nagy szerencsére III. Károly 1719-ben megerősítette Szegednek szabad királyi városi jogait és ősi kiváltságait. Sajnos, mégsem lehetett megakadályozni, hogy Orczy közvetlenül Szeged alatt a mai Dorozsmát mátravidéki palócokból, illetőleg jászokból meg ne alapítsa. A középkori Dorozsma nyugatabbra terült el. A Város minden erőfeszítése hiábavalónak bizonyult, és kénytelen volt belenyugodni, hogy 1723-ban egy vegyes polgári és katonai bizottság megállapítsa a Szeged és Dorozsma

⁹¹ Reizner II, 92.

⁹² Karga sűrűn elfordul a kunsági határ-, illetőleg családnevek között. A garga valamennyi török nyelvben ismeretes 'holló, varju' jelentésben. Rásonyi L, A kiskunsági -li -la, -le képzős földrajzi nevek. MNy. 1956, 55.

⁹³ Reizner J., A régi Szeged II, 76—150; Uő., A kun puszták pöre.

közötti, egyébként a legújabb időkig fennállott határokat. Ekkor vált le Szeged ősi birtoktестeről a *Szubasa* és *Putri* környéke, tehát az a terület, amely a régi határleírás szerint az Átalároktól a Maty felé egészen a hajdani, népüktől *Feveré* néven is emlegetett Főérig, innen a Melegszoza és Akasztóhalom, továbbá a *Tóth János dombja* és a *Balatonhalom* szomszédságában terült el.

A hosszú vita eredménye az lett, hogy Szeged városa és a német lovagrend között Bécsben egyezés jött létre (1725), amelynek értelmében a Város Dorozsma, a lovagrend pedig Szentmihálytelek birtokáról mond le. A Város leköszönt továbbá a kun puszták közös legeltetési jogáról, a Mátyás király adománylevelében biztosított ősi kiváltságairól, viszont a lovagrend megengedi, hogy Felső- és Alsócsöngöle kun puszták Szeged határába kebeleztessenek. Joga lesz a Városnak még Átokháza, Pálos, Csólyos, Kömpöc kun pusztákon is legeltetni. Sok viszontagság után a határjárást csak 1737-ben ejtették meg.

A dorozsmai első teleggönyv (Fundí Liber) megörökítette (1751) Dorozsma határát is, amelynek leírását⁹⁴ a szegedi földdel való szomszédsága miatt tanulságos itt közreadnunk: *Kezdődik határozni ezen Birtok Észak felül az Átokházi Pusztá Pálosi, Kígyósi és Balástyai hármas határoknál és mégyen egyenesen az Átokházi és Balástyai határ hágásokon napkeletnek egészen a Szegedi és Balaton mellett lévő Dorozsmai kettőshatárokig, vagyis Daruhalmáig, innen fordul dél színre az Szeged Városi Szántóföldeknek mindenütt az határhányásokkal, egész a Szegedi Mihálytelki és Dorozsmai hármas határokig, innen ismét fordul a Mihálytelki és Dorozsmai határhányásoknak és mégyen az Átokházi és Mihálytelki kettős határnak, onnét pedig mégyen egyenesen napnyugatnak az Átokházi, Üllésy és Kereseti határhányásokon, egész az Dorozsmai, Kereseti és Kígyósi hármas határokig, innen megfordulván Északnak, az Üllési, Kígyósi, Pálosi Határ hányásokon és végződik Északon a Pálosi Kígyósi és Balástyai hármas határoknál.*

Függőben maradt még az alsóvárosi pusztá tulajdonjogi viszonyainak rendezése. Itt ugyanis a várparancsnokság a tiszai határórség érdekeit a polgári lakossággal szemben hosszú időközön át állandóan megvédelmezte. A Város buzgó fáradozásait csak 1730-ban jutalmazta siker, amikor III. Károly *Engi homokja*, *Csikós semlyékje*, *Kántor semlyékje*, *Móra halma*, *Buzgány halma* és *Pap halma* pusztákat új adományként ajándékozta a Városnak. A váci káptalan mindjárt birtokba is iktatta. A következő évben (1731) újabb királyi adománylevelé juttatja *Kistelek*, *Röszeke*, *Zákány*, *Kereset*, *Csorva*, *Öttömös* pusztákat újabb adományként a Város tulajdonába. Az iktatást most is a váci káptalan végezte. Mária Terézia *Kisülés* és *Biliscs* pusztákat adományozta (1750) a Városnak. A szegedi föld biztosításáért folytatott küzdelmek a Szabadka városával létrejött egyezséggel zárulnak: a két város határát a *Kőrös* erének vonalában állapítják meg.⁹⁵

Sajnos, *Horgos* és *Szentpéter* puszták birtokbavétele nem sikerült, mert a Bécsbe küldött Kárász Miklós városi nótárius a kapott megbízástól eltérőleg a maga számára szerezte meg. Azzal mentegette idehaza magát, hogy ő csak szállást akart magának a horgosi határban lévő Kamaráson tartani. Ezt az ígérését sem tartotta meg, mert birtokát a Mátra vidékéről telepített palóc jobbágyokkal, továbbá jászokkal népesítette be (1772),⁹⁶ és ezzel a polgári Szeged, ill. a szegedi népiség közvetlen délnyugati terjeszkedésének útját állotta, amelynek azután napjainkig ható következményei lettek.

⁹⁴ Zádori K., A dorozsmai birtokviszonyokról. SzH. 1881, 197. skk. sz.

⁹⁵ Egy Tápay-Szabó Lászlótól megörökített mondáról máshol emlékezünk meg.

⁹⁶ Reizner J., A régi Szeged I, 151.

Megemlítjük még azt is, hogy a Város XVIII. századi gazdasági újjászületésének során 1766-ban gróf Erdődy Kristóf dóci pusztáját 10 000 forintért zálogba vette, de 1775-ben a feudális hatalmasságok onnan eltávolították. Ennek a zálogbirtoknak a szegedi, illetőleg a belőle sarjadzó Szeged-vidéki és temesközi dohánykertészet megteremtésében, naggyá fejlesztésében volt páratlan szerepe. A folyamatot máshol bővebben is kifejtiük.

Temesközi összefüggésekbe tartozik, de a Város birtoktörténetének szabatos áttekintése érdekében mégis már most utalnunk kell rá, hogy 1781-ben a királyi kamarától a Városnak régi középkori birtokhagyományként is sikerült *Újszeged, Szőreg, Szentiván, Térvár* és *Gyála* 25 évre való zálogba vétele. Reménykedett benne, hogy tulajdonul is megszerezheti, ez azonban nem sikerült. Annyit azonban mégis elérhetett, hogy e falukat szegedi, fajtájabeli dohánykertészekkel népesítette be.⁹⁷

Szeged határát, kiterjedését Vedres István így jellemzi (1799):

Fekvésem *Csongrád* nemes Vármegyében,
Déli keletre dül a Tisza menttében,
Szomszédim Dél felől *Horgas*, és *Szabadka*,
Balota, meg *Mérges*, s az *Ülési* puszta.
Kiskunság Dorosmát felén bé-szoritá
Északi részeim: *Átokháza*, *Pálos*,
Közel lak-helyemhez nagy pörrel taszítá.
Tsolyos, és két *Kömpözt* pusztákkal határos.
Birtokim szegletén *Majsa* kemény őrt áll,
Szent László, és *Ferentz szállása* szugán áll.
A *Fekete Halom*, Határim határja;
Három Birtokiak vég helyi tanyája.
Le-felé a híres *Pusztaszer*, *Dótz*, *Homok*,
Sővényháza, *Győ*, *Fark*, és a *Porgányi fok*.
Sír-hegynél meg-fordul *Vetyehát* mentében
Birtokom, Makai Nadas-rét szélében.
Innét: *Marost* birom egész a torkáig:
A *Tiszát Porgánytól* mind le *Pap-halmáig*.

A XIX. században a határterület kiterjedésében lényeges változás már nem történt. Az udvari kamarával kötött egység (1836) értelmében Újszeged birtokáért lemondunk Öttömösről.

Nem sikerült a Városnak megszereznie szaporodó agrárnépe számára az eladó horgosi Kárász-birtokot (1891), majd a gyálaréti Szapáry-uradalmat (1906). Szeged akkori törvényhatóságának megoszló álláspontja, illetőleg a liberális állam tétovázása miatt parcellázó bankok, majd földbirtokosok nagyon is önző kezébe jutott. Kisbirtokok, kisbérletek helyett majorok épültek rajtuk: *Fehérpart*, *Szilágy*, *Lúdvár*. Ezek egyébként ősi helyi földrajzi nevek.

A gyálai rét az első világháború után magyar kézen maradt, a falu Jugoszláviának jutott. Felparcellázták, majd Szilágy helyén szegedi és környékbeli szegény-parasztok, munkások új falut alapítottak *Újgyála*, 1950-től *Gyálarét* néven. Területe 1967-ben 4757 katasztrális hold, lakóinak száma 571. 1973-ban Szeged városához csatolták.

Az 1920. évi földreform oldott meg egy hosszú időnk óta vajdúdo kérdést: a *Tápai rét* a Várossal kötött egyezség szerint Tápe község határterülete lett.

Az 1949. évben végbement közigazgatási reform Szeged ősi határterületét önálló kisebb egységekre tagolta. Ismeretes, hogy a szegedi tanyavilág ősi, helyi közigazgatási hagyományok alapján *kapitányság* néven emlegetett és más vonat-

⁹⁷ Ezt Kálmány Lajos gyűjtései is igazolják.

kozásban bővebben is méltatott korlátozott önkormányzatú területekre oszlott. Ezek Alsótanyán: *Feketeszl, Nagyszéksós, Királyhalom, Átokháza, Csorva, Zákány, Domaszék, Mórahalom, Röske, Szentmihálytelek*. Felsőtanyán: *Csöngöle, Balástya, Őszeszek, Szatymaz, Gajgonya, Fehértó*. Ezeknek a kapitányságoknak összevonásával a következő új községek alakultak: *Röske, Domaszék, Mórahalom, Zákány-szék, Ásotthalom, Öttömös, Rúzsa*, illetőleg *Szatymaz, Balástya, Csöngöle, Pusztaszer*.

1973 január elsejével a törvényhozás Algyő, Tápé, Dorozsma, Gyálarét községeket Szeged városával egyesítette.

*

Áttekintvén a szegedi határ történelmi sorsát, gazdasági alakulását, vegyük most szemügyre mindazt, ami a szegedi pusztá, majd tanyavilág népeletéhez tartozik. Szűkös forrásaink csak a XVIII. század elejétől fogva teszik lehetővé az összefüggő áttekintést.

A már eddig is többször felbukkanó *szállás* a szegedi középkorban is jellegzetes településforma, amely a pástorélettel, illetőleg marhakereskedelemmel függ össze. Okleveles forrásokból ismeretes az *Asszonyszállása* (1462), vagyis a mai Pusztamérges, továbbá az ismeretlen fekvésű *Benezsállása* (1462).

„A szállás — írja⁹⁸ a hódoltsági időkről szólva Takáts Sándor — igen egyszerű és kezdetleges alkotmány volt. Néhány erősebb karót vertek a földbe és náddal, szalmával és gazzal borították a tetejét. Aztán leszorítván az ormozófával, készen volt a szállás. Akinek módjában volt, még cserénnyel vagy porgolát sövénnel is körülvette, hogy éjjel nehezebben férhessen a farkas a marhához.”

A hódoltság idején a szót egy szegedi török oklevélben is megtalálhatjuk,⁹⁹ amelynek török szövegében a *szállás* magyarul fordul elő: 1681. „Miután a szegedi határban Terhes Lőrinc, Kaszap Péter, Sózó Mihály és Vas Bálint szállásai közt eső Sárkány István féle szállás... a templomnak ajándékozott.” Ehhez Szabó István, kitűnő kutatónk ezt a megjegyzést¹⁰⁰ fűzi: „Itt a szállás fogalma azonosul a szabad foglalás, majd a kiosztás, vagy utóbb már a város közössége által bérbeadott, gyakran rétföldként megnevezett egyéni szállásföld, tanyaföld fogalmával. Az ilyen szállások, földek adhatók, vehetők, örökölhetők voltak, és azokat a XVIII. század első felében már *telek*-nek, tehát telkesített, szántóművelés alá vett földnek is nevezték.”

A *szállás* szó a boszorkánypörökben is előfordul. 1728. *Kivitte a szállásra és ott akarta gyógyítani.*¹⁰¹

Nyilvánvaló, hogy a *Bika semlyéke homokja* (1717), *Dobos széke homokja* (1717), *Engi homokja, Kara homokja, Garga homokja, Gellén homokja, Puskás homokja, Zákány homokja* (1717), *Doma homokja, Dopsa homokja* (1722) már a hódoltság idején szállásként virágnak.

Ide tartoznak a *nyaraló* névvel megjelölt pusztarészek is: *Kara nyaralója, Körös Mihály nyaralója*. Ezekről a jószágtartásnál, tőzsérségnél szólunk bővebben.

Az 1715. és 1720. évi országos összeírás — mint már említettük — megörökíti, hogy a szegedi határ szántóföldjei nincsenek fordulókra különítve, és portákhoz, házakhoz osztva. Mindenki ott vetett, ahol éppen akart.¹⁰² Ez a tudósítás még a ritka lakosságról és földközösségről tanúskodik.

⁹⁸ Takáts S., Rajzok II, 283.

⁹⁹ HódOkm II, 339.

¹⁰⁰ Szabó I., Agrártörténelmi tanulmányok 200.

¹⁰¹ Reizner IV, 379.

¹⁰² Acsády 447.

A Város eleinte szívesen adott pusztáin megszállásokra való engedélyt.¹⁰³ Ezzel bizonyítani akarta a királyi kamara előtt is e pusztákhoz való ősi jogát, továbbá a használat tényét. Így az 1746. évi tanácsi jegyzőkönyvben olvassuk: *Farkas János Csamangó mégh Temesvár vétele (1716) előtt bizonyos szabad földet fogván.*¹⁰⁴

A tanács 1720-ban Kara Ferencnek és Simon Mihálynak megengedte, hogy *Karateleken* levő szállásaikat továbbra is megtarthassák.

1724. Losonc Ferenc aliter Molnár Bíró Ferenc eladja a Zákány pusztán lévő *telke avagy szállása és majorhelye* részét a tanács előtt Temesváry Andrásnak. Ugyanebben az esztendőben rendelkezik a tanács Süveg Mihály és rokonainak *Süveg réttye* nevű örökölt telke avagy szállása felől. Ez nyilvánvalóan Átokházán volt, ahol máig ilyen helynevek élnek: *Süvegbokor, Süvegerdő, Süveghögy, sőt Süvegrét.*

1725. *Sárkány János Bojárban lévő bizonyos Teleket praetendálván Kotogány Ferencz és Kotogány Istvántul determináltatott.* Az említett, honfoglaláskori magyar leleteiről híres *Bojár, Bojárhalom* Domaszék egyik része.

1726. *Hajdú János úr ennek előtte Tíz esztendővel bizonyos darab földet N (emes) Város határán fel fogadott. Kinek is szomszédságában Puskás Gergely és András, úgy Lossoncz András vannak. Levelet kívánván ez eránt Ki adattatik.*

Más egyezség ebből az esztendőből: *Horváth Miklós, Modra Mihály és Modra Gasi bizonyos Szék Sónál lévő Telek eránt controversiájok lévén így igazítottak el: hogy ezen esztendőben mint hogy le kaszálták, tehát együtt gyűcsék fel és oszszák három részre, azután fel gyűjtvé, az földet oszszák három felé és Horvát Miklós a mellyik felérül szereti harmadik részét, azt veheti.*

Szintén 1726-ban *Soványfa*, másként *Sárkánytelke*, továbbá *Gelling szállása* került kiosztásra.¹⁰⁵ 1727-ben a piarista atyák a *Háromszájú kút* mellett kaptak egy telket örök tulajdonul. 1728-ban Móra Ferencnek, Hódy Istvánnak és Vass Jánosnak adott a tanács „szabadságot”, hogy *Kereset* pusztán *proportionate competens helyet* szállásnak foglalhassanak. 1729-ben a tanács Bithe János és Börcsök István polgároknak megengedte Móra halmánál *terram suam foenile occupare, gazulasque vulgo szállás erigere.*

1730-ban Ószeszéken egy kaszálónak birtokba vételére kapott engedélyt Nagy Pál szenátor és helyettes főbíró. Imre Adalbert és Bársony Péter pedig arra nyert jogot, hogy az ismeretlen fekvésű *Szotyak kútja* nevű kaszálót elfoglalhassa.¹⁰⁶ Ezen a helyen ekkor Kiss Ferencnek, Miller Jánosnak és Puskás Imrének is volt már szállása.

Még mindig ebben az évben engedték meg Faragó Mártonnak, Csúri Mihálynak és Király Dömötörnek, hogy a *Telek* nevű kaszálót megszállhassák. Minthogy Tóth József a szegedi és dorozsmai föld elvásztásakor elvesztette *terram suam foenile vulgo szállás nominatum*: a tanács más földet ad neki.¹⁰⁷

¹⁰³ A következőkre nézve *Reizner* III, 426, 427; *Szabó* I. 159, 200. Továbbá a tanácsi jegyzőkönyveknek tőlük még nem értékelt adatai.

¹⁰⁴ Erről még Öttömösnél is szólunk.

¹⁰⁵ *SzegSz.* II, 415.

¹⁰⁶ 1730. aug. 26. Tanácsi jegyzőkönyv: *Circumspectis Addalberto Imre et Petro Bársony Inhabitoribus hujus civitatis, certa Terra, seu Foenile, infra Szotyak kuttja situatum, cui a Septemtrione Francisci Kis, civis, ab Occidente Dni Joannis Müller Senatoris a mendie autem Emerici Puska Militaria Foenilia continua junguntur Vicinitate, jure perpetuo confertur.*

¹⁰⁷ 1730. Sept. 16. *Circumspectis Martino Faragho Toth et Michaeli Csuri civibus, ad demissam eorumdem Instantiam certe Terra, seu Foenile, vulgo Telek nominatum, cui ab Oriente Circumspecti Andreae Zolhay, a septemtrione Circumspecti Joannis Doczy, ab Occidente autem Circumspecti Michaelis Faragho civium Foenilia continua junguntur vicinitate, iure perpetuo datur et confertur.*

1731-ben a tanács Czvility, másként Szabó Mihálynak, Radnai Jánosnak és Nagypál Istvánnak a pálosi határszélen, Tömösváry András és Dejanovics János szenátoroknak pedig Zákányban adott szállásoknak való területeket. Siskóhalmán, talán Nagyszéksős homokján Nagygeczi István és Csizmadia Benedek alapított szállásokat. Podhradszky György főbírónak is megengedték, hogy a *Sárkánytelek* egyharmadát, Fazekas Ferenc tanácsbéli pedig *Soványfáját* elfoglalhassa. Bába András a *Kerekes homokján*, mások pedig Csorván és a Feketehalom körül kaptak birtokfoglalási engedélyeket. Az *Alsójárás* egy részét a Négyökrű család szállotta meg. Sokáig ennek a nevének emlegették azután a birtokba vett területet.¹⁰⁸

Egy 1739-ből való birtokpörben olvassuk: *Tertius Testis Circumspectus Emericus Négyökrű... tudgya bizonyossan és az Attyátul is hallotta, hogy ezen Szegh határtul fogvást, mellynél az oculátát kezdethik, egy völgyecskében levő Rosa nyarossa (= nyárfása) határig onnand az föl hányot határok szerint fölső Szegh határig még Török üdőben is a mint hallotta az Attyátul és másoktul is, miütátul fogvást magais emlékezik mint örökös földét Rósa familia birta.*¹⁰⁹

Hovatovább azonban a Város kiköti: *Akinek a Nemes Magistratus Teleket vagy valami földet ad, ne legyen szabad nékie Pénzen eladni, hanem vissza adgya a Nemes Városnak ha nem szükséges nékie avagy lakójuk innend elmegyén* (1743). Ezzel a rendelkezéssel nyilvánvalóan a termelékenységet és az állandó meglepedést akarja biztosítani.

Már Szabó István is idézi a tanács 1742-ben kiadott rendelkezését: a lakosok által *in domibus aut tuguriis vulgo szállás* lappangtatott hajdúkat elő kell állítani.

1743-ból egy szabadkaiakkal megörökített vita a következő megszállott helyekről tud a szabadkai határ közelében: *Bálint járása, Négyökrű szállása, Feldhoffer szállása.*¹¹⁰ A felsoroltakon kívül ismeretes még *Bullás szállása* (1760).¹¹¹

Korán megjelenik azonban már a földvásárlás is: 1725-ben a Kónya-család a *Bodótelek* (certi Prati, vulgo Bodó Teleke dicti) felét 15 forintért megveszi. A telek pontos fekvése meghatározhatatlan. 1758-ban Hodossy János eladta kaszálóját a rajta lévő épületekkel együtt (foenetum suum cum aedificiis ibidem habitis).¹¹²

Sajnos, a felsőrész szállásainak kialakulásáról alig vannak adataink. Mindenestre Mária Terézia uralkodásának elején Kaltschmidt Ábrahám térképe (1747) szerint Alsótanyán vagy amint akkoriban nevezték: az *Alsóvárosi pusztán* 72, Felső tanyán, azaz a *Felsővárosi pusztán* 65 szállás virágzott. Jegyezzük meg itt röviden, hogy az elnevezéshez híven, a családnevekből megállapíthatóan a kirajzás a két városrésznek zárt, még a középkorban kiformalódott és a hódoltságban is átmentő-

¹⁰⁸ Reizner III, 427.

¹⁰⁹ Egy határpör szövegéből. Somogyi Könyvtár B. e. 12. jelzetű kéziratban.

¹¹⁰ 1743. szept. 7. tjk. 265. *Siquidem Oppidi Sz. Marienses non parva damna circa partem vulgo Balint járása causarent, ideo duo foenilia, utpote vulgo Négy Ökrű Szállása et Feldhoffer Szállása nuncupata loco attacti pascui dabuntur ita ut tantae bonitatis Terra velut Praefatorum foenetum actu ali Possessori Perillustri Dno Judici Georgio Waltbrun ex pascuo Balint járása excindatur et cujus revisione et excisione deputantur Perllis Dnus capitaneus Johannes Miller, Franciscus Babarczy, Joannes Barcza.*

1743. szept. 13. tjk. 265. C. *Fecerunt relationem Magistratualiter exmissi Domini Johannes Miller Capitaneus et Consenatores D. Franciscus Babarczy, Joannes item Barcza, qualiter iidem ad faciem Loci vulgo Balint járása, et Négyökrű Szállása item Feldhoffer Szállása exeundo, Peripheriam tam attactorum duorum Foenetum oculassent. Et esto quidem attacta duo foenilia majoris quam excissa Pars Pascui Balint járása essent quantitatis non obstante tamen eo ut damna per Sz. Marienses hacenus illata impostum evitari queant, Praefata duo foenilia et Pascuo Balint járása Perillustris Dominus Judex Georgius Valdbrun remittit et commutat hancque Commutationem Aptus Magistratus approbavit et ratificavit. Ita tamen ut ex eodem Pascuo Domino Consenatori Josepho Palfi et Stephano Kaszta pro foeneto opta pars excindatur.*

¹¹¹ Inczeffi G., Szeged környékének földrajzi nevei 19.

dött emberközösségből történik. A hatalmas szegedi határ évszázadok óta erre a két részre különült, amelyeknek sajátosságait a sajnálatosan közékük ékelődött *dorozsmai föld* is hangsúlyozta. A két legelőterületet, pusztát ősi jogszokás, de nyilván ésszerű meggondolások alapján is a két városrész magyar népe külön-külön bírta. Innen van, hogy a nagy, természetes egyezések mellett is Alsótanya és Felső tanya népi arculatának eltérő vonásai máig fölismerhetők. Ezekre természetesen a megfelelő helyen mindig utalunk.

Miután a szállásokon és a hozzájuk tartozó földeken már nemcsak jószágot nevelnek, hanem a földművelés is megindul, fölbukkan az ilyen birtokegységeknek *tanya* szóval való megjelölése is, amely nyilvánvalóan a halászat szókincséből, fogalmi világából, a tiszai élet köréből való átvétel: a víznek az a része, ahol hálóval lehet halászni, ahol érdemes a hálót kivetni.

Tudomásunk szerint a *tanya* szó első pusztai előfordulása szegedi tanácsi jegyzőkönyvekből: 1748. *Az Kőrössj Ér mellett Szegedj Pásztorok szabadon őrzöttek, Gunyhokat és tanyákat csinálták.* A szegedi gulyások XVIII. századbeli esküszövegéből: *Tanyámon senkit gazdáimon kívül vagy kiknek Marhaj előttem jární fognak, azokon kívül megh nem szenvedek.*

Oltványi Pál alsóvárosi élő néphagyomány alapján írja,¹¹³ hogy Mária Terézia idejében „Szeged város határa is adó alá vonatott. Hogy ezt a város tanácsa kivethesse a lakosokra, a hagyomány szerint a városbeli lakosokat 25 bot büntetése mellett arra kötelezte, hogy mindenki vagyonához mérten a külterületen annyi földet foglaljon el magának művelés alá, amennyi után a kivetett adót megfizetni képes, azonban még így is az ingyen adott földből is eleinte keveset foglaltak maguknak a lakosok. Attól féltek, hogy annak terményéből nem fog kitelni az adó, melyet ezidőben és később is még porciónak neveztek, azonban ők sem építettek kint földeiken mindjárt rendes tanyai lakokat, hanem csak kis gunyhókat, melyekben nyáron a mezei munka ideje alatt magukat meghúzták, télen pedig marhájukat őrző cselédjeiknek szolgálnak azok menhelyül. Nagyon kevés gazdának volt ezidőben még kint tanyai laképülete.”

A szállásokon lassan-lassan a földművelés mégis elkezdődik. 1764. *Szállására Zákányba nyomtatóra vitetett egy nagy pej kancza lovat, melly romlott bellegű és hogy Mészáros Eörséjé féle volna, a csikóssa mondgya.* A homoki aratást, nyomtatást nyilvánvalóan már a XVIII. század elején sűrűn fölbukkanó *telek* szó is megengedi.

*

A mezőgazdaságot, földművelést szolgáló *tanya* kibontakozása a XVIII. század vége felé indul meg. Ez természetesen szegedi vonatkozásban sem jelenti a jószág-tartó *szállás* azonnali megszűnését, hanem a fokozatos háttérbe szorulását, lassú, nem egyenletes visszahúzóódását a Várostól messze eső járásokra (Átokháza, Csorva, Csöngöle). Csak századunk elején tűnnek el: a modern tanyavilág a szegedi földön ekkor győzi le végképpen a pásztorélet hagyományos formáit és maradványait.

A tanyásodás tehát a Városhoz közel, a feketeföld és homok határán, de már a homokon indul meg, a déli részen *Feketeszél, Nagyszéksós, Domaszék, Zákány*, északon pedig *Fehéró, Szatymaz, Őszesék* határrészekén. Ezzel aztán megindul *Alsótanya* és *Felső tanya* földműves lakossággal való benépesedése. Itt is meg kell ismételnünk, amire máshol is utalunk, hogy Alsótanyára szinte kizárólag csak Alsóváros, Felső tanya pedig Felsőváros vállalkozó lakossága vándorolt ki.

¹¹² Reizner III, 427.

¹¹³ Oltványi P., A szegedi plébánia 165.

Oltványi Pál írja tovább, hogy a XVIII. század végén már annyira elszaporodtak a külterületeken a tanyák, hogy a lakosok a család tagjaival télen-nyáron ott is laktak, a Városban lévő házaikat pedig mesterembereknek bérbeadták vagy üresen hagyták. Ide csak ünnepeken jöttek be a tanyáról. A horgosi, dorozsmai, kisteleki és majsai templomba jártak, itt temetkeztek és gyermekeiket is itt kereszteltették meg, mert ezek a faluk, bár nem szegedi földön terültek el, sokkal közelebb estek, mint az anyaváros.

A tanyaiak bérbeadott városi házaiban volt — nyilvánvalóan hatósági rendelkezés — a *katonaszoba*¹¹⁴ is, amely katonák beszállásolására szolgált. Ez sokszor üresen is állott. Ünnepélyes alkalmak idején a tanyán élő gazda itt szállott meg: itt pólyázták keresztelőre az újszülöttet, itt öltöztették az esküvőre induló menyasszonyt, itt helyezték koporsóba a család halottját, hiszen a tanyákon sokáig sem templom, sem temető nem volt. Ezekből a családi ünnepekből egyébként az esetleg ott kvártélyozó katonaság sem maradt ki.

E népi hagyományokat levéltári források is megerősítik. Szabó István közléseiből is tudjuk, hogy a városi tanács jó későn kezdett annak veszélyére fölfigyelni, hogy a *szállással bíró gazdák házaikat rész szerént üressen hadják, rész szerént olyan öregasszonyokat vagy előregedett ügyefogyott embereket fogadnak zsellérüknek, kiket sem patrólba rendelni, sem katonát kvártélyban hozzájuk adni nem lehet.* Vannak gazdák, kik idehaza nem lakván, tsak zselléreket tartanak. A tanács „a közterhek arányos elosztása” céljából az ilyenek összeírását rendelte el. A következő évben is foglalkoztak az olyanok ügyével, akiknek a városban nincs házuk, és így a tanyán lakván *nem tsak a közterheket nem viselik, hanem gyermekeiknek is a megkívántató nevelést, Isten és hitismeret tudományát nem adják.*

Mindezekből kitűnik a kirajzások *társadalmi* jellege. A tanyai települést családok, és pedig jobbmódú polgárcsaládok indítják meg, akik eleinte voltaképpen kettősbirtokosok. Még a Városban laknak, de kertjük már kitelepül a közeli homokvilágra, szállásaik helyére. Láttuk, hogy az első tanyai honfoglaló parasztpolgár-nemzedék a maga birtokán, örökföldön ver gyökeret. Itt szőlőt is telepít, de már földműveléssel, tanyai gazdálkodással is foglalkozni kezd.

*

Nagyon jellemző, hogy azt a területet, amelyet egy-egy család megszáll, a *högy* szó hozzáadásával túlnyomóan az első, őstelepülő családról nevezik mái napig. Egy-egy ilyen högy 50—200 holdat foglalhat magában, amely az idők folyamán részben házasodás, részben vétel útján más családok kezére is kerülhet, szétaprózódhat. Ezek a nevek nagyrészt törzsökös szegedi családok nevei. Kis számmal előfordulnak közöttük bevándorolt iparosoké is, akik életformában, szőlőbirtok szerzésével is már követni kívánják a bennszülötteket, mert „gyüttmönt” állapotuk csak a polgárjog megszerzésével és a szegedi anyaföldbe gyökerezésükkel szűnik meg.

Nyilvánvaló, hogy e „högyek” olyan helyekre települtek, amelyeket a jószág jól megrágyázott, tehát a szállásokra. Az így ültetett szőlők megkívánták a gondozást, és ezért állandóbb jellegű hajlék is épült mellettük. A szőlő művelését a *kapás, tanyás* látta el, hiszen a gazdapolgár még hosszú ideig városi életet él. Ő volt a későbbi úri szőlők gondviselője is.

Vegyük ehhez még hozzá, hogy a napóleoni háborúk hatalmas gabona- és takarmánykonjunktúrája itt Szegeden a tiszai kikötő birtokában ösztönzőleg hatott a

¹¹⁴ Beck P., Dóró Imre lováról. SzN. 1905, 246. sz.

megművelhető földterületek növelésére, így szükségszerűen a homoki mezőgazdasági élet fokozatos kibontakozására is. A hegyek mellé épült *tanya*, amely — mint már említettük — a halászat fogalomköréből válik itt is általánossá, nemcsak a szőlőművelés érdekeit szolgálja, hanem hamarosan a mezőgazdaságot is. A szegedi *ker-tők*, vagyis az alföldi cívisvárosokra annyira jellemző „juhszéli” aklok, szérűk, gazdasági udvarok, amelyek a Matyot Város felől övező Feketén még megérik a XIX. század közepét, lassan, de föltartóztathatatlanul tünedeznek. Települési sajátosságaiukat azután a nagy árvíz mossa el örökre. Egy-egy régi tanyához, tanyaházhoz a *högy* mellett hozzátartozott még a *szék*, *semlyék* és a rozstermelésre alkalmas *homok* is. Alkalmasabb összefüggésben természetesen ezeket is még részletesen megvizsgáljuk.

Valóságos honfoglalás ment itt végbe a szegedi homokpuszta megszállásával. Nem tudjuk, de bizton föltehetjük, hogy azelőtt is voltak kisebb, megnevezett részei, egységei. Ezekből azonban nem sok ismeretes. Ősi középkori magyar névadó gyakorlat nyilvánul most itt meg, amikor a kivándorló, homokra települő családról nevezik el azt a területet, homokrészt, amelyet birtokába vesz, használ, megmunkál. Ez egyúttal nyomatékosan utal a tanyásodás egyéni, családi, társadalmi kezdeményezéseire is.

A *högy* összetételű határnevekből kiolvasható mind társadalmi háttérében, mindpedig történeti sorrendjében a szegedi tanyavilág egész benépesedési folyamata.¹¹⁵ A legtörzsökösebb, hódoltságot is átélő szegedi családok kezdik meg ezt a munkát.

Legkorábban *Domaszék* homokját szállják meg. Az elnevezés családnévi eredetű. Már az 1522. évi tizedlajstromban szerepel a *Doma* család: *Gregorius Doma*, *Bernardus Doma*, később a Szent Antal Társulat anyakönyvében (1673): *Susanna Dománé*. Tősgyökeres, később azonban kihalt szegedi család volt, amely jószág tartással és talán tőzsérséggel is foglalkozott. A hódoltság után bukkan föl 1722. *Doma homokja*, azaz szállás. 1737. *Doma Homokon levő régi kaszálón*. Az elnevezés tehát már régóta főnnálló, esetleg évszázados birtokállapotot, használati hagyományt örökít meg. A terület birkalegelőül szolgáló, szikes, tavas részét *Domaszék* néven emlegették. Ez vált azután az egész határrész végleges nevévé is. Bár *Székely*—*Rainer* térképén csak éppen a múlt század végén bukkan föl először a *Domahögy*, *Kisdomahögy* helynév, mégis számot kell vetnünk azzal a lehetőséggel, hogy az éppen a legrégebb, magán az egykori birkalegelőn, járáson telepített szőlőhegyek közé tartozik.

Domaszék korai megszállásának, tanyásodásának számos jelentős oka van. Földje átmeneti kitűnő homoktalaj. A Baja felé irányuló fuvarozás, továbbá a Dél-Dunántúllal, főleg Baranyával való szárazföldi közlekedés ősi soron, talán még a római idők óta *Domaszéken* át történt, és így az útviszonyok már régóta viszonylag kedvezőek és megszokottak voltak. Ehhez járul még a Városhoz való 10—15 km közelség is.

A hegyek föltűnésének domaszéki sorrendje: 1760. *Babarczyhögy*, *Hódihögy*. 1796. *Királyhögy*. 1802. *Ördöghögy*. 1819. *Árkádhögy* (< *Árkádi* szegedi szerb polgárcsalád). 1824 *Sárkányhögy*, 1826. *Bulláshögy* (a XVII. században felbukkanó alsóvárosi család, amelynek neve nyilván a hódoltsági *bula*, ’török hímező’ szónak magyar, ragadványnévi származéka). 1831. *Kazihögy*. 1833. *Szászjancsihögy*, később *Szászjánoshögy*. 1838. *Batancshögy*. 1840. *Ábrahámphögy*, *Ábrahámhögy*, *Csaman-góhögy*, *Csontoshögy*, *Farkashögy*, *Fazékashögy*, *Harangoshögy* (nevét onnan kapta, hogy imádságra szólító, viharúzó harangja volt), *Kászonyihögy* (nemes család, de itt

¹¹⁵ Ez a közben még kiegészített rész már önállóan is megjelent: A szegedi tanyavilág benépesése helyneveinek tükrében. Néprajz és Nyelvtudomány 1963.

Szegeden polgári joron birtokol), *Kisistókhögy*, *Savanyahögy*, *Tarihögy*. 1887. *Engihögy*, *Kérihögy*, *Kispálhögy*, *Lébákhögy* (bevándorolt család), *Malatinszkihögy* (bevándorolt iparoscsalád), *Ókröshögy*, *Sárihögy*, *Szélpálcuszhögy*, *Tukacshögy* (bevándorolt régi jómódú iparos család), *Vashögy*. Túlnyomóan alsóvárosi nevek, illetőleg családok.

Domaszékkal párhuzamosan, délről határos a *Feketeszl*, a szegedi homokvilágnek a Városhoz, és pedig Alsóvároshoz legközelebb eső része, ahol a feketeföld és homok találkozik, keveredik egymással. Innen magának a határrésznek neve is. Érthető tehát, hogy ez a tájék is alsóvárosiakból korán tanyásodik.

1796. *Királyhögy*. 1806. *Baloghögy*, *Ladányihögy*. 1814. *Déákhögy*. 1829. *Nagy-mátyáshögy*. 1840. *Csalahögy*, *Fúrúshögy*, *Kosárhögy* (híres régi juhászcsalád neve), *Mórahögy* (1748. *Szántó földem ... túl a Mattyon Móra Szőlője mellett*. 1785. *Mora Mathias*. József császár térképe), *Nyárihögy*, *Savanyahögy*, *Visnyeihögy*. 1887. *Csányihögy*, *Kotogányhögy*, *Mátyáshögy*, *Szekereshögy*, *Szekerkehögy* (híres bevándorolt, meggyökeresedett szűrszabó nemzetség), *Városhögy* (városi birtok), *Csonkahögy*, *Engihögy*, *Muskóhögy*, *Türeshögy*. Egy 1813. évi levéltári adat: *Türes szállása*. A név különben az *Ábrahám* család egyik alsóvárosi ágának ragadványneve). *Kerekhögy* (a hegy alakjáról), *Torokszáritöhögy* (valami tréfás, „egyszeri” esetről).

Nagyszéksós Domaszéktól és *Feketeszeltől* délnyugatra elterülő, közéjük ékeződő, a szabadkai út mentén húzódó, szíkes tavakban bővelkedő határrész, ahol a hegyek, tanyák különösen 1840 táján kezdenek nagyobb számmal feltűnni. Egyik részének *Biteszék* a neve.

1760. *Vargahögy*. 1832. *Tandarihögy*. 1840. *Gergőhögy*, *Kószóhögy*, *Lázárhögy*, *Paplóggóhögy* (kettős családnév), *Pútyihögy* (igazi nevük *Császár*), *Ráczhögy*, *Rúzsahögy* (nyilván a *Rúzsák* helyén: 1770. *Rosak*. 1785. *Rouchack* = *Rúzsák*, ti. a *Rúzsza* család szálláshelye), *Siskóhögy* (azonos lesz az 1731-ben *Siskóhalma* néven emlegetett kaszálóval és szállásfölddel. A név maga föltétlenül a szegedi, XVIII. században nagy szerepet játszó, bunyevác eredetű *Siskovics* család nevének rövidülése), *Szücshögy*, *Tóthögy*. 1855. *Krallerhögy* ~ *Kallerhögy* ~ *Kellerhögy* (német eredetű, XVIII. században bevándoroló téglaegető család. Egyik tagja, Miklós 1808-ban a Város országgyűlési követe volt). 1887. *Börcsökhögy*, *Burgerhögy* (híres szegedi nyomdász család a múlt században), *Fazékhögy*, *Freiburgerhögy* (bevándorolt iparos család), *Koronahögy*, *Máriánhögy*, *Masahögy*, *Pakaihögy* (< szerb *Pakaszki* család, amely a XVIII. században Röszkén élt, de a múlt században beolvadt a szegedi parasztságba), *Papdihögy*, *Zomborihögy*, *Bánhögy*, *Gatyáülephögy*, *Vecsörnyeshögy*, *Vízvöttehögy*. *Bakahögy*, *Györgyhögy*, *Liliomhögy*, *Magdahögy* (mindkettő családnévi eredetű), *Rókahögy* (családnévi eredetű), *Tepszihögy*.

Zákány Domaszéktól és *Feketeszeltől* nyugatra, közvetlenül a dorozsmai föld mentén terül el. A hely a középkor végén virágzó, városunk életében előkelő szerepet játszó *Zákány* családtól kapta a nevét. Hogy itt a családnak jóságai is voltak, bizton következtethetünk abból, hogy *Zákány* István főbíró Fráter Györgynek egy lovat 1000 kósóért adott el. Szállások a XVIII. században már számosan akadnak rajta. Tanyásodása a múlt század negyvenes éveiben kezdődik, főleg amikor az itt birtokos *Lengyel* család fölépíti a róla elnevezett *Lengyelkapolnát*. *Zákány* és *Mórahalom* a múlt század első harmadában jórészt még járás volt. Alsóvárosról kirajzó földművelő családok most kezdik ezt a területet is hozzácsatolni a szomszédos *Feketeszl*, *Domaszék* korábban bontakozó tanyavilágához.

1832. *Szöghögy*. 1840. *Dakahögy*, *Drágahögy* (aligha családnév, esetleg szerb női keresztnév), *Lengyelhögy*, *Lovászhögy*, *Nógrádhögy*, *Otóthögy* (családnévi eredetű), *Paphögy*, részei: *Öregpaphögy*, *Kispaphögy* (a régi családi birtok megosz-

lására utalnak), *Sebőkhögy*, *Szluhahögy* (bevándorolt felvidéki nemes család, amely hamarosan bekapcsolódik a Város polgári közéletébe), *Sárihögy*, *Biczókhögy*, *Módoshögy* (elmagyarosodott szerb szalád).

A Zákánytól délnyugatra elterülő *Csorva* nevét a régi magyar nyelv 'homok' jelentésben ismeri. Területén az Árpád-korban falu virágzott. A múlt század végén két XII. századi templom romjait is kiásták itt. Kaltschmidt Ábrahám térképe (1747) szerint az egyik még a XVIII. században is jelentékeny volt, mert külön is föltünteteti (locus ecclesiae). Reizner János itt tárta föl azt a bronz tömjénezőt, amely románkori iparművészetünknek királyi műhelyekhez kapcsolható, kimagasló remekműve.¹¹⁶ Mindebből arra következtethetünk, hogy nem lehetett jelentéktelen hely. A tatárjárás után azonban nem támadt föl, és a kunoknak, illetőleg a városnak volt pusztája. Dugonics nyilván ősi szegedi szóláshagyományt örökített meg a következő jeles mondással: *oly kevélyen sétálgatnak föl és alá a sikátorokon, valamint a kunok komondora a Csorvahomokon*. A régebbi századokban, de még a múlt század elején is, amikor a Duna—Tisza közében is kószáltak a farkasok, a felörvözött, lóhússal táplált komondorok a jószág védelméből is ugyancsak kivették a részüket.

Csorva hatalmas járásain XVIII. századbéli, de bizonyára már régebben is meglévő szállásokról vannak adataink. Ezek természetesen megkönnyítik a tanyásodás kibontakozását is, amely a múlt század második negyedében ér el ideig, elsősorban a Zákánnyal szomszédos örökföldekre. A hegynevekből is világos, hogy alsóvárosiak népesítették be. 1840. *Bókahögy*, *Jójárthögy*, *Csorvahögy* (itt maga a hely válik névadóvá), *Fodorhögy*, *Jakushögy*, *Lasanchögy*, *Bitehögy*. Ennek a hamarébb tanyásodó területrésznek *Belsőcsorva* volt a neve, míg a nyugatabbra eső *Kilsőcsorva* járásai még megérték a századfordulót.

Mórahalom nevét föltétlenül a *Móra* családtól kapta, amely 1601-ben bukkan föl a Város életében, és az egész XVII. században vezetőszerpet játszik. Két tagja is főbíró. A pusztáról első adat 1729. *Colliculum Mora halma nominatum*. A XVIII. században szállások keletkeznek rajta. Mórahalom a szegedi határ távolabbi részéhez tartozik, ahol már az igazi homokvilág kezdődik. Egészen 1945-ig túlnyomóan a Város birtoka. Éppen ezért tanyák, szőlők csak a keleti örökföldeken keletkeznek rajta, az előbb megismert szomszédos tájegységekhez képest aránylag későn. A város itteni földbirtokának, közlegelőnek benépesedésére mindjárt sor kerül.

1840. *Arankahögy*, *Bózsöhögy*, *Csuzekhögy* ~ *Csuszikhögy* (nyilván bevándorolt család, közelebbit azonban nem tudunk róla), *Szaböhögy*, *Szélpálhögy*, *Tanácsokhögye* ~ *Tanácsshögy* (családnév). 1849. *Guczihögy* (ragadványnévi eredetű). 1855. *Halászhögy*, *Rukihögy* (családnévi eredetű). 1887. *Ludasihögy*. 1957. *Némöthögy*, *Tálashögy* (Szabó József tálás, azaz fazekas neve után).

Ásotthalom egészen 1945-ig majdnem teljes egészében a Város földje, birtoka volt. Itt és Csöngölén kezdődik meg a múlt század elején Vedres István buzgólkodására az erdőtelepítés, amelyet modern színvonalra Kiss Ferenc emelt. Többi része járás volt, amelyet a múlt század végén törnek föl és adnak árendába. Bérlők leginkább a szegedi határ szegényparasztrajai, de kis részben más vidékek ágrólszakadt agrárproletárjai is csatlakoznak hozzájuk. Itt a gazdasági és társadalmi fejlődés más volt, és később következett be, mint a Városhoz közel első homokon. Érthető tehát, hogy a határrészek névalkotása sem egyezik a belső területek névhagyományyaival. Sok már közöttük a hatósági, hivatalnoki megnevezés. Jellegetes módon *tanyasorok* alakulnak ki: *Tükörsor*, *Kutyabontsor*, *Kissor*, *Balogsor* stb. egyeses dűlőutak mentén, szinte utcaserűen. Ennek megértéséhez tudnunk kell, hogy e terület benépesítése aránylag későn és városi bérföldeken történt. Mérnöki megfontolások nyomán,

¹¹⁶ Entz G., A Szeged—csorvai bronz tömjénező. Művészettörténeti Értesítő 1957, 11.

a célszerű közlekedés érdekében alakult ki ez a kép, amely csak az utóbbi évtizedekben, a régi tanyatelkek megosztásával és új házak építésével bomlott kissé meg. A települések szabályos rendje így követte a belső tanyák lazább formáit: osztozkodás után mindenki a maga földjére épített.

Ásotthalom homokján szőlők, högyek a múlt század derekán még csak a *Madarásztó* körüli örökföldsávon keletkeznek. Ezek voltaképpen még szorosan összefüggenek a nagyszéksósi tanyásodás és szőlőkultúra kibontakozásával. Közigazgatási véletlen, hogy Ásotthalomhoz, az egykori ásotthalmi kapitánysághoz tartoznak.

Ásotthalom, Mórahalom, Csorva városi földjeit jelentős számmal a belső, ősbibb szőlővidékek (Domaszék, Nagyszéksós, Zákány) fiatalabb nemzedéke szállja meg, és magával hozza ide, a mostohább körülmények közé is, a maga termelési tapasztalatait. Felhasználja természetesen azokat a modern ismereteket is, amelyek a Horgos-királyhalmi, öttömösi és pusztamérgesi úrikézben lévő, kietlen homokbuckák betelepítéséből adódnak. Ezeket egy nagykapitalista vállalkozó, Ormódi Béla (1832—1917) parcellázta, és egy kitűnő, sajnos teljesen elfelejtett, Mathiász Jánoshoz fogható szőlészeti szakember, Zauner Richárd állandó ellenőrzésével irányította. E folyamat elemzése itt azonban messzire vezetne benünket.

1840. *Béróhogy* (a múlt század elején nevezetes szegedi polgárcsalád), *Gácsérhogy* (híres szappanfőző család), *Lovászihogy*, *Velezhogy* (régii, de nem föltétlenül szegedi családnév). 1855. *Farkashogy*. 1919. *Libihogy*, *Ludashogy*. 1957. *Óreghogy*, *Úreghogy*. 1960. *Némethogy*.

Ismeretlen fekvésű, de régi iratokban előforduló, leginkább az egykori alsóvárosi pusztán elterülő hegyek: 1802. *Dobaihogy*, *Godahogy*. 1803. *Kocza Gáspár hegye*. 1815. *Lénahogy* (nyilván a *Heléna* szerbes becézője). 1823. *Káposztahogy*. 1835. *Dóró Mihály hógye*. 1836. *Bödöhogy*. 1844. *Littasihogy* (névadója a „fenyítőház” néven emlegetett várbörtön egykori igazgatója). 1861. *Juhászahogy*.

*

A *fölsővárosi puszt*a, a későbbi *Fölsőtanya* benépesedése lassabban indul meg. Ennek legfőbb oka nyilván az, hogy Felsőváros lakossága elsősorban iparból, vízi és szárazföldi közlekedésből, halászatból, vízimolnárságból élt, a mezőgazdaság sohasem volt főfoglalkozása. A legelők, járások feltörése későbbben indul meg, és tanyásodás általában külterjesebb marad, mint Alsótanyán.

Fölsőtanyára a nagyobb birtokegységek voltak jellemzők, a gazdálkodásnak is volt valami üzemi vonása, úri, polgári, „kulákos” jellege. Ezt elősegíti a rajta áthaladó vasúti fővonal is, amely lehetővé teszi a szélesebb látókörű üzemi politikát is. Ez különösen a jószágtartás minőségi színvonalán látszott meg. Az ősi pesti országúton a vasút mellett még sokáig folyik a széksószállítás, káposztaértékesítés is. A vasút magyarázza az ún. úribirtokosok szőlőtelepítéseit, a homoki borkultúra nagy konjunktúrájának kihasználását is. Mindezekről azonban itt bővebben nem lehet szólanunk.

Szatymaz török, esetleg kun eredetű szó, éspedig családnév, amely pásztorokodásra, középkori szálláshelyre utal. Csak 1670-ben bukkan föl helynév gyanánt.

Szatymazzal közvetlenül határos és vele szorosan összefügg *Őszeszék* határ-rész is, amelynek névadója a kihalt *Ősze*-család. Szálláshelyének első említése 1722. *Ősze széke*. Székes legelőin túlnyomóan birkatartás és széksóöprés folyt egészen századunkig. Voltaképpen *Őszeszék* a fölsőtanyai szőlőkultúra szülőföldje, innen sugárzik át *Szatymazra*, *Balástyára*.

E kistájon a szőlőtelepítés, tanyásodás aránylag későn, az 1830-as években indul meg, elsősorban az őszeszéki homokon. A kirajzott családok leginkább felsővárosiak, elvétve rókusiak. 1840. *Adókhögy*, *Alpárihögy*, *Bagolyhögy* (ragadványnévi eredetű), *Baráthögy* (vonatkozhat régi franciskánus birtokra is), *Bárkányihögy*, *Budaihögy*, *Farankhögy*, *Gémöshögy* (családnévi eredetű), *Könyák högye* ~ *Könyahögy*, *Máshögy* (családnév), *Meszeshögy* (családnév), *Nészúrjhögy*, *Ocskaihögy*, *Szúcshögy*, *Tápaihögy*, *Zomborihögy*. 1848. *Róvóhögy*. 1855. *Aligánhögy*. 1887. *Jópálhögy*, *Messzelátóhögy*, *Tandarihögy*.

A múlt század hetvenes éveitől Szatymaztól egészen Kistelekig települt úri-szőlők emlékezetét őrzi a helynévanyagban *Jánoszállás*, amely a szőlőtelepítő Fel-mayer János híres szegedi tímármesterről, Mikszáth Kálmán barátjáról, továbbá *Vilmaszállás*, amely a szintén szőlőültető *Babarczy József* egykori szegedi ügyvéd feleségéről, Bérczi Vilmárról kapta nevét.

Balástya, *Gajgonya* igen szórványosan kezd betelepülni a múlt század derekán. A *Balástya* szó eredete bizonytalan. A másik a városi *Kajgona* család XVIII. századi szállásának emlékezetét őrzi. Maga a szó szinte biztosan török eredetű családnevet tartott fenn.

1840. *Horváth-Zsikóhögy* (a család rókusi és cincársággal, azaz birkavágással foglalkozott). 1855. *Tápaihögy*. 1919. *Szilberhögy* (híres nagypolgári család a XIX. század fordulóján).

Balástyán századunkig eltart a birkalegeltetés, széksósöprés, külterjes mezőgazdaság. A szőlőtelepítések itt és Csöngölén igazában csak a filoxérasepedelem után, a múlt század utolsó évtizedeiben indulnak meg az itteni parasztság körében de szőleik nem veszik föl a hagyományos családnév + *högy* nevet.

*

Az Alföldnek, így a szegedi homokvilágnak is a török hódoltság előtt kiterjedt erdőségei voltak, amelyek azonban az emberi rablógazdálkodás következtében elpusztultak, és így a sivány homok mindinkább terjeszkedni tudott. Így fennmaradt a Maty partján hajdan húzódo *Feveré*, *Főere* erdőség emlékezte. Ilyen volt a Boszorkánysziget melletti *Kerekerdő* is, amelyet századunk elején irtottak ki.

Az Alföld fásításának úttörő apostola Vedres István, Szeged városának „hites földmérője”, a múlt század legelején így ír¹¹⁷ a futóhomok pusztításáról: „Azt csak futólag említtem meg, hogy a mai Tsorda és Barom homokos Járásaink a szaporodó sivány homok áradásaitól Arábiának forró homokos pusztáira hasonlítanak.

A mai Öttömösi, Engi, Csorvai homokjainkon, amelyek valóban, ha fürkésző szemmel megtekintetnek, nem mutatnak egyebet, hanem azt, hogy minden esztendőben számos holdnyi jó földet az Tsorda és Barom Járásokból elfoglalnak, beborítanak és haszontalanná tesznek.

Az olyan helyeken, mint Szegeden és a környéken, ahol ti. nemcsak hogy semmi erdők nincsenek, hanem ahol több mértföldre el lehet menni, mégsem lát csak egyetlen fát is az ember, úgy köll tekinteni egy újonan ültetett erdőt, mint egy ma született első Gyermevét az Édes Anyának.

Azon haszon, amely az Erdők létele által eszközlődne, nagyobb figyelmeteséget érdemel olyatén Városban, ahol minden következő esztendőbeli termésnek Zsírját a fának szűk volta miatt föltüzelik.”

¹¹⁷ Vedres I., A sivány homokság.

A Városban nincs tüzelő, a messziről hozott szerszámfáért drága pénzt kell fizetni.

Jellemző, hogy az itt-ott mégis látható magányos fák a régi térképekre is helymeghatározó gyanánt rákerülnek. Így Balla Antalnak a szegedi határról készített térképén a *Kajla fája*, *Tóth fája*.

A Város *Kistelek* néven újonnan alapított jobbágyfaluját elárasztással fenyegette a homok. Ez ellen próbaképpen 1790-ben Vedres István fűzerdőt telepített, amely nagyszerűen bevált. Példáját azután a falu népe is követte.

Vedres 1793-ban nyárfával kísérletezik. Ez is sikerül. Ennek hajtásaiból telepítették a múlt század első évtizedében a csöngölei, kőröséri, ásothalmi erdőket, de fölhasználták tovább Szabadka, Dorozsma, Félegyháza, Csongrád, Deszk, Écska erdősítéseinél is.

1805-ben a csöngölei síványon tovább folynak kisteleki jobbágyok robotmunkájával több fafajttal a szakszerű telepítések. Megindul az erdősítés az alsó részen, így Alsóásothalmon, Engi homokján, a Kőrös érnél, majd 1829-ben Mérgesen. Később a telepítés még nagyobb méreteket ölt. 1855-ben a szegedi erdők már 7445 holdat tesznek ki. Megnevezett erdőrészek: *Biliscs-*, *Bokor-*, *Cédulás-* (másként: *Leveles-*), *Dobó-*, *Honvéd-*, *Kazi-*, *Kelő-*, *Klauzál-*, *Kőrösi-*, *Krisztin-*, *Magyari-*, *Nagyistván-*, *Órhalmi-*, *Pálffy-*, *Pálinkás-*, *Pillich-*, *Rivó-*, *Ruki-*, *Süvegerdő* és több más.¹¹⁸

A szegedi erdőségekben nagy kárt tett az 1863. évi *lucaszél*, amely egy álló napig fújt. Ereje akkora volt, hogy nyomában több ezer hold újabb sívány keletkezett. Lesodorta a háztetőket, betemette a juhnyáját.

*

A szegedi pusztta további tanyásodása során a múlt század derekán újabb nagyjelentőségű állomáshoz érkezik el.¹¹⁹ Ennek jobb megértéséhez szükséges azonban néhány különös mozzanatra utalnunk.

Szeged az addigi tanyásodás ellenére is még mindig hatalmas legelőterületek birtokosa. E városi köztulajdonban levő járásokon még a hagyományos pásztorélet folyik. Elavultságát, korszerűbb mezőgazdasági formák szükségességét sokan érzik, de a tennivalókat még nem látják világosan, egyértelműen. A kérdésről támadt irodalmi vita azonban mindenképpen szép dokumentuma a szegedi reformkornak.

Petrovits István, a Város szenátora, 1846 nyarán javaslatot nyújtott be a tanácshoz, amely egyidejűleg nyomtatásban is megjelent. Az elején röviden jellemzi Szegednek akkori közgazdasági életét, és megállapítja, hogy az utóbbi időkben a Város népében jelentékeny kereskedői érzék fejlődött ki. „A gabona minden nemei, dohány, sertés, fa, gyapjú, szappan gyártásra való, paprika, toll rongy és több másfélvéli kereskedéssel, szóda-, szesz- és hajógyártással számos lakosok — kik azelőtt szántással és marhatenyésztéssel szerzették élelmüket — foglalatoskodnak.” A lakosság tekintélyes része azonban a mezei gazdálkodással keresi kenyerét és „olgy öröklött hajlama van a marhatenyésztés és szántás-vetés iránt, hogy azt Városunknak kiterjedt határát, és a Tisza s Maros szabályozásával mind inkább biztosan remélhető kiszáritások általi szántó-földjének szaporultát tekintve — nem ápolni nem lehet.”

Gondolni kell azonban arra, hogy a határ roppant kiterjedése ellenére is, a gazdálkodásnak hagyományos módja, a népességnek szüntelen szaporodása, és

¹¹⁸ Kiss F., Szeged erdészete; *SzegSz.* címszavai.

¹¹⁹ Bálint S., Régi tervek a szegedi közlegelő hasznosítására. NNy. 1934, 218; Rövid utalás Reizner J., A régi Szeged I, 84.

ezzel kapcsolatban a nagyobb birtoktesteknek folytonos osztódása a szegedi gazdát igen válságos helyzetbe sodorhatja.

Az orvoslásnak két módja van. Az egyik az, hogy okszerű gazdálkodással a kisbirtok értékét és jövedelmét növeljük. A másik lehetőség pedig az, hogy a művelés alá fogott földek határát a legelők rovására kiterjesztjük. Minthogy pedig Szegednek nemcsak mint kereskedelmi centrumnak, hanem mint földműves városnak is szép jövője van, ez utóbbi megoldást kell választani, a közlegelőket, amelyeknek évi jövedelme csak 3055 forint 15 krajcár, kell célszerűbben fölhasználni.

Petrovits tehát azt javasolja, hogy a Szegedtől Bajára vezető országúton két helyen, a szabadkai országúton a kőrösi csárda tájékán, a budai országúton a Fekete-halom körül, tehát „összesen négy contractualis városi hatóság alatt maradándó helység, vagy amint nevezni inkább tetszend, kertészség ollymódon telepítették, hogy minden illy hely 100 számból állják, minden szám után 1 hold belsőtelek három osztályú (calcatura) 10—10 hold, összesen 30 hold szántó, öt hold kaszáló és 20 hold legelő a benső telket kivéve egy testben kiadassék, ekép minden helység összesen 5600 holdakból állván, a négy helység kiegészítő határjaul 22,400 hold kimetszendő lenne, a középületekre, utakra és zselléri telkekre, és különösen jövendőre ezek szaporulatát tekintve, minden helység határját úgy nevezett 400 hold majorsági földdel szaporítani kellett, az egész 24000 holdaknak a közlegelőből kimetszetését igényelné. A szerződés szerint minden egyes lakos minden szolgálattól, díjtól és bár mi cím alatti uradalmi adózástól menten, egyedül haszonbér cím alatt, 32 évek alatt évenként egy holdtól egy pengő forintot kétszerre, Szent György és Szent Mihály napokra fizetni köteleztethetne, és így a négy helység összes évi jövedelme 22,400 forintra rúgna.” Ehhez járulna még 4 húsárulási jogú kocsmá, 2—2 szárazmalom és egyéb jövedelem. Ezzel szemben kiadás lenne 1 biztosnak és néhány alkalmazottnak a fizetése, továbbá némi beruházás.

Amint látjuk, Petrovits szeme előtt nagyjából a délmagyarországi telepes közösségek lebegtek, amelyekbe Szeged népéből is olyan nagy számmal rajzottak ki. A letelepülő lakosság egzisztenciáját, erősödését mindenképpen biztosítani szeretné. Az új helységek különben autonómiát nem kapnának, jogilag továbbra is a Városhoz tartoznának. Ha Petrovits terve *akkor* megvalósulhat, a szegedi tanyavilág képe, jellege másként alakult volna. A későbbi kirajzások ugyanis szükségképpen alkalmazkodtak volna ezekhez a már meglévő faluszerű településekhez. Amikor majd egy félszázad múlva Szeged városa rászánja magát a tanyai központok létesítésére, akkorra a szegedi tanyavilág már lényegében kialakult, a központoknak érdemleges tömörítő hatása nem lehetett.

Petrovits szerint e „telepítvényeknek” a következő hasznuk lehetne: a Város jövedelmei tetemesen gyarapodnának, a közbiztonság megszilárdulna, a gazdálkodás olcsóbb és okszerűbb lenne. Indítványozza még, hogy a Város 1000 holdas tanyáján alcsubti módszer szerint rendezzenek be mintagazdaságot, ahol az érdeklődők ingyen kiképzésben részesülnének, majd a telepítvényekben földhöz juttatnák őket, és kötelességükké tennék a tanultak szerint való gazdálkodást.

Petrovits István haladó szelleme sok ellenzőre talált. Kolb Ádám városi főjegyző kissé személyeskedő iratban „Szeged Lakóihoz” apellál.¹²⁰ Petrovits szociálisabb felfogásával szemben Kolb a merev jog álláspontját képviseli. Munkájából különben az önelégültség szava csendül ki: „nem kívánni többet, mint ami jelen helyzetünkben túlfeszítés nélkül létesíthető.” A Város privilégiumai szerint a legelő a polgárságnak közös tulajdona, tehát csak a polgárság egyetemes beleegyezésével

¹²⁰ Kolb Á., Szeged Lakóihoz. Szeged 1847.

lehet rajta „gyarmatokat” telepíteni, avagy haszonbérbe adni. Megengedi ugyan, hogy a közlegelő fenntartása kérdéssé vált, a megoldást azonban rábízta az időre. Nézete szerint „alig fog egyéb mód fennmaradni legelőnknek szabályozására, mint a belső és külső birtok szerinti arányos osztály.” A legelő szerinte tehát automatikusan fog magánbirtokká válni. Távollabbi következményekről és lehetőségekről nem beszél.

A vitához Korda János polgár is hozzászól.¹²¹ A hagyományok képviselője, a marhatenyésztéshez ragaszkodik. A telepítés iránt nem táplál reménységet. Fél, hogy a „gyarmatosok” nem tudnak a maguk lábán megélni: vagy bérelengedésért folyamodnak, vagy megszöknek. Szerinte a közbátorság sem fog javulni, mert a telepítéseket jöttmentek szállják meg. Fél, hogy Szeged határában a homok silánysága miatt a fogyasztás nagyobb lesz a termelésnél. Indítványozza, hogy csak a síványokat adják el, de csak szegedieknek. A megmaradó síványokat a Város költségén, Vedres István eljárása szerint be kell ültetni. Indítványozza azt is, hogy a szántóföldek között elterülő székföldeket, amelyek szintén a Városéi: hasonlóképpen árverezzék el, mert ezeken a legeltetés a gazdáknak sok kárt okoz.

A marhatenyésztésnek híve, tehát ezen az úton akarja a Város jövedelmeit gyarapítani. Kívánja ennél fogva a jószágállomány pontos összeírását, s az eddiginél szigorúbb megadóztatását. Ha azonban másként nem lehet a jövedelmeket fokozni, akkor mint végső lehetőség; „nem maradna más mód, mint a legelő tagosítása olyképp, hogy mindenki, ki Szeged városában telepedési jogot nyert, és három év alatt már adót is fizetett (lábás jószágait ide nem értvén) a legelőből adójához aránylag annyi térséget nyerjen tulajdonul, mint bár mellyik polgár fekvő vagyonáért fizetett adói mennyiségéhez aránylag nyerend. Ezen tagosítás által nyerendő egyes tulajdoni birtok azonnal vettessék adó alá.”

Az egész kissé akadémikus jellegű vitából az tűnik ki, hogy a szegedieket komolyan foglalkoztatta a közlegelők problémája, megérezték a kérdés jövőre is kiható jelentőségét. A legkonzervatívabb hozzászólók is számolnak azzal az elkerülhetetlen követelménnyel, hogy a pusztákat eke alá kell fogni, át kell térni a földművelésre. Egységes felfogásban és eljárásban azonban nem tudnak megegyezni. Nem csodálhatjuk tehát, hogy a szegedi tanyák teljes kialakulása is inkább társadalmi úton, semmint hatósági irányítás mellett ment végbe.

A kérdést a szabadságharc egyébként sajnos, nem ért rá megoldani. Az önkényuralom alatt a passzív rezisztencia nyilván bizonyos ideig konzerválta volna a régi állapotokat, azonban az abszolutisztikus kormányzat Szeged városára olyan terheket rótt ki, amelyek elkerülhetlenné tették a tanyásodást. Egyidejűleg a betyárvilág garázdálkodásai miatt, a közbiztonság megteremtése érdekében a császári hatóságok ugyan elhatározták az összes tanyák szétverését, illetőleg faluvá tömörítését, de a folyamatot már semmiképpen nem sikerült föltartóztatni.¹²² Tartsunk azonban sorrendet.

*

Pénzzavarainak enyhítésére Szeged város hatósága már 1852-ben járásokból 10 ezer hold jóminőségű földet hasított ki és 10 esztendőre haszonbérbe adta. Ezek voltak akkoriban a *tízestendő s földek*. Kísérleteztek a járások bérbeadásával (1853) is.

¹²¹ Korda J., Még egy szó Szeged lakóihoz. Szeged 1847.

¹²² Reizner III, 433.

A Bach-korszak közbiztonsági és termelési érdekekből elhatározta (1853) az alföldi tanyavilág megszüntetését és új faluk létesítését. Jelentéseket kért az érdekelt megyefőnököktől. Csongrád megye jelentése a négy nagyhatárú megyei város: Szeged, Vásárhely, Szentes, Csongrád adatait összegezi.

Szeged határában — a dűlőket részletezve — 1838 tanyán 2982 tanyai, illetőleg Városon kívül eső házat írtak össze. A városi bizottság ezeket föltérképezte, és 20 megszervezendő faluba osztotta be. Megjelölték az új faluk helyét és legelőterületét is. A térkép sajnos, nem maradt ránk. A tanyák értékét átlag 1000, összesen tehát 1 838 000 forintra becsülték.

A polgármester a jelentésben kifejtette,¹²³ hogy a szegedi homokföldet nem lehet a bácskaival vagy bánátival egyenlően értékelni. A homok önfeláldozó munkát követel. Elengedhetetlen az egyidejű állattenyésztés, a folytonos trágyázás, és az állandó tanyai lakás. Helyesen mutat rá a jelentés, hogy a tanyák megszüntetésével megakadna a futóhomok megkötése. Eltűnnének a jó mezők, a szőlőhegyek. A táj ismét elvadulna. A tervet Szeged városa csak az esetben támogatná szívesen, ha még üres puszták benépesítése, tehát ezeknek telepítése volna a cél. A közbiztonság nem javulna meg a tanyavilág lerontásával, ami egyébként ezreknek tönkretételét is jelentené egyúttal.

Meg kell fontolni — írja még a jelentés — ,hogy a gazdát megfosszák-e részben apái, részben önszorgalma által felvirágoztatott gazdaságától és vessék ismeretlen sorsnak oda? Hangoztatta a polgármester még azt is, hogy a tanyák közigazgatási gondozásban részesülnek 20 tanyai kapitányság révén. Javítani akarják a tanyai iskolázást, gondoskodni kívánnak a vallási szükségletekről is.

A polgármesteri jelentés előtt ugyanebben az esztendőben maguk a gazdák is kérvényt nyújtottak be a helytartósághoz, amelyet Rengey Ferdinánd szegedi ügyvéd fogalmazott. Érvelése lényegében egyezik a polgármesteri jelentéssel. A gazdák kérvénye hangsúlyozza, hogy a szegedi határban, amely nem oszlik nyomásokra, a tagosított birtokok átaljában sívó vagy éppen repülő homokból állván, a gazdának örök éber figyelmét, gondoskodását és így jelenlétét követelik meg. Ez a legfőbb oka a tanyavilág kibontakozásának. A beadvány önérzetesen fejtegeti, hogy „mi senkinek sem köszönhetnők meg, ha bennünket általánosan szilaj, neveletlen embereknek, sőt gonosztevőknek írna le, és ilyen okokból sürgetnék felsőbb helyeken tanyáink lerombolását.” A tervezett új falukat csupán cselédek lakták, mert „maguk a gazdák jó részben a városban nevelkednek és tartózkodnak, és csak munka idején töltenek itt napokat, sőt heteket.” A tanyákon vannak a birtokosnak „minden épületei, itt tartja jószágát, itt tenyészt és termeszt és homokjának egy részét még kertileg is műveli, itt van szőlő- és gyümölcskertje.”

A tanyák naponta szaporodnak, és éppen további szaporodásuk a közbiztonság biztosítója, nem pedig elpusztításuk.

*

Röviden utaltunk előbb rá, hogy 1853-ban a Város az összes járási legelőföldet 37 ezer forint évi bér fejében gazdaságoknak adta bérbe, önálló kezelési joggal. Kikötötte azonban, hogy a járásokat csak legeltetésre használják.

Az 1854. esztendő újabb nagyjelentőségű, egyenesen döntő fordulatot hoz a szegedi tanyavilág történeti fejlődésébe. A császári kormánytól kibocsátott „nemzeti önkényes kölcsön”, valójában kényszerkölcsön 600 ezer forint terhet ró a Városra.

¹²³ Szabó I. 174.

Teljesítése érdekében főleg Mórahalom és részben Csorva területén újra 12 ezer hold pusztaföld 30 évre való bérbeadására kerül sor. E területeket nagyon öregek máig *harmincéves járás*, *harmincéves földek* néven emlegetik. A földeket úgy kívánta a város bérbeadni, hogy a harminc esztendőre esedékes, holdankénti átlagos 50 forint haszonbért előre, a befizetésre kitűzött határidőre törlesszék az érdekeltek.

Amint a Város szándékának híre futott, Kecskemétről mindjárt érkezett ajánlat. Ez a szegedi gazdákat gyors elhatározásra készítette. Kedvüket fokozták a krími háború következtében magasra szökött gabonaárak is. Voltak olyanok, akik örökföldjüket eladták, hogy minél nagyobb bérleményhez jussanak.¹²⁴

1854. augusztus 29-én 260 szegedi gazda kölcsönös kötelezettséggel szövetkezett a szerződés megkötésére. Sajnos, névsorukat szorgos kutatás ellenére sem tudtuk föllelni. Hatalmas népvándorlás indult meg a mai szegedi tanyavilág külső tájaira, a járások feltörésére.

1 hold, 1200 négyszögöl haszonbére a harminc esztendőre tehát 50 forint, összesen 600 ezer forint. Ez elég méltányos árenda volt, még abban az időben is. Ha a bérlők nem teljesítik kötelezettségeiket a megadott fizetési határnapra, akkor a bérleményt és a rajta található termést egyszer s mindenkorra elvesztik. Engedményre nem számíthatnak. Bérletükön gazdasági épületeket bejelentés kötelezettsége mellett építhetnek. Ezt elbonthatják, ha a bérlemény megszűnik. Így egyeztek akkoriban a gányófalukban is. Az ültetett fát kötelesek otthagyni. A bérlő-társaság egymásért *in solidum*, azaz egészében áll jót.¹²⁵

A város hamarosan 20 ezer forint évi bér és az adó lefizetése mellett átengedte az összes községi legelőt is ugyanazon bérlőgazdaságnak. „Ez azonnal nekiesett — írja egy szemtanú¹²⁶ — a Város körüli nyomás felszántásának, és abból egy jó nagy részt magához ragadván, annak ellenére, hogy a legelő tőle később visszavétetett ellenére írott szerződésének, mely szerint neki a 12 ezer hold a külső homoki legelőből volt kiadandó — a Város körüli feltört nyomásföldeket mai napig bírja, sőt a 30 éves bérleti összegből mai napig is 37—38 ezer forintot azon oknál tart vissza magánál, mert — s ebben igaza van — a múlt évben történt adóleengedések-ből a bérelt területre eső adórész arányos beszámításához igényt tart.”

A harmincéves földek, városi bérlemények népesedése, tanyásodása a múlt század utolsó negyedében már hasonlatos a belső részek: Domaszék, Feketeszél, Zákány példaképpül szolgáló tanyavilágához. Mórahalom, Csorva, Ásotthalom most kirajzott lakossága részben a belső tanyavilág fiatalabb nemzedékeiből kerül ki, amelyek inkább vállalják a bérlősors kockázatát, semhogy a szülői birtokon meglett, családos fővel is a nagycsalád avuló hagyományai és kötöttségei szerint éljenek, és várják a szülők halálát. A tanyán különben is korán szoktak nősülni. Sokszor előfordult, hogy ezek a bérlővé lett fiak a Város földjén már tisztos, gondtalan megélhetést tudtak biztosítani, amikor szüleik meghaltak, vagyis a jusshoz hozzájuthattak. A múlt században még akárhányszor tíz-tizenkét gyermeket is fölnevelt egy házaspár. Ennek következtében az örökösödésnél az ősi birtok nagyon megoszlott. Miután pedig a föld ára a belső tanyákon magas volt, az örökösök legtöbbször eladták, és a dorozsmai, majsai, halasi határnak a múlt század utolsó harmadában eladásra, tagosításra, illetőleg felparcellázás alá kerülő pusztáin sokkal többet tudtak rajta vásárolni. Az új birtokon keményen meg kellett dolgozni, amikor eljutottak arra

¹²⁴ Reizner III, 433. Vö. még Balás M., Szemenszedett adatok szabad királyi Szeged város közvagyoni helyzetéről. Szeged, 1867.

¹²⁵ Reizner III, 434. Vö. még Benke J., Értesítés Szeged szabad királyi város és annak közlegelőit haszonbérbe tartó mezei gazdák között elintézés alatt levő haszonbéres ügy állásáról. Szeged 1869.

¹²⁶ Balás 13.

a termelési színvonalra, amit a szegedi földön elhagytak. Erre majd még visszatérünk.

A másik társadalmi folyamat, amely a szegedi határ külső részeinek, a még megmaradt járásoknak, így külső Csorvának, Keresetnek és Átokházának, továbbá Csöngölének benépesítéséhez vezetett, a szegedi nagy árvíz (1879) nyomán bontakozott ki. Számos család a tanyára, tanyai rokonokhoz menekült, és nem is tért többé vissza, mert a Városban a Víz után megdrágult az élet. Akadnak olyanok is, akik az árvíz után ragadnak vándorbotot a kezükbe. Az újjáépítést ugyanis előírások szabályozzák, az építkezés a Városban sokba kerül, bár kedvezményeket adnak hozzá. Az új, urbánusabb életformával sem tud mindenki megbarátkozni. A kártérítések összegéből, megtakarított kubiknapszámokból sokan *fognak*, azaz bérelnek járásföldet maguknak, és ott kezdenek új életet. Az újjáépítés roppant összegeket emészt föl, amelyeknek tekintélyes részét közadók, községi pótdadók formájában éppen az őstermelő lakosságra hárítják. Ez a legközvetlenebb szegedi oka a tanyai élet állandósulásának.

Sebők Zsigmond, a későbbi jeles ifjúsági író, aki a nyolcvanas évek elején a Szegedi Naplónál kezdte pályáját, tanyai népünknek a Várost hazaként, otthonként emlegető szaváról elmélkedve ¹²⁷ ezt írja: a szólásmondás „régí viszonyon alapszik, midőn a tanyák még csak a városi polgárok külső gazdasági épületei voltak, hol csak a munkaidőn lakott, jobbára a férfinép. Akkor még a város volt az igazi otthon ... A tanyaház lakószobájának bútorzata sem volt, a lakosoknak a puszta föld volt az ágyuk, szalma, bunda a párnájuk, kemencepadka a székük. Most már ez megváltozott. A tanyai nép többsége künn lakik állandóan és a házak lakhatóan vannak berendezve. Lassanként mind künnlakókká válnak: segítik hozzá a rossz utak, a vámsorompók és az — államkölcson. Hanem azért a „haza” mégiscsak ott van, ahol a nagy, fényében csillogó új város látszik.”

*

A Város újjáépítésével megnövekedett szegedi közterhek alól való szabadulás egyik további tanyai módja az, hogy éppen most, a nyolcvanas évek legelején kezdődik meg egy hatalmas, népvándorlásszerű migráció a dorozsmai, halasi, majsai, félegyházi határba, amelynek gazdasági élete eddig néhány évtizeddel járt a szegedi nyomában.

Az itteni járásoknak, többek között a redemptus ivadékok javára tagosított halasi határnak bankok közbejöttével való árverezése és hosszúlejáratú kölcsönre való eladása most kezdődik meg. A lehetőségekből szegedi kisparasztok derekasan kiveszik a részüket, mert a helybeli jómódú őslakók megrettennek a hatalmas, kilátástalannak tetsző feladattól: e homokpuszták termőfölddé szelidítésétől. A szegedi nép már kijárta a maga kemény iskoláját, a homokot alaposan megismerte. Mindebben természetesen benne van a kor kapitalista szelleme, mohó birtoklási vágya is, továbbá fölismerése a vasút terjedésével jelentkező konjunktúrának, az önnellátásból kilépő, üzemesített tanyai gazdálkodás korszerű lehetőségeinek.

A szegedi településeket később egyenként is bemutatjuk.

Távolabbi kirajzások

A szegedi nagytáj népesedéstörténetének, népéletének különleges, nagyjelentőségű kezdeményei — a tanyavilág kibontakozása mellett — a *dohány* terjedésével függenek össze.

¹²⁷ *Sebők Zs.*, A tanyák világában. SzN. 1885, 151. sz.

Más vonatkozásban szólunk a dohánynövénynek a szegedi tájon való gyökereséről, villámgyors fejlődéséről és nagy híreről. Itt azokra a hatalmas erőfeszítésekre mutatunk rá, amelyeknek gyümölcse a letarolt dél-alföldi táj nem jelentéktelen részének, főleg a feketeföldeknek éppen vállalkozó kedvű szegedi dohánykertészek-től való megszállása, benépesítése.

Ez a szapora, szegénységben is törhetetlenül szívós és élelmes nép messze, Szeged ősi határán túl nagy társadalmi, sőt — merjük mondani — nemzeti feladatot teljesített. Nem részesült felső támogatásban, keményen meg kellett dolgoznia, nagy emberi áldozatokat hozott ennek a paraszti honfoglalásnak érdekében.

*

A török kiűzése után Csongrád megye — Szeged földjét és az újonnan elhatárolt jászkun területet kivéve — kamarabirtok volt, amelynek legnagyobb része adományként később a Károlyiak (1721), illetőleg az Erdődyek (1733) kezére került. Az Erdődyeké volt a *Mindszent—algyeyi uradalom*, amelyet a hozzátartozó pusztákkal, így Sövényházával együtt 1766—1773 között Szeged szabad királyi város is bérbevett Erdődy Kristóftól. Már itt megemlítjük, hogy ezt az uradalmat később, 1803—1945 között az őgróf Pallavicini-család birtokolta.

A Város már a XVIII. század elején a királyi kamarától bérbevette *Sövényháza, Dóc, Sörkéd* pusztákat évi 110 forintért, majd Tömösváry János szegedi főbíró nemesi birtokul *Anyás* pusztát kapta meg, de hamarosan (1722) elhalálozott. Utódot nem hagyott hátra. Birtokát alapítványul a szegedi ispotályra és az alsóvárosi barátokra hagyta, végrendeletét azonban a kamara nem ismerte el jogszerűnek. Nyilvánvaló, hogy a tanács és a főbíró Szeged szaporodó zsellérségének akart e pusztával megélhetési lehetőségeket biztosítani.¹²⁸

A kirajzott bérlő nép egyrésze a hagyományos állattenyésztéssel foglalkozott, hiszen lóra a szállításban is szükség volt. Másrészt dohányt termelt, amelyet Szegeden a víziút birtokában kitűnően lehetett értékesíteni. Sajátos, de érthető módon e dohánykertészeknek még sokáig Szeged volt az állandó lakóhelyük. Ott állott a házuk, ott adóztak. Így 49 sövényházi kertész közül 40 neve mellett ez olvasható: *domicilium habet Szögedini*, vagyis a háza Szögedében van (1758).¹²⁹ Később az anyavárossal való kapcsolatok lassan meglazulnak, és e kertészek, *gányók* állandó lakóhelye most már ott lesz a valamikor török jövevénysszóval, *bosztán* néven emlegetett kertészetek mellett. Az intenzív dohánykultúra megköveteli a helybenlakást. Ezt a hosszú bérletidő is lehetővé teszi. A szomszédos, legtöbbször össze is dolgozó gányóházak kis csoportjának, együttesének *furbic* a neve, amely városi eredetű szó, háztömböt jelent.

A megosztás — éppen úgy, mint később a tanyatelepüléseknél — leginkább örökösödésnél, jussolásnál következett be. Ezért van, hogy egyes családok végig, napjainkig városiak maradnak, ágazataik azonban behálózják a Délvidéket, a későbbi tanyavilágot, meg az ezekből képződött új falukat. Nyilvánvalóan elő is készítik egymás számára az elvándorlást, letelepedést.

Takács Lajos értékes levéltéri kutatásaiból tudjuk, hogy e pusztákra települő, főleg felsővárosi nép sokáig élte még ezt a kétlaki életet: jószágot tartott, dohányt termesztett. „A kertészségek — fejtegeti találóan¹³⁰ — elsősorban a dohánytermesz-

¹²⁸ Takács S., A dohány elterjedése és az első dohánymonopólium hazánkban. MGSz 1898; Kitűnő néprajzi orientációjú modern monográfia Takács L., A dohánytermesztés.; Reizner J., A Mindszent—algyeyi uradalom történetéből. MGSz 1895.

¹²⁹ Takács L., 57

¹³⁰ Uő., 60.

tésre rendezkedtek be, és bár emellett igyekeztek az egyes családok kis gazdaságokat is kialakítani, még sokban a környezetükre szorultak. Így megtelepedésük után is eljártak idegenbe aratni, időszakos mezőgazdasági munkát végezni, különösen akkor, ha a dohányt valami elemi csapás érte, vagy az ára nagyon leesett. De tartották a kapcsolatot a várossal, elsősorban Szegeddel is, ahová rendszeren a kész dohányokat szállították. A régi telephellyel való kapcsolat tehát később is megmaradt, amikor dohánymunkájuk helyén üttették föl állandó tanyájukat. Most már nem Szegedről vagy a szegedi földekről, hol a mezőgazdasági vagy egyéb munkát végezték, jártak át az allodiális bérföldekre idényenként, hanem a munkahelyen telepedtek meg állandóra. Mégis e telephely, a kertészség részben a művelt föld kimerülése folytán, részben pedig allodiális jellege miatt, nem biztosíthatott huzamos helybenmaradást, különösen nem olyant, mint az örökföldön keletkezett tanyák, melyek lakóinak állandó, biztos tulajdonukká váltak.”

Láttuk, hogy gányóink telepítését még Tömösváry János kezdeményezte. Ez a későbbi birtokosok, bérlők alatt is folytatódott, sőt amikor a Város bérelte, csak fokozódott.

Takács Lajos levéltári kutatásaiból azt is tudjuk, hogy 1758-ban kilenc kertészséget írtak össze a latifundium határában. Ezek: *Algyő, Mindszent, Kendörös, Kovázd, Fark, Sövényháza, Sörkéd, Ányás*, a kilencedik, *Sámson* nem ebbe az összefüggésbe tartozik. Ezekhez 1763/64-ben *Felgyő, Dóc, Szaporhőgy, Sörkéd-temető*, 1765/66-ban *Tömörkény, Baks*, 1768/69-ben *Ellés, Várhát, Sörkéd-Rákos*, 1769/70-ben *Hatrongyos*, 1771/72-ben *Dóci szél, Kütörés, Pércsora*, 1777/78-ban többek között még *Pusztaször, Nagypércsora*, 1781/82-ben még *Hoccsa* (Takácsnál tévesen: *Hota*), *Roma, Köröztúr* csatlakozott. A horgosi *Kárász* uradalom: *Horgos, Szentpétör, Budzsák* (1777/78) dohánykertészei szegedi, alsóvárosi eredetűek, hasonlóképpen a szabadkai határhoz tartozó *Ludaspuszta* gányói is.¹³¹

Palugyay Imre¹³² a múlt század derekán a Pallavicini-uradalom dohánykertészei közül a következőket nevezi meg: *Tóhajlat, Kispusztaszer, Ányás, Dongér, Baks, Bánom, Hantház, Homok, Dóc, Sövényháza*.

Társadalmi állapotukat Takács összefoglalóan ilyenek jellemzi: „sem jobbágyok, sem zsellérek nem voltak, hanem a szabad mezővárosok polgárai, akik a nagy pusztaságokban kedvező bérföldekhez jutottak, és azon önálló, szabad gazdálkodást folytattak. Ez a társadalmi és gazdasági kötetlenség volt itt is az egyik föltétele, hasonlóan az ország több híres dohánytermesztő helyéhez, az új kapásnövény, a dohány sikeres termesztésének.”

A Pallavicini-birtok allodizációja, majorsággá szervezése a múlt század legelején következett be, ami súlyosan érintette a kertészek szabadabb gazdálkodását. Elvette tőlük a legelőket, fokozottan igénybevette munkaidejüket is. Szerintünk e változásnak nagy része van kertészeink távolabbi vidékekre, még meghódítandó földterületekre vándorlásában, ahol ennél fogva az uraság kedvükbe jár, és egyelőre ott még nagyobb a munkaszabadságuk.

Ehhez az újabb hódításhoz a napóleoni háborúk nagy dohánykonjunktúrája is hozzájárult.

Mindezeknek a kertészségeknek népe — más forrásokból és nyelvjárási sajátosságokból is igazolhatóan — szinte teljes egészében szegedi eredetű. Takács megállapítása szerint a Tisza jobb partján 1758-ban 82, 1781-ben pedig már 625 adózót írtak össze. Jelentős részük sokáig Szegeden róttá le e fejadót, tehát még otthonuk

¹³¹ *Iványi I., Szabadka története II, 136.*

¹³² *Palugyay I., IV, 464—484.*

volt az anyavárosban. Említettük már, hogy 1758-ban 49 sövényházi kertész közül még 40 rendelkezik szegedi lakóhellyel. A kapcsolatok az idők folyamán természetesen meglazulnak, hiszen a mind intenzívebbé váló dohányművelés helybenlakást igényel. A kettős lakás nyilván örökösödés következtében is megszűnik, de a rokonsági szálak továbbra is sokáig összefűzik a család szétvált tagjait.

¶ Takács helyesen hangsúlyozza azt is, hogy a gányók kiválóan értenek a jószág-tartáshoz is. Ezt a kertészségeket övező puszták még hosszú ideig lehetővé teszik.

Már Reizner János régebbi kutatásaiból¹³³ ismeretes, hogy e, leginkább *sövényházi* összefoglaló néven emlegetett kertészségek hatalmas jövedelmet hajtottak az uradalomnak. 1791-ben itt 254 jobbára szegedi származású kertész volt, akik „a dohánytermelést a maguk javára úzték, és az uraságnak árendát, nevezetesen az idézett évben is 4622 forint 90 krajcár bérösszeget” kellett fizetniük. Termésüket Szegeden Deanovics Pál nagykereskedőnél értékesítették. Pallavicini örgrófné az árendát tetemesen leszállította, de a dohánytermelés 1/8 vagy 1/9 része őt illette. Az uradalomnak 1805-ben 5242 font dohánytermése volt, viszont 1836-ban Szegeden Sina, Monaszterly Illés és Wodianer Sámuel már 225,914 font dohányt vásárolt az uradalomtól. A termelés később még nagyobb arányokat öltött.”

Gányóink híre a Bánátba is eljutott, ahova kedvezőbb föltételek mellett sokan áttelepültek. Erről Vedres István így emlékezik¹³⁴ meg:

*Dohány! melyet nem rég Lakosim művelnek,
Erette Bátskába, Banátba költöznek,
Mennek Tisza mentén fölfelé Pusztákra,
Mint a meg tölt kasbul a raj más határra,
Nevezetes ága kereskedésemnek,
Száz, s több ezer mázsát adok idegennek,
Mellyet tölem horádnak messze Tengerekre,
Vízenn, és szárazonn idegen Földekre,
Nints hátra-maradás: két ezer szerszámok
Nálam ki-állanak, másra nem is várok.*

A szabadságharc után dohánykertészeinkre szomorú sors virradt, mert a jobbágy-felszabadítás emberi vívmányait rájuk nem vonatkoztatták. A földesurak szerint ők csak bérlők voltak, nem pedig jobbágyok. A Pallavicini-uradalom kertészei hamarosan felismerték, hogy a rövidebbet húzzák, ezért jogaik védelmére szervezkedni kezdtek. Maguk a hatóságok is elismerik, hogy az uradalom „törvényes szín alatt úgy összeláncslemezi alárendeltjeit, hogy végre tűzhely és tető nélküli vándorlásra kell magokat elszánniuk, vagy — nints más menekvés, — mindent megtenni a jövő gyümölcstnek minden reménye nélkül.”

Palásthy József, a Pallavicini-uradalom gyűlölt: később népítélettel megölt, balladában¹³⁵ is megénekelt jószágkormányzója elhatározta (1851) a hitbizomány területén lévő gányófaluk, kertészségek megszüntetését. „A negyvennyolcas törvény — summázza¹³⁶ öregek elmondása után Tömörkény István — a jobbágyokat felszabadította. És úgy volt, hogy azoknak bizonyos földeket át kell majd engedni, amin eddig is éltek. Ez a rendes jobbágysággal meg is történt, annak joga volt hozzá. De nem volt joga a szerződéses telepeknek. Hogy az akkori magyar nyelven beszéljünk: a contractualisták nem urbariálison voltak, hanem allodialison. A kormányzó mégis attól tartott, hogy ezek is követelőzni fognak. Hogy ezt a bajt elkerülje, fölosz-

¹³³ Reizner J., Mindszent—Algyő.

¹³⁴ Vedres I., Tanátsház. 19.

¹³⁵ A róla született balladáról a folklór-fejezetben szólunk.

¹³⁶ Tömörkény I., Új bor idején. 190.

latta a dohánytermesztő telepes községeket. S azoknak, akik már félig-meddig gazdaembereknek hitték magukat, tova kellett menni. A hajlék lemaradt a fejük fölül, csak a vándorbot maradt meg.” Takács Lajos jegyezte föl egy ányási asszony visszaemlékezését: „Palásthy emberei horgot dobtak a tetőre, ökrökhöz kötötték és lehúzták. Bent feküdt a gyerekekkel az asszony, sült a kenyér. Hiába. Volt olyan ház, ahol lakodalmat tartottak. Annak sem kegyelmeztek. Szétszóródásuk, elkallódásuk — írja¹³⁷ helyesen Takács — paraszti-polgári fejlődésünk nagy tragédiája volt.”

A földönfutó nép széthullott. Nagyobb számmal *Kömpöc* pusztán és *Magyar-szentmihály* faluban¹³⁸ húzódott meg. Sokan Mindszentre települve kubikosok lettek. Így szűnt meg átmenetileg Sövényháza, Hantháza, Hatrongyos, Kútörés, Pitricsom, meg több más. További, de már nem egészen gányó sorsukról Sövényháza önálló jellemzésénél szólnak.

Ehhez a válsághoz járultak még a monopóliumra való áttérés zökkenői is, ami azonban a szegedi paprikakultúra páratlanul gyors föllendülését teszi másfelől lehetővé.

A Temesközben is voltak hasonló esetek. Földesúri önkényből szűntek meg a szegediektől benépesített Lőrincfalva, népiesen Těrján, továbbá Imretelek, Firigyháza gányófaluk. Mindezekről a települési viszonyok, kirajzások jellemzésénél bővebben is szólnak.

*

A szegedi nagytájon Sövényháza, Algyő, Csany meg a többiek mellett, jelentős dohánytermesztése volt a *szőregi* uradalomnak (Szőreg, Szentiván, Gyála) amelyet átmenetileg Szeged bérelt, továbbá a Városhoz tartozó *Tápé* falunak, de *Röszke*, *Szentmihálytelek* kertészségeinek is. Mindezeknek népe — Tápé kivételével — leginkább Alsóvárosról vándorolt ki.

Nem volt ismeretlen a ledolgozás sem. Az újkígyósi *feleskertészők* feléből művelték meg jógazdák, özvegyasszonyok dohányföldjét. A gazdánál ráadásul még részből kellett aratniok, a kukoricaföldet pedig harmadából megmunkálniok.

*

Ismeretes, hogy az ősi magyar nevén *Temesköz*, később *Bánát*, régiesen *Bánátus* néven emlegetett Maros—Tisza—Duna köze csak 1716-ban szabadult föl a török uralom alól. Addig az országhatárt a tiszai és marosi határőrség szerb gránicsárjai védelmezték, és Szeged vára katonai erősség gyanánt fogta őket össze. Ennek jelentősége azonban most már megszűnik, Szeged elveszti hadi fontosságát. Pétervárad és Temesvár lép a helyére.

A terület új szerzeménynek számít, és Temesvár székhellyel *Temeswarer Banat* néven közvetlenül Bécs irányítása alá tartozik.

Claudius Florimund Mercy egyébként nagyvonalú, de magyarellenes katonai kormányzósága alatt megindul a táj újjánépesítése.¹³⁹ Gondosan ügyeltek arra, hogy a megfogyatkozott félhold közvetlen szomszédságába magyarok ne kerüljenek, nehogy a Rákóczi-emigráció építhessen rájuk. „Veszedeelmes volna — mondja (1755) Bartenstein udvari tanácsos — a monarchia határszélein elégedetlen elemeket lakni engedni, mert a forradalmak, melyek az uralkodóházat Báthory, Bocskay, Bethlen

¹³⁷ Takács L., 135.

¹³⁸ Reizner J., Szeged és Délmagyarország. 13.

¹³⁹ Szentkláray J., Mercy kormányzata a Temesi Bánságban. Budapest 1909.

Gábor, Rákóczi György és Thököly alatt rémítgették, könnyen megismétlődhetnének.” Mindenki letelepedhetett ezen a néptelen földön, csak a magyar nem. Főleg a szerbek és németek részesültek különleges kiváltságokban és kezdeményekben.

Szentkláray forrásértékű kutatásaiból tudjuk, hogy a német falukat az 1772. évi Impopulations Haupt Instruktion jól átgondolt szabályai szerint építették.¹⁴⁰ Ezek értelmében csak elegendőképpen emelkedett magaslaton, és mintegy 18—20 öl széles fő- és 6—8 öl széles mellékutcákkal volt szabad falut építeni. Egy egész háztelket 75—100 öl hosszúra és 12—15 öl szélesre hagytak. A házakat homlokzattal kifelé úgy építették, hogy a telek utcai oldalának egyik sarkában álljanak. Megfelelt ez a szépészeti és egyszersmind az arányossági szempontnak. A tűzveszély elhárítása céljából is hasznos volt, mert így minden lakóház 9 ölnyi távolságra esett a szomszédos házaktól. Istállókat, pajtákát nem volt szabad az udvaron keresztbe építeni, hanem folytatólagosan a lakóház hosszában.

A falu közepére állították az iskolát, és egy tágas vendéglőt. Az iskola közfalak nélkül, nagy teremmel volt ellátva. Amíg a községi templom föl nem épült, istentiszteletet tartottak benne. A község ezen két főépülete, az iskola és a nagyvendéglő körül csoportosítottak 10—12 parasztházat. Ezeket régi német telepítvényesek kapták, akik tanáccsal látták el az újabb jövevényeket.

Minden falu tervszerűleg középről kifelé épült, s az egymás után érkező gyarmatosok mindaddig nagyították, amíg a tervrajzban megszabott terjedelem és lélekszám el nem éretett.

Emelte e német faluk szépségét az utcák és kertek dús befásítása is. Minden gazda köteles volt háza elejét és kertjét az éghajlatnak megfelelő gyümölcs- és egyéb könnyen tenyésző lombos fákkal sűrűn beültetni, és a fákat lelkiismeretes gondnal ápolni.”

„Nem is lát — írja¹⁴¹ egy ismeretlen utazó — az ember Magyarországon olyan szép és rendezen épült falukat, mint a Bánátusban a német colonisták falui.”

Ezek a telepítési elvek célszerűnek bizonyulván, hatottak a későbbi bánáti magyar faluképekre is.

*

A magyarság letelepedésére csak akkor kerül sor, amikor a Bánát katonai kormányzását Mária Terézia megszünteti (1779) és visszaállítja rajta a régi magyar közigazgatási rendszert: Torontál, Temes, Krassó-Szörény vármegyét. Ekkorra azonban a táj modern néprajzi képe főleg szerbek, románok, németek, továbbá bolgárok, franciák, szlovákok, csehek, horvátok, sőt spanyolok¹⁴² betelepülésével kialakult, az északabbról ide áramló magyarság már csak kisebbségként kereshetett itt új életet. Jellemző, hogy Bácska magyarsága inkább Dunántúlról, illetőleg palóc vidékről és Jászságból jött. Szegediek a XVIII. század folyamán szórványosan telepedtek meg a Tisza mentén: Magyarakanizsán, Zentán, Adán, de főleg Óbecsén, továbbá Szabadkán, így a vízenjárók, éspedig hajósok, faragók, halászok, továbbá

¹⁴⁰ Szentkláray J., Száz év Délmagyarország történetéből 438. A telepítésekhez még Vass P. A gyarmatosító Szeged. Szeged 1879; Reizner J., Szeged és Délmagyarország. Szeged 1894; Szentkláray J., A csanádgyházmegyei plébániák története. Temesvár 1898; Uő., Schematismus cleri dioecesis Csanadiensis pro anno jubilari MDCCC. Temesvarini, 1900; Csernovics D., A délmagyarországi kincstári birtokok és telepes közösségek múltja és jelene. Arad 1913; Bodor A. A délmagyarországi telepítések története és hatása a mai közállapotokra. Budapest 1914; Banner J., Szegedi telepítések Délmagyarországon. Földrajzi Közl. 1922; Legújabbban Gyimesi S., A telepítvényes falvak „felszabadulása”. In: Szabó I., A parasztság a kapitalizmus korában. 18³—1914. Bp. 1965, 154—206. Számos utalás a miénkire is.

¹⁴¹ Egy néhány hazai utazások leírása. Bécs 1796.

¹⁴² Baróti L., A becskerei spanyol telep. Tört. és Rég. Ért. Temesvár 1892.

mesteremberek. Hamarosan, egy-két emberöltő múlva azonban már beolvadnak a többség ö-ző magyar közösségébe. Mindez még alapos levéltári vizsgálatra vár.

Ezzel szemben a Temesköz, vagyis Bánát magyar népe túlnyomóan a szegedi tájról rajzolt ki, nagyjából 1779—1848 között. A bánáti föld ui. még mindig elég néptelen volt, a kamarai igazgatás nem tudott vele boldogulni, nem jövedelmezett. Ezen a helyzeten változtatni kellett. Ezért II. József mindjárt uralkodása legelején elrendelte a volt bánáti kamarabirtokok elárverezését. A kisebbek Temesvározt, a nagyobbak Bécsben kerültek eladásra. Az árverésen mindenki, még külföldi is résztvehetett, ha az örökös tartományok valamelyikében letelepedett. József a Bánátot archimedesi pontnak tekintette, mellyel kifordíthatja sarkaiból a magyar nemesség kizárólagos birtokjogát. A gazdag idegenek azonban nem tartották az itteni viszonyokat szilárdaknak, kezdetben a magyar nemesség sem vásárolt. Így aztán inkább csak meggazdagodott örmény, szerb és görög kereskedők jelentkeztek vevőnek. Az árverés egészében nem volt helyes és célravezető, ezért az udvar később a törvényes adományozás útjára lépett.

Ferenc király alatt, már 1792-ben kidolgozták a további eljárás körvonalait.¹⁴³ A bennünket itt közelről érintő bánáti tájra nézve úgy döntöttek, hogy lehetőleg minél több birtokot kell eladományozni. Megindultak a napóleoni háborúk: szüksége volt a kincstárnak pénzre, de a mezőgazdasági termelés fokozására is.

Nem ránk tartozik a most következő telepítési folyamat történetének részletezése, a lényeges mozzanatokot már feltárták. Elég legyen itt annyi, hogy a temesi területben a magyar kamara 95 helységet és 3 prédiomot jelölt ki eladásra. Ezeken az évszázadok óta pihent földeken — ösztönözve a háborús konjunktúráktól is — magas színvonalú allodiális gazdálkodás indul meg, amelynek eszmei kialakításában többek között a szegedi Vedres István is eredményesen vett részt.¹⁴⁴

A jobbágyrendszer itt a nagy munkaerőhiány miatt sem állítható már vissza. Így a mi idevándorolt szegedi dohánykertészeink sem jobbágyok, hanem szerződéses viszonyban állanak az urasággal. Láttuk azonban, hogy ami az első időkben kedvezőnek látszott, az a szabadságharc jobbágyfelszabadító vívmányai után itt is kegyetlenül megbosszulta magát: a törvényt nem vonatkoztatták rájuk. Így aztán megmaradtak bérlői, sőt béresi állapotban. Sanyarú sorsukról Kálmány Lajos többször megemlékezik, és kiáll értük.

*

A következőkben kísérletet teszünk a temesközi magyarság, elsősorban a mi Szegedről kirajzolt népiünk néprajzi jellemzésére. Máig klasszikus forrásunk Kálmány Lajos gyűjtése, amelyhez voltaképpen csak a magunk rövid néhány napos megfigyeléseit (1965) adhatjuk hozzá. Kálmány volt az, aki — Szentkláray Jenő történeti kutatásaitól is ihletve — először dokumentálta, tudatosította, és vitte bele a tudományos köztudatba, hogy a Temesköz magyar népe közvetlenül vagy közvetve, majdnem egészében Szegedről rajzolt ki. Az ő kutatásaiban villant föl először a szegedi nagytájnak, mint sajátos etnikai egységnek követelménye, körvonalazott valósága. Mint a maga művéről mondja:¹⁴⁵ „tudtommal ez az első eset, hogy meghatározható magyar törzsokról más tájakra hajtott nép-ágot részletesen ismertetünk.”

Életművét és küzdelmeit méltatva, már Dégh Linda helyesen hangsúlyozza¹⁴⁶ azt

¹⁴³ Nagy I., A magyar kamarai birtokok értékesítése a napóleoni háborúk idején. Budapest 1930.

¹⁴⁴ Vedres I., Étschka kisded rajzolatja. Nemzeti Gazda 1815.

¹⁴⁵ Kálmány II, V.

¹⁴⁶ Kálmány Lajos Népköltészeti Hagyatéka I, 110.

is, hogy Kálmány „látta azt, hogy a Szegedről kivándorló nép új hazát keresve, csak úgy tudott letelepedni, hogy a kincstári birtokokat vásárló feudális urak kisebb jellegű magántelepítése révén létrehozott falukba húzódott. A maga korában azt látta, hogy az uraság a kapitalizmus gyorsabb iramú fejlődése során, míg előzőleg meghosszabbítva a jobbágyi állapotot, bérlői viszonyban megtartotta az abszolút függőséget, később egyik községet a másik után pusztítja el.”

„Kálmány — folytatja Dégh Linda — nem az idillikus parasztot, a romantikus parasztideált látja, amit kortásai, hanem azt a komor képet, amit tapasztal, és amit a népköltés hangja is elétár: a parasztság útját a pusztulás felé.”

Mindenesetre ez a komor fölismerés csak még nagyobb erővel ösztönzi Kálmányt a minél kimerítőbb dokumentációra, de a népéért való helytállásra is.

Kálmány kirajzott népiünk települési képét tanulmányozva úgy találja, hogy Bánát soknépű világában azért tudott a lábán megállani, mert szoros kapocsban, láncszerűen nyomult előre. Olyan helyre nem telepedett le, ahol teljesen elszigetelődött volna magyar véreitől. „Szeged volt a forrás — írja 1880 tájáról visszatekintve —, melynek népéből erejét megújította. Szeged volt menedékhelye, ha a veszedelem távozásra kényszerítette: Szeged bölcsője, fenntartója ez ... áradatnak.”

Sajnos, Tömörkény csak epizódyszerűen, ásatásokon megfordulva utal¹⁴⁷ temesközi véreinkre: „Mily érdekes az néha, ha kint jár az ember Torontálban, s valami kis magyar telepre vetődik, amelyben a mi véreink, kivándorlottaink laknak. Akik bár már harmadik nemzedékrendben élnek is oda alá, de még mindig tartják a rokonságot a városhoz. Hej, azt az örömet! Olyant soha máshol nem lehet látni és tapasztalni. A féllovas parasztkocsi [ezen érkezett Tömörkény a körükbe] nem nagy parádé, láttára mégis mily különös gyönyörűségek támadnak kedves elhagyottaink szívében. És az első kérdések után, hogy hát maga csakugyan a *Városból* való, hogy hát hogy vannak a Városban. Ejnye, de régön nem voltunk *otthon*, az utána következő kérdés mindjárt az: ugyan mekkora adót szöd most a Város a néptül, azután amit szöd, visszafordítja-e a népre?”

Kálmány megerősíti — más vonatkozásban mi is elemezzük —, hogy e kirajzások ösztönző oka: az önellátó szegedi nagycsalád az árutermelés következtében fölbomlott, és így a fiatal házások is a maguk erejéből kénytelenek, de kíváncznak is önálló életet teremteni, hiszen a bérleményt az elsőszülött fiúgyermek örökölte.¹⁴⁸ Meg kell azonban említenünk, hogy a nagycsalád kötött világa már az új lakóhelyen is kisebb-nagyobb mértékben, hosszabb-rövidebb ideig, elsősorban egzisztenciális kényszerűségek miatt tartotta magát. Erről öreg szajániaktól hallottunk, de Majláthfalván még századunk elején sem volt ritka eset, hogy „az apa együtt lakik és dolgozik öt feleséges fiával, úgy, hogy a közös háztartásnak és birtokkezelésnek jóformán korlátlan irányítója az apa.”

Bármennyire is fájó, ki kell mondanunk, hogy Kálmány Lajoson kívül sem a Város hatósága, sem társadalma nem viselte szíven annak idejében Temesközbe szakadt népiünk sorsát. Teljesen magára hagyta. Talán nem merte érdekükben a vármegyei magyar kiskirályok ellenében a kesztyűt fölvenni. Amíg a magyarosítás veszélyes illúzióiért tíznél több középiskolai internátus működött Szegeden, a lelkiükből lelkedzett temesközi és tanyai népiünk fiainak számára még csak egy árva alapítvány sem volt.¹⁴⁹

¹⁴⁷ Tömörkény I., Barlanglakók 397.

¹⁴⁸ Paládi Kovács A., Az anyagi kultúra alakulása néhány délföldi (bánsági) magyar faluban. Népi kultúra — népi társadalom VII, 291.

¹⁴⁹ Kissé megkésve, már hiába is ajánlotta Quintus [Kenedi Géza]: A szegedi gondolat. SzH. 1915, 257. sz.

A szegedi dohánykertészek lehetőleg időbeli sorrendben felsorolva, pusztá magukban vagy más népekkel, népelemekkel összefogva a következő Csongrád, Torontál, Temes, Csanád, Békés, Arad megyei, bácskai birtokokra, illetőleg helységekbe települtek:

Szőreg (1712, 1785), *Kiszombor* (1712), *Makó* (1712, de nyilván már előbb is), *Deszk* (1712? 1801), *Sövényháza* (1720 táján), *Mindszent* (1720 táján, halászként talán már előbb is), *Földeák* (1729?), *Röszke* (1740 táján), *Ludas* (1740 táján), *Százégyháza* (1743, később feloszlik), *Mártély* (1758), *Majdán* (1770), *Rábé* (1773), *Béba* (1773), *Pusztakeresztúr* (1773), *Torda* (1776), *Kisorosz* (1776), *Budzsák* (1776, a múlt század legelején feloszlik), *Nagykikinda* (1776 táján), *Kláráfalva* (1777), *Térvár* (1777), *Újszentiván* (1777), *Csanytelek* (1777), *Törökkanizsa és Jozefova* (1780 táján), *Monostor* (1782), *Csóka* (1782), *Morotva* (1782, de 1832-ben feloszlik), *Terján* (1783), *Ószentiván* (1783), *Gyála* (1783), *Rácköröszúr* (1783), *Bakóvár* (1783), *Padé* (1784), *Lukácsfalva* (1785), *Vérbica* (1785), *Kissziget* (1785, a szabadságharc alatt elpusztul), *Verbovicasziget* (1785, a szabadságharc alatt elpusztul), *Töröktopolya* (1790), *Ótelek* (1793 táján), *Cernya* (1794), *Beodra* (1795), *Magyarszentmihály* (1796), *Tóba* (1797), *Porány* (a XVIII. század legvégén), *Cěrnabara* (1800 táján), *Lele* (1800 táján), *Tiszaszentmiklós* (1803), *Magyarszentmárton* (1806), *Szaján* (1806), *Vödrösháza* (1808, később feloszlik), *Jázova* (1810), *Hodics* (1810), *Bégaszentgyörgy* (1810), *Újkigyós* (1815), *Akács* (1817), *Kisiratos* (1818), *Majláthfalva* (1819), *Albertfalva* (1819, de már 1825-ben feloszlik), *Kirigyháza* (1820, később feloszlik), *Oroszlamos* (1820), *Törökbecse* (1820), *Vrányova* (1820), *Dézsánfalva* (1821), *Apáca* (1821), *Ság* (1821 után), *Imretelek* (1825, de 1870 táján feloszlik), *Udvarnok* (1825), *Ferencszállás* (1830), *Szentmihálytelek* (1830 táján), *Battyánháza* (1838), *Tiszahögyös* (1838), *Tamásfalva* (1840), *Pusztaföldvár* (1841), *Dombiratos* (1841), *Újfalu* (1842), *Kübekháza* (1843), *Zimándköz* (1843), *Keglevichháza* (1844), *Űrményháza* (1844), *Sasülés* (1848 után), *Ötvösd* (1869), *Józsefszállás* (1869), *Bácsgyulafalva* (1883), *Simonyifalva* (1883), *Felsőmuzslya* (1890). Kisebb szegedi magyar elemeket emlegetnek még *Neuzina*, *Zichyfalva*, *Klopódia*, *Udvarszállás* bánáti, *Dezsőháza* Arad megyei falukban, amelyek így még tisztázásra várnak.

Ezenkívül a kutatás bizonyára még más helységek lakosságáról is ki fogja mutatni, hogy egészében vagy részben szegediek telepítették be. Az adatszerű bizonyításra az egyes helységek ismertetésénél kerül sor.

A telepítők vagy az új földesurak (Torda, Csóka, Szaján, Kisorosz, Tiszaszentmiklós, Törökkanizsa, Terján, Lukácsfalva, Tamásfalva, Újkigyós, Deszk stb.), vagy Szeged városa (Kistelek, Újszeged, szőreg, Szentiván, Rábé, Röszke, Szentmihálytelek stb.), esetleg maga a kamara, vagyis a magyar *kincstár* (Magyarszentmárton, Majláthfalva, Dézsánfalva, Apáca, Kisiratos, Dombiratos, Ótelek, Kübekháza, Gyulafalva stb.).

E folyamatokat a kutatás lényegükben, de inkább csak körvonalaikban már föltárta. Az egyes helységek jellemzésénél olykor visszatérünk hozzájuk. Szükséges azonban még a múlt század derekának megújuló kamarai telepítéseiről, majd az *überland* és *gewehrscheinista* földkről szólnunk.

A kincstári birtokokon — fejtegeti Csernovics¹⁵⁰ Diodor — V. Ferdinánd idejében a dohánytermelés is kezdett föllendülni. Az udvari kamara birtokokat kamarai igazgatóságokra, ezeket meg kamarai tisztartóságokra osztotta. A birtokokat bérlő társaságoknak adták, majd ezek 8—18 katasztrális hold részeket adtak egyes

¹⁵⁰ Csernovics Diodor műve szerint mindjárt meg is váltotta magát *Űrményháza*, *Magyarszentmárton*, *Kübekháza*, *Keglevichháza*, *Pusztaföldvár*, *Dombiratos*, *Kisiratos*.

családoknak haszonbérbe. Az így támadt kincstári dohánykertészségek 100—200 családból tevődtek össze, és legtöbbször a kincstár előzetes megkérdezése nélkül községekké alakultak. „A haszonbérlő dohánykertészek kötelezve voltak bizonyos földterületen dohányt termelni, és a dohány felét ingyen, másik felét megszábott árban a kincstárnak átadni.” A bérlő társaságok gondoskodtak földről az iskola, templom, pap, jegyző számára is. A kincstár kamattalan pénzelőleggel, épületfával, dohánykukával is támogatta őket.

Az 1873. évi XX. törvénycikk kimondja az addig haszonbérelt kincstári birtokoknak törlesztéssel való eladását.

Az *überland*, másként *überlandialis föld*¹⁵¹ voltaképpen maradványföld volt: művelésre eredetileg alkalmatlan terület, amely csak gondos munkával vált termővé. A bánáti urasági földek telkesítése után fennmaradt földeket az uraság tetszése szerint bére adhatta. Ezekre szegedi dohánykertészek is települtek.

Különleges föltételek és körülmények között születtek a XVIII. század folyamán a bánáti katonai kormányzóság területén a *gewehrscheinista*, *gewehrlista*, vagyis határőr faluk (Újszeged, Térvár, Majdán), még a vármegye visszaállítása előtt. Ezek fuvarozási és egyéb kötelezettségek fejében házhelyet, haszonbéres kerti földet kaptak, amelyet valamikor *gewehrscheinista telek* néven emlegettek a hatóságok.

*

A földesúrral, illetőleg kincstárral kötött szerződésben minden gányócsaládnak egy-egy *numerus* föld járt jogokkal és kötelezettségekkel.

A *numerus*, parasztosan *nomërus*, *numëra* eredetileg falusi háztelket, portát jelentett, amelyhez szántóföld is tartozott. Főleg gányófalukban emlékeznek rá, és nyilván csak a XVIII. századi újjátelepítések idején, az allodiális gazdálkodás függvényeként bukkannak föl. Nagyságuk falunként változik, de általában 20 hold körül mozognak. Haszonbérük holdanként 2—3 ezüst forint. Így Újkigyóson eredetileg 5 kishold belsőségből és 20 kishold határban elterülő szántóból álló birtokegységet jelentett. A belsőségen volt régebben a ház és a dohányföld. A külsőség, szántó nagysága természetesen az eredeti, 1815. évi kiosztáshoz képest az idők folyamán már nagyon megváltozott. Kübekházán a *numerus* 16 hold volt, amelyből 12 hold szántó, 1,5 hold kaszáló, 1,5 hold legelő, 1 hold beltelek és kert. Jázován 14 holdból álló birtokegység, amelyhez a vízvette területek árvízmentesítése után még 1 hold járul. Ez a terület ma már sok apró, szétszórt birtokrészből áll. Tordán volt *nagynumera* 25, és *kisnumera* 17,5 hold. Ószentivánban 95 *numera* volt, amely egyenként 16 hold földből állott. Ebből 3 hold kötelező dohányföld, 3 legelőrész, a többi saját, tetszés szerint fölhasználható tulajdon. A sövényházi *nomërus* 16 hold belsőségből és 13 hold legelőből állott. Ismeretes volt egyébként valamikor Tápén is. Itt azonban a nagyságára már nem emlékeznek. Dohányföld is tartozott hozzá.

A *pajor* ismeretes, illetőleg emlékezetben él Tiszaszentmiklóson, Padén, Szőregen: 32 holdból álló birtokegység, amely több helyen lévő kisebb földrészekből is állhat. Kisebb egységei a 16 holdból álló *félpajor* és a 8 holdnyi *fértály*. Tiszaszentmiklósnak valamikor 170 pajorja volt.

A pajor emlékezetét Tápén a réti *Pajor*, *Pajorok* dülönév is őrzi. Részei: *Alsópajor*, *Felsőpajor*. A Tisza szabályozása előtt a tápai gazdáknak itt cölöpökre épített istállóik voltak, sőt magasan álló karámokat is építettek, ha hirtelen áradás öntötte volna el a réti legelőt. Sokszor csónakon vitték ki a Pajorba a jószágot, ahol az

¹⁵¹ Kiss K., Az überlandföld. Szeged 1899.

¹⁵² Kálmány II, XXI.

apadás folytán már zöldelő szigetek voltak. A tápai lakosság egy része a Víz idején ide menekült.

Térjünk azonban vissza a numerushoz, amely tehát átlagban 20 hold terjedelmű bérlemény volt. Ebből 2—4 holdra épült a ház, pajta, istálló. Itt volt mellette a palántáskert, de természetesen maga a dohányföld is. Az ilyen portának Temesközben máig *belőrök* neve is hallható.

Ennek megfelelően a falu alaprajza széles, nagy kiterjedésű, az utcák messzire esnek egymástól. Nyomait ma is világosan őrzik személyes tapasztalataink szerint Szaján, Torda, Újkígyós, Gyulafalva belsősegei. „A kisebb, leginkább dohányültető községek — írja a múlt század nyolcvanas éveiből Kálmány Lajos^{15a} — mint Torda, Szaján, Jázova négyszögűek, elég széles utcájúak s csinos házuak, de a házak egymástól messzisen vannak. Minden háznak van udvara, kertje és végiben szántóföldje, mi összesen minden háznál két-két láncot tesz ki.” Így az egyik ház *kiabálja* a másikat, amint mondani szokták. „Mikor káplán voltam Szajánban — írja máshol — kocsin voltam kénytelen a faluban járni a betegekhez.”

Kertészeink — főleg újkígyósi tapasztalatainkat összegezve — úgy mondták, hogy *dohányra építettek*. Ezt úgy értették, hogy a *gányóház*, *kertészház* megfelelően foglalkozásuknak.

A kezdeti nehéz anyagi körülmények miatt a lakóház eredetileg csak két helységről állott. Az utcára néző szoba méreteit föltűnő nagyra szabták: az épület hosszában rendszeren 8×5 négyszögöl volt. Itt folyt ugyanis a hidegek beálltával a kemence melegénél, amelybe dohánykóróval is fűtöttek, a *símítás*, *csomózás* olykor két párhuzamosan felállított hosszú asztalon is. A konyha valamikor szabad tűzhelyes volt.

Az *ereszet*, *színalja* újabb, jó félszázados fejlemény.

Az udvar belső részén foglalt helyet a szokott mellékhelyiségek mellett a *dohány-pajta*, amelynek kezdetlegesebb, rögtönzött fajtája a *repülőpajta*, *színpajta* szegényebb portákon máig látható. Ennek négy oszlopon álló teteje volt, oldalai nincsenek. Mindenfelől járja tehát a szél. Tartó oszlopainak *potos*, azoknak a vízszintes rudaknak pedig, amelyekre a *kuka* segítségével a dohánykötelet fölakasztják, *szérgyia* a neve. Teteje sokszor csak szár, szalma.

Az udvar egyik sarkában a sövény-, olykor vertfallal övezett *palántáskert*, *palántás*. Mindjárt mellette a földek felé a *szűrű*, majd közvetlenül a még meg nem osztott belsősegekhez tartozó néhány holdnyi szántó, dohányföld.

*

E leginkább temesközi, bánáti kirajzások társadalmi jellege kétségtelen. Csak néhány település történik közöttük hivatalos, állami szervezéssel. Valamennyit jellemzi azonban, hogy legtöbbször nem az ország minden részéből összeverődött családok keresik itt boldogulásukat, hanem közösségekről van szó.

Kirajzott településeink folklórja és gazdasági élete az újabb helyi fejlemények mellett tanúskodik a szegedi népiélet archaikus jellegeiről is. Ezt a kérdést itt nem vizsgáljuk tovább, de a megfelelő helyen a rendelkezésünkre álló anyagot mindenütt beleépítjük a munkánk egészébe. Különösen jó szolgálatot tesznek azok az archaikus elemek, megrögzött régiségek, amelyeket az anyavárosban már régóta hiába keresünk. Itt a történeti szemlélet fokozott alkalmazására is lehetőségünk adódik.

A jugoszláv Bánátban élő népünk megőrizte nyelvének ő-ző színeit. Még él benne a mesemondó készség. Hagyományvilága is sok tanulással szolgál. Gazdasági élete a dohánytermesztés nyomán fejlesztette belterjes, állandó kísérletező, kertészkedő jellegét. Otthonán, korszerű viseletén, könyvszeretetén viszont már a civilizáció modern igénye is tükröződik.